

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

83

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–)

Уредништво
Академик Милош Благојевић
Жарко Димић
Академик Василије Крестић
Др Ана Столић
Др Биљана Шимуновић Бешлин

Главни и одговорни уредник
Академик Милош Благојевић

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2011

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

83

НОВИ САД
2011

САДРЖАЈ CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ ARTICLES AND TREATISES

Академик Милош Благојевић, <i>Немањићи и државност Дукље, Зете, Црне Горе – The Nemanjićs and the Statehood of Duklja, Zeta, Montenegro</i>	7
Урош Станковић, <i>Павле Стјаматовић као национални јублициста – Pavle Stamatović as a National Publicist</i>	25
Филип Крчмар, <i>Адам Милер Гујенбрун и национални јрејород јодунавских Шваба – Adam Müller Guttenbrunn and National Renaissance of the Danubian Swabians</i>	45
Мр Јасмина Миловановић, <i>Кнез и краљ Милан Обреновић и Аћим Чумић – Prince and king Milan Obrenović and Adam Ćimić</i>	65
Др Недељко В. Радосављевић, <i>Ужички немири због ојмице и насилне исламизације српске девојчице 1819. – Unrest in Užice due to the Abduction and Forceful Islamization of a Serbian little Girl in 1819</i>	85

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА CONTRIBUTION AND MATERIALS

Небојша С. Шулетић, <i>Берачки јатријарха Калиника I – Charter of Patriarch Kalinik I</i>	97
Филип Крчмар, <i>Прилог биографији грофа Мерсија – A Contribution to the Biography of Count Mercur</i>	105
Др Владан Гавриловић, <i>О јребежавању српског стјановништва из Баната у Бачку јоком јрве јоловине XVIII века – On the Defection of the Serbian Population from Banat to Bačka during the First Half of the 18th Century</i>	119
Др Владан Гавриловић, <i>Подаци о јраничарској јородици Војновић из Мазина (личка рејиментја) – Facts about the Border Family Vojnović from Mazin (the Lika Regiment)</i>	127
Жарко Димић, <i>Где и код кога су били смејшени јосланици на Благовешћенском сабору 1861. јодине у Сремским Карловцима – Where and with Whom the Delegates at the Annunciation Assembly in 1861 in Sremski Karlovci Were Accommodated</i>	135

Мр Горан Васин, <i>Пројокол једног краљевског ојела – Protocol of a Royal Funeral Rite</i>	149
--	-----

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

Мр Михаел Антоловић, <i>Magnum opus Чедомира Појова – Историја Европe у „дугом 19. веку” – Čedomir Popov’s Magnum Opus – History of Europe in the „Long 19th Century”</i>	159
Академик Василије Ђ. Крстић, <i>Од сељачејца и чобанчејца до уљедног историчара. Поводом стогодишњице рођења историчара Јеремје Мићковића – From a Small Peasant to a Renowned Historian. On the Occasion of the 100th Anniversary of Birth of the Historian Jeremija Mitrović</i> . . .	183

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Никола Б. Поповић: Андреј Л. Шемјакин, <i>Идеологија Николе Паџића – формирање и еволуција (1868–1881)</i>	189
Мр Михаел Антоловић, <i>Европа као изазов и инспирација (Richard J. Evans, Cosmopolitan Islanders. British Historians and the European Continent)</i>	194
Др Љубомирка Кркљуш, <i>Ујучиштво за ауторе</i>	198

Милош Благојевић

НЕМАЊИЋИ И ДРЖАВНОСТ ДУКЉЕ – ЗЕТЕ – ЦРНЕ ГОРЕ

САЖЕТАК: У јужним областима данашње Црне Горе постојале су, током средњег века и касније, три историјске области и три истоимене државе: Дукља, Зета и Црна Гора. Стварао их је увек један те исти народ – српски народ. Поставља се питање шта је утицало на промену назива ових историјских области и истоимених држава, о чему ће се расправљати у приложеном рукопису, а посебно у којој је мери наслеђе из државе Немањића допринело очувању и обнављању српске државности на просторима данашње Црне Горе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Дукља, Зета, Црна Гора, Војиславићи, Немањићи, Балшићи, Црнојевићи, српски народ, Зетска православна епископија, српска државност.

Реч „државност” настала је у новије време и обично се употребљава у живом говорном језику, а све чешће и у историографији. Не тако давно учињен је покушај да се поменути термин објасни и дефинише, па је констатовано да се: „државност може посматрати као примарни резултат настајања и постојања неке државе, а истовремено и као збир многобројних чинилаца уз помоћ којих држава настаје, опстаје, обнавља се, организује и оправдава своје постојање. За државност би се још могло рећи да је поникла и да се манифестовала у сфери идеја с непрекидном тенденцијом њиховог отелотворења”.¹ Ово кратко објашњење је непотпуно, као и све дефиниције и поред тога што ставља у први план својства или особине државе, због тога што се кратким дефиницијама заклањају многобројне чињенице које заслужују дужну пажњу. У настојању да се постојећа празнина, бар делимично попуни, треба истаћи да у свакој држави постоје три основна чиниоца: народ, територија и власт, са свим својим особеностима. Но и поред присуства обавезних чинилаца, не могу се пронаћи ни две државе у свету које су једнаке по територији начину постанка, уређењу, трајању, етничкој структури или организацији власти. Државе нису међусобно једнаке ни када их ствара један те исти народ, на једном те истом простору, због тога што су и народ и територија и власт подложни непрекидним променама.

¹ М. Благојевић и Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, Нови Сад 2000, 12; М. Благојевић, „О историји српске државности”, *Насијава историје*, бр. 13, Нови Сад 2001, 49.

Одмах треба рећи да између имена народа и назива државе не треба стављати знак једнакости, поготово када је у питању средњи век.

Неколико деценија после досељавања Словена и других „варвара” на Балканско полуострво, отпочео је процес стварања њихових најранијих и првих државних творевина које се условно могу назвати „протодржаве”. Већина таквих државних творевина обухвата мале територије, на којима су постојали услови за живот малог броја људи.

Временом су ове територије стекле посебне називе који су настали, углавном, на два начина. У првом случају назив је изведен из имена племена које је пренето из прапостојбине,² док је у другом случају име протодржаве усклађено са називом неке старе области, града, реке, односно речне долине, на чијем су се подручју насељавали делови словенских племена.³ Једино су снажна и многољудна племена, с чврстим и стабилним језгром, давали своја имена територијама на којима су створене нове државе на Балканском полуострву. Такав је случај са Бугарима, односно Протобугарима, Србима и Хрватима. Главнина досељених Срба успела је да оснује своју државу, крајем VIII и почетком IX века, на територији између долине Ибра и Врбаса коју су византијски писци назвали Србија. Знатан део Срба живео је и населио се изван ове државе, па је дуж источне обале Јадранског мора основао четири „протодржаве”. Биле су то: Паганија или Област Неретљана⁴ изме-

² На територији Македоније и Грчке, а посебно на ширем подручју Солуна, доселио се већи број словенских племена, чија су имена донета из прапостојбине. Такав је случај, поред осталог, са Велегезитима, Друговитима и Верзитима, који се први пут помињу 614–616. године. Види: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 186, 187 (даље скраћено: ВИЊ).

Називи територија поменутих племена изведени су из племенског имена, а помињу се у последњој четвртини VIII века. У византијским изворима саопштава се како је бугарски хан Телериг 773. године намеравао да пороби Верзитију, односно територију коју су насељавали Верзити, а конкретније крајеве око Охрида, Преспе, Битоља и Прилепа (ВИЊ I, 233). Пред крај VIII века, помиње се Акамир архонт или кнез Словена Велзитије у Тесалији, односно једног краја у Тесалији који је насељен Велегезитима. Архонт Акамир учествовао је 799. године у побуни против царице Ирине (ВИЊ I, 235). За Друговите треба рећи да су били снажно словенско племе које се населило западно од Солуна. Њихова територија назива се Друговитија, па је на том простору основана посебна епископија (ВИЊ I, 186, 187). Имена поменутих племена и називи њихових територија одржали су се дубоко у средњи век, па и касније, али ова племена нису успела да оснују посебне државе. Друговити су имали своје главаре које византијски писци (674–677) називају „краљевима” (ВИЊ I, 204).

³ Словенска племена или делови појединих племена населили су се у долини доњег тока реке Струме (Strimona) и реке Rihios. Временом су ове словенске скупине организоване у чвршће политичке заједнице па се седамдесетих година VII века помињу као Стримонци (Струмљани) и Ринхини (ВИЊ I, 200–210). Речи Стримонци и Ринхини нису патронимикони, већ су то географски називи који су изведени из имена река Стримон и Рихиос. Ове словенске скупине имају своје старешине па се главар Ринхина по имену Првуд помиње као „краљ” (гех), што само показује да је његов утицај био велики. Друговити су такође имали краља (гех, рига) или „краље”, што је јасан показатељ да је процес политичке диференцијације далеко одмакао, у последњој четвртини VII века, и код Друговита и код Ринхина, а вероватно и код других словенских скупина на ширем подручју Солуна.

⁴ Имена српских протодржава дуж Приморја нису патронимикони, већ географски називи. Становници у Области Неретљана или Пагани, по речима византијског цара и писца, Константина VII Порфирогенита: „воде порекло од некрштених Срба”, и „на језику Ромеја њихова земља се назива Арента /Неретва/, због чега их Ромеји називају Арентанима /Неретљанима/” (ВИЊ II, 64)

ђу Цетине и Неретве, Захумље⁵ од Неретве до Дубровника, Травунија⁶ или Требиње од Дубровника до Боке Которске и Дукља⁷ или Диоклитија од Боке Которске па до Бојане.

Према писцу Барског родослова, Дукља је обухватала девет жупа, од којих је пет гравитирало Скадарском језеру (Лушка, Подлужје, Купелник, Облик и Црмница), док је једна била континентална (Горска), а три су биле у Приморју (Прапратна, Кучева и Грбаљ).⁸ На овако малом простору створена је „протодржава” на челу са кнезом који се помиње тек средином X века, знатно касније у поређењу са кнезовима Србије, Травуније (Требиња) и Захумља.⁹ Први по имену познати кнез Дукље био је Јован Владимир који је владао крајем X и почетком XI века. Он је најпре признавао власт Византије, а потом Бугарске, односно цара Самуила чијом је кћерком био ожењен. Кнеза Јована Владимира погубио је Самуилов синовац цар Јован Владислав 1016. године. Када је византијски цар Василије II потчинио Самуилово царство, Дукља се тада нашла у оквирима Византије 1018. године.¹⁰

⁵ За становнике протодржаве Захумље, Константин VII Порфирогенит изричито каже: „Захумљани који сада тамо станују су Срби”, а онда објашњава: „Захумљани су названи по планини која се зове Хум, а иначе на језику Словене Захумљани значи „они иза брда” (ВИЊ II 59). Објашњење византијског цара је и занимљиво и тачно. Реч Захумљани није патронимикон нити етничка одредница. То су Срби који станују „иза брда” у односу на остале Србе. Географски карактер назива ове скупине Срба је истакнут на највидљивији начин, а поготово што је саопштена и етничка припадност Захумљана.

⁶ Географски назив је присутан и када су у питању Травуњани и Конављани. Константин VII Порфирогенит каже: „Тамошњи становници воде порекло од некрштених Срба”, као и Неретљани (ВИЊ II, 61, 62). Истраживачи обично повезују назив Конавли „с латинском речи *sanallis*”.

⁷ Географски назив је присутан и у имену четврте протодржаве у Приморју, па Константин VII Порфирогенит каже: „Дукља се назива по граду у овој земљи...”, а сада је то пуст град и до данас се зове Дукља” (ВИЊ II, 63). Становници Дукље називају се Дукљани, Диоклицијани или Диоклићани, али то није било ни посебно племе ни посебан народ, као што су то Бугари, Срби и Хрвати. Константин VII Порфирогенит не саопштава изреком да су Срби населили Дукљу, већ каже да је земља „остала пуста, и за цара Ираклија поново је насељена, као и Хрватска, Србија, земља Захумљана, Травунија и Конавље” (ВИЊ II, 63). Према наведеном редоследу земаља може се с разлогом рећи да је и Дукља насељена Србима, али се при том мора водити рачуна о присуству романизованог становништва, првенствено у приморским градовима, а вероватно и у планинским крајевима Дукље, Да је етничка свест Срба била учвршћена у Дукљу почетком XI века, види нап. 12–17.

⁸ *Историја Црне Горе*, књ. прва, Титоград 1967, 316–332.

⁹ Неименовани владар Дукље помиње се први пут средином десетог века, као „архонт Дукље” (кнез). Види: ВИЊ II, 78. Неименовани „архонт Срба” живео је у доба цара Ираклија (610–641). Имена његових потомака и наследника ређају се од краја VIII и током IX и X века: Вишеслав, Радослав, Просигој и Властимир који је владао између 830. и 850. године. Архонт или кнез Властимир успео је да Србији прикључи Травунију, па је удао своју кћерку за Крајину, сина Белоја, тадашњег жупана Травуније. Ово је опет доказ да је Травунија имала свог господара у другој четвртини IX века. Белојев син је после женидбе уздигнут на ранг „архонта”, односно наследног кнеза и оснивача посебне династије у Требињу (ВИЊ II, 62) Знатно већи успон доживело је Захумље под владавином кнеза Михаила, сина Вишетиног. Он је од Византије добио титулу антипата (проконзула) и патриција (ВИЊ II, 60). Михаило Вишевић је истакнута и утицајна политичка личност у периоду између 912. и 930. године. Види: С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*. Београд 1996, 40–43.

¹⁰ *Историја српског народа I*, 171, 175.

Византијска доминација није била дугог века, јер се на устанак дигла „Србија” 1034, али је тај устанак угушен 1036. године.¹¹ Изгледа да се на челу устанка налазио кнез Стефан Војислав који је као заробљеник одведен у Цариград. Он је отуда побегао, па је по други пут дигао устанак, вероватно, 1038. Описујући ове догађаје византијски писац Јован Скилица каже за Стефана Војислава да је „архонт Срба”, који је од Византије преотео, односно „заузео земљу Срба” и отуда протерао византијског намесника.¹² Ова „земља Срба” обухватала је у конкретном случају: Дукљу, Травунију (Требиње) и Захумље, односно Приморје између Бојане и Неретве. Византија се није мирила са насталим губитком, па је послала свог намесника у Драчу да угуши устанак. Када је велика византијска војска упала на осамостањену територију, „Срби” су дозволили војсци да пљачка и пали земљу и док се непријатељска војска тим послом бавила: „Срби су заузели и чували кланце.”¹³ Захваљујући вешто постављеној заседи, кнез Стефан Војислав је уништио велику византијску војску. Војислава је наследио син Михаило који је, према писању већ помињаног Јована Скилице, „постао владар Трибала и Срба”.¹⁴ После наведених цитата из византијских извора може се са сигурношћу рећи, да су кнез Војислав и његов син Михаило били владари Срба у Дукљи, Требињу и Захумљу, а такође и да не постоји неки посебан „дукљански народ”.¹⁵ На територији Дукље живели су Дукљани, као што су на територији Травуније живели Травуњани (Требињци), а на подручју Захумља – Захумљани, а које је византијски цар и писац, Константин Порфиrogenит, изреком саопштио да су сви они Срби и да су се доселили као Срби.¹⁶ О етничком пореклу Стефана Војислава доноси занимљива обавештења византијски писац Кекавмен, који за Војислава каже да је „Травуњанин Србин” и „Војислав Дукљанин”.¹⁷ Ови се подаци не искључују међусобно, јер је Војислав пореклом из Требиња, а као владар Дукљанин, док је по народности Србин, као и сви чланови династије Војиславића.

Политички центар државе кнеза Војислава и његових наследника налазио се у Дукљи, али су се у границама државе налазиле још две српске историјске области: Травунија (Требиње) и Захумље. На државној територији било је најмање 30 жупа, па се тиме објашњава и релативна моћ новостворене државе која је могла да се супротставља византијској војсци.¹⁸ За време владавине Војислављевог сина Михаила и Михаиловог наследника Бодина, територијом уједињених српских приморских земаља, током последње четвртине XI века, државност је овде добила највидљивија и најзначајнија обележја. Кнез Михаило стекао је достојанство краља (1076),

¹¹ ВИЊ III, 156. Изгледа да се под „Србијом” у овом случају подразумева Дукља (ВИЊ III, 156 нап. 243).

¹² ВИЊ III, 157. *Историја српског народа I*, 182 (с. Ђирковић).

¹³ ВИЊ III, 161. *Историја српског народа I*, 183, 184.

¹⁴ ВИЊ III, 162. *Историја српског народа I*, 186.

¹⁵ Да је и Захумље улазило у састав државе Стефана Војислава сведочи чињеница, што је кнез Војислав заробио византијског „стратега” са седиштем у Дубровнику и везаног одвео у Стон (ВИЊ III, 212, 213. *Историја српског народа I*, 186.

¹⁶ Види нап. 4, 5. и 6.

¹⁷ ВИЊ III 210, 212. *Историја српског народа I*, 182.

¹⁸ *Историја Црне Горе*, књ. прва, 318–346.

док је за време владавине краља Бодина, барски бискуп уздигнут на ранг надбискупа, односно архиепископа.¹⁹ После брзог успона новостворене краљевине Дукље, Травуније и Захумља, уследио је још брзи пад, због тога што Дукља као мала и периферна област није могла задржати водећу улогу међу српским земљама. Пред крај XI века водеће место преузела је источна област првобитне Србије, с центром у Раси, позната у изворима и литератури као Рашка.²⁰

Средином XII века и Рашка и Дукља налазиле су се под снажном доминацијом Византије. Без сагласности византијског цара Манојла I Комнина (1143–1180), нико није могао постати велики жупан у Рашкој, нити велики кнез у Дукљи.²¹ Било је то познато и писцу Барског родослова који каже, да после смрти легендарног краља Градиње, његов син: „кнез Радослав (Radoslaus knesius) отпутова цару Манојлу који га благонаклоно прими и даде му целу земљу да њоме господари, како је раније држао његов отац. После је кнез Радослав (knesius Radoslaus), вративши се од цара, почео да, заједно са својом браћом, држи земљу и њоме господари.”²² Нешто касније одметнули су се од Радослава његови непријатељи који су довели кнеза Десу, сина рашког жупана Уроша I, па су му предали власт у Требињу и Зети. Кнезу Радославу остала је приморска област од Котора до Скадра, одакле је он започео борбу против кнеза Десе. Изгледа да се све ово догодило око 1150, или 1151. године.²³ Не задржавајући се дуже на судбини кнеза Десе, који је касније постао велики жупан Рашке, треба истаћи да је у то доба владар Дукље имао титулу кнеза или великог кнеза, а не краља као његови претходници на престолу. Био је то уједно и видљив знак слабљења државности у Дукљи, а ако се томе дода одвајање историјских области Травуније и Захумља од Дукље, онда слабљење државности постаје још јасније. С титулом кнеза помиње се и последњи владар Дукље из династије краља Бодина, велики кнез Михаило.²⁴ Он је господарио Дукљом и Требињем, свакако уз сагласност цара Манојла I Комнина, али су изван његове власти били градови у Приморју, у којима су деловали византијски органи управе. Из документа о освећењу катедрале Св. Трипуна у Котору, сазнаје се да се то догодило 1166. године (19. јуна): „када се на папској столици налазио папа Александар а царевао најпобожнији и вечни победник Манојло (Комнин), а намесник (dux) Далмације и Дукље (Dioclie) био кир

¹⁹ Једно писмо папе Гргура VII било је упућено, јануара 1077. године „Михајлу краљу Словена” (*Историја српског народа I*, 189). Под појмом „Словена” у конкретном случају подразумевају се Срби. Титулу краља носио је и Михајлов син и наследник, па је папа Клемент III, почетком 1089. године, на молбу „Бодина преславног краља Словена” издао булу Петру, дукљанском надбискупу, којом је одобрио употребу надбискупског палија (*Историја српског народа I*, 195).

²⁰ ВИЊ III, 383–390. *Историја српског народа I*, 197–200 (Ј. Калић-Мијушковић).

²¹ Ј. Калић, „Рашки велики жупан Урош II”, ЗРВИ 12 (1970) 21–39.

²² *Писци средњовековног латинског језика*, приредио Д. И. Синдик у сарадњи са Г. Томовићем, Цетиње 1996, 105, 147. *Историја Црне Горе*, књ. прва, 402–405. Дукља је била потчињена Византији и за време цара Јована II Комнина (1118–1143). Види: К. Јиречек, *Историја Срба I*, 140, нап. 102.

²³ М. Благојевић, „Велики кнез и земаљски кнез”, ЗРВИ 41 (2004) 300 (= *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004, 29).

²⁴ М. Благојевић, н.д., 300, 301 (= *Немањићи и Лазаревићи*, 30, 31).

Изанације, који је истом посвећењу по својој слободној вољи и са наклоношћу присуствовао, а у Котору је Вита био приор”.²⁵ Према наведеном цитату, на најнижем положају налазио се приор, касније кнез (comes) Котора, као представник локалне управе. На знатно вишем положају налазио се дука (dux) византијске провинције Далмације и Диоклитије, кир Изанације, вероватно кир Исак, док се на врху постојеће пирамиде налазио најпобожнији цар и вечни победник Манојло I Комнин. Овде треба још додати, како је: „дука у XII веку у својим рукама објединио војну и цивилну власт и постао нови, типичан управник провинције”.²⁶ У конкретном случају дука кир Изанације налазио се на челу византијске провинције „Далмације и Диоклитије”. На основу наведених чињеница може се рећи да су Котор и градови који су улазили у састав поменуте провинције, односно „теме” Далмације и Диоклитије, били непосредно потчињени византијском дуксу кир Изанацију.

Непосредно господарење Византије градовима дуж Приморја и неким крајевима дубље у унутрашњости копна, за време владавине цара Манојла I Комнина, не подлеже никаквој сумњи. У историографији није поуздано утврђено колико је дуго владао кнез Радослав и када га је заменио велики кнез Михаило. Власт и једног и другог, као византијских вазала, осећала се дубље у унутрашњости земље, док су градови са околином улазили у састав византијске провинције „Далмације и Диоклитије”. Према једном недатираном писму барског надбискупа Гргура, власт великог кнеза Михаила била је ограничена од његових „ујака”, а по тумачењу К. Јиречека од Михајлових „стричева”, у сваком случају од Стефана Немање и његове браће Страцимира и Мирослава.²⁷ Владавина великог кнеза Михаила и у Дукљи и у Требињу била је окончана пре 1189. године, али није познато на који начин. У историографији је поуздано доказано да су Котор и делови данашње Републике Црне Горе, а прецизније њен јужни део, већ јануара 1186, постали интегрални део државе великог жупана Стефана Немање.²⁸ Све се то догодило током рата између Византије и Рашке који је, с прекидима, трајао од 1183. до 1190. године.

После окончања дуготрајних сукоба и успостављања мира, држава српског великог жупана проширена је у правцу истока и југа. Прикључивање нових области држави Стефана Немање приказује се, понекад, у историографији као обично освајање. Познато је да се у ратовима територије губе и заузимају, али када је у питању подручје средњовековне Дукље и Далма-

²⁵ *Писци средњовековног латинског језика*, 157, 158.

²⁶ Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 65.

²⁷ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, 153; М. Благојевић, „Велики кнез и земалски кнез”, ЗРВИ 41, 301 (= *Немањићи и Лазаревићи*, 31)

²⁸ *Историја српског народа I*, 252, 253. Велики жупан Стефан Немања помиње се као владар Котора већ јануара 1186. године, па Которско веће доноси једну одлуку: „In nomine eterni Dei et Salvatoris nostri Jesu Christi. Anno milesimo centesimo octuagesimo sexto, mense ianuario, tempore domini nostri Nemanne iupani Rasse”. Датирање ове одлуке по владавини великог жупана Стефана Немање и са нагласком да је он „господин” Которана, представља поуздан доказ да је Немања постао владар и Котора и целе Зете, односно Диоклитије и Далмације. За горе наведени цитат види: *Писци средњовековног латинског језика*, 159.

ције, односно Зете, тада се уз употребу речи „освајање” не саопштава прецизно шта се заиста догодило. Делимично објашњење о овом догађају налази се у Хиландарској оснивачкој повељи коју је издао Стефан Немања (1198), тада као монах Симеон. У издатој хиландарској исправи, бивши велики жупан не помиње никакво освајање, заузимање или отимање туђих територија, већ једноставно каже: „обнових своју дедину” и „уздигох пропалу своју дедину”, на тај начин што „приобретох” или „пронађох од Морске земље Зету и с градовима, а од Арбанаса Пилот, а од грчке земље Лаб с Липљаном, Глбочицу, Реке, Загрлату, Левче, Белицу, Лепеницу”.²⁹ Стефан Немања у оснивачкој повељи Хиландара не прећуткује да су до тада Арбанаси држали Пилот, односно долину Дрима, а Грци или Византинци Косово и шест жупа у Поморављу, али ништа слично не каже за Зету, односно Диоклитију и Далмацију. За последње две области саопштена је само географска одредница, односно да је у питању део Приморја. О свему шта се тада заиста догодило, знатно потпунија обавештења саопштава Немањин наследник и син Стефан. У Житију свог оца, односно Светог Симеона, Стефан поред осталог каже: „Диоклитију и Далмацију, отачаство и рожденије своје, праву дедину своју, која је силом покорена од рода грчкога и сазида ни су градови у њој од руку њихових, тако да се прозвала грчка област, а којима су имена: Дањ град, Сардоники град, Дриваст, Росаф град звани Скадар, град Свач, град Улцињ, град славни Бар”, а пре свега град Котор.³⁰ Све ове градове, осим Котора, велики жупан „пообара и поруши” и „истреби грчко име, да се никако не помиње име њихово у тој области. Народ свој у њима неповређен остави да служи држави његовој”.³¹

За боље разумевање опширног цитата потребно је објаснити поједине изразе и термине. Напред је речено да је Диоклитија обухватала девет жупа које су груписане око Скадарског језера и дуж Приморја, док се под Далмацијом подразумева византијска провинција, односно „тема”, са горе на-

²⁹ Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља светог Симеона и светог Сава, Осам векова Сјуденице*, Београд 1986, 54, 56, 58 (даље: *Хиландарска оснивачка повеља*). Оснивачка повеља манастира Хиландара коју је издао Стефан Немања, тада монах Симеон, објављена је на више места. Реч „приобретох”, односно глагол приобрести, преводен је на различите начине. Ђ. Даничић је протумачио поменути реч уз помоћ латинских глагола: *acquirere* и *regere* (*Рјечник из књижевних сјарина српских II*, 433). Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, реч „приобретох” преводје као „придобих” (*Хиландарска оснивачка повеља*, 58). Они су прихватили тумачење које је својевремено дао Л. Мирковић, а прихватио Д. Богдановић, а конкретно да средњовековна реч „приобретох” значи што и данашња „придобих” (Свети Сава, *Сабрани списи*, Данашња језичка верзија Л. Мирковић и Д. Богдановић, Београд 1986, 31). За разлику од претходних приређивача, Љиљана Јухас-Георгијевска није преводила реч „приобретох”, већ је задржала њен облик (Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Данашња језичка верзија: Љ. Јухас-Георгијевска, Л. Мирковић и М. Башић, Београд 1988, 55). После Немањине изјаве „обнових своју дедину” и „уздигох пропалу своју дедину”, онда се средњовековна реч „приобретох” може боље објаснити уз помоћ латинског глагола „*regere*”, који помиње Ђ. Даничић, са основним значењима: опет наћи, пронаћи.

³⁰ В. Ђоровић, „Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног”, Светосавски зборник. књ. 2, Извори, Београд 1939, 31, 32 (даље: Житије Симеона Немање); Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 73.

³¹ Исто.

веденим градовима.³² Стефан Немања у Хиландарској повељи не употребљава античке називе Далмација и Диоклитија, већ домаћи назив Зета, што упућује на констатацију да се политичко језгро из Дукље померило према северозападу, у долину реке Зете.³³ На челу византијске провинције Далмације и Диоклитије, за време владавине Манојла I Комнина, налазио се царев намесник с титулом дукe, односно дукса, и он је био старешина свих војних и цивилних власти. Према горе наведеном цитату, Диоклитија и Далмација су „отачаство”, „рожденије” и „дедина” Стефана Немање. Под средњовековним термином „отачаство” подразумева се држава у савременом значењу ове речи,³⁴ а под „рожденијем” у конкретном случају подразумева се завичај, док је „дедина” представљала недељив заједнички и наследни земљопосед једног рода или братства, а у конкретном случају владарског рода из којег је потицао Стефан Немања.³⁵ Наведени термини представљају поуздан доказ да су права српског великог жупана била неоспорна, али је део „отачаства” (државе), затим „рожденије” (завичај) и део „дедине” силом држао „род грчки”, односно Византинци за упориштима у градовима, па се због тога Диоклитија и Далмација прозвала „грчка област”. Под средњовековним термином „област” подразумева се управно подручје, а у конкретном случају то је било „грчко”, односно византијско управно подручје. Према томе, Стефан Немањић као писац Житија Светог Симеона тачно је дефинисао положај Диоклитије и Далмације као византијско управно подручје, односно као „тему”. На овој територији Стефан Немања је „пооба-

³² Византијска „тема” „Друга Далмација” или „Горња Далмација” са центром у Дубровнику основана је после 1018. године, односно после великих освајања цара Василија II. Тема је била мала, а границе променљиве, па је већ после устанка Стефана Војислава, односно после 1042. године, ограничена на Дубровник са околином (ВИЊ III, 212). Остали градови теме Далмације, „Зета” и Стон, били су под влашћу кнеза Војислава. Неколико година касније, изгле да, да је и Дубровник признавао власт Војиславеовог наследника, краља Михаила (*Историја српског народа I*, 192). С постепеним јачањем Византије у XII веку, а посебно за време цара Манојла II Комнина, стање се изменило. Тада су се градови: Дањ, Сард, Дриваст, Скадар, Свач, Улцињ, Бар, Котор и Дубровник, налазили у оквирима теме Горње Далмације. Описујући сукоб са Михајлом, господарем Епира (1215), Стефан Првовенчани каже: да град Скадар „уистину, Далмацији припада” (Стефан Првовенчани, *Сабрани списи* 93).

³³ Види нап. 29. Назив „Зета” био је познат већ византијском писцу Кекавмену, који каже да је и Зета била под влашћу кнеза Војислава, као и „градови (теме) Далмације” (ВИЊ III, 212). Кекавмен је своје дело писао између 1075. и 1078. године.

³⁴ Реч „отачаство” почела је веома рано да се употребљава у значењу појма „државе”. То већ чини на много места у Житију Св. Симеона велики жупан Стефан Немањић. Примера ради, он се састао са угарским краљем „на међи отачаства мојега у граду Равнора (Ћуприји)”, а потом је осујетио напад латинског цара Хенрика Фландријског, који „не могаше изићи из отачаства мојег, јер затворих све стазе његове” (Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 100, 101). Овде треба још додати, да се државни сабори у средњовековној Србији називају „сабори отачаства” (М. Благојевић, „Српски сабор и сабори отачаства Немањића и Лазаревића”, Глас СДХ САНУ, Одељење историјских наука, књ. 14 (2008) 1–40. Примера има много, па их не треба посебно наводити.

³⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, Београд 1996², 569. У чешком реч „dedina”, поред осталог, значи и недељиво власништво земље (Чешко-српски речник, Изд. САНУ, Београд 2000, 187). Пошто је Немања обнављао своју дедину, он је само проналазио поједине жупе и области које су запосели Византинци, Арбанаси или неко други, па их као неотуђиве земљопоседе враћао српској држави.

рао” византијске градове, односно утврђења и у тим местима „истребио грчко име”, односно искоренио Византинце и њихове присталице. На основу кратке анализе лако бе се закључити да је српски велики жупан ослободио од туђинске или византијске власти свој завичај, део своје државе и део наследних земљопоседа, а конкретно Зету, односно територију Диоклитије и Далмације, где је укинуо византијску власт, најкасније 1185. године. Са укидањем византијске управе, Диоклитија и Далмација постају интегрални делови државе Стефана Немање и његових наследника. Антички називи ових области, као добро познати широм Медитерана, ући ће и у владарску титулатуру првих српских краљева.³⁶

Српски велики жупан је Диоклитију и Далмацију 1185. или 1189. године, поверио свом најстаријем сину Вукану. Било је то у складу с тадашњим обичајем да се државна територија дели између мушких чланова владареве породице, па су на тај начин стваране „удеоне кнежевине”.³⁷ Вукан је вероватно добио своју „удеону кнежевину” већ 1189. године, јер је кнегиња Десислава, жена последњег владара Дукље из династије краља Бодина, великог кнеза Михаила, напустила земљу и стигла у Дубровник августа 1189. године, у пратњи својих дворана и барског надбискупа Гргура.³⁸ Кнегиња је тада предала Дубровчанима своја два брода, а касније јој се губи траг у изворима. Познато је да се Стефан Немања добровољно одрекао престола и одлучио да се замонаши, па је поводом тога сазвао државни сабор (1196) којем је за свог наследника одредио млађег сина Стефана.³⁹ Старијем сину Вукану доделио је тада титулу великог кнеза, па га је тиме изједначио у достојанству са великим жупаном, али не и у врховној власти у држави. Вукан се помиње као „удеони кнез” 1190, а 1195. године као „краљ”: Диоклије, Далмације, Трибуније, Топлице и Хвосна, али се у истом извору, пре цитиране титулатуре, помиње „господин Немања велики жупан”, као врховни владар државе.⁴⁰ Титула „краља” употребљена је уз Вуканово име у складу са традицијом, јер су раније Дукљом владали краљеви, потомци Стефана Војислава и његовог сина краља Михаила. Поред титуле „краља”, посебну пажњу привлаче и области које су ушле у састав Вуканове „удеоне кнежевине”. У питању су Дукља, Далмација, Требиње (Травунија), Хвосно (Метохија) и Топлица, практично југозападни део тадашње српске државе. Убрзо после Немањиног силаска с престола и монашења, изгледа да велики кнез Вукан више није признавао врховну власт великог жупана, односно свог млађег брата Стефана Немањића (Првовенчаног). На такву констацију

³⁶ Диоклитија и Далмација унете су у владарску титулатуру већ краља Стефана Првовенчаног (Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, 109, 117).

³⁷ М. Динић, „Три повеље из исписа Ивана Лучића”, *Зборник Филозофског факултета* у Београду, књ. III (1955) 69–71, 88. М. Благојевић, „Српске удеоне кнежевине”, *ЗРВИ* 56 (1997) 45–62 (= *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, 1–20).

³⁸ А. Соловјев, *Одабрани сјоменици српског ђрава*, Београд 1926, 4, 5. М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 301.

³⁹ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд, 1940, 68–73; М. Благојевић, *Српски сабори и сабори ојачасиња Немањића и Лазаревића*, 9–12.

⁴⁰ У натпису о изградњи Цркве Св. Луке у Котору (1195) саопштава се да је црква подигнута: „sub tempore domini Nemanie magni iupani et filii sui Velcani regi Dioclie, Dalmatie, Tribunie, Toplize et Cosne”. (Писци средњовековног латинитета, 160, 161).

упућује чињеница, што се врховна власт великог жупана не помиње у которским документима који су настали између 1197. и 1200. године. Которски кнез Богдан и судије донели су једну одлуку 1197. године: „Sub tempore domini nostri Velcanni, Dioclie, Dalmatie, Tribunie atque Toplice incliti regis”.⁴¹ У цитираној латинској титулатури не помиње се владавина великог жупана Стефана Немањића, већ само „наш господин”, „славни краљ” Вукан и што је битно, у титулатури се више не помиње Хвосно или Метохија, а то опет значи да Хвосно више не припада Вукановој удеоној кнежевини. Осамостаљивање удеоног кнеза, а истовремено и сужавање његове кнежевине, саопштено је на посредан начин скраћивањем владарске титулатуре у два которска документа из 1199. и 1200. године. Први документ издат је „за време краља Вукана и градског кнеза Десимира”,⁴² а други „за време нашега господина краља Вукана, и док је код нас управљао облашћу Десимир, његов слуга”.⁴³ Обе титулатуре јасно показују да је једини владар Котора, а по свој прилици и некадашње Дукље и Далмације био Вукан, док се врховна власт великог жупана Стефана не помиње, па се вероватно није ни осећала. У Вукановој служби налазио се и которски кнез Десимир. Постојеће стање у Котору се променило, најкасније, до септембра 1201. године када је Lauro Zan, грађанин Венеције: „положио заклетву великом жупану Стефану и његовим синовима...да ће верно обављати дужност кнеза” у Котору.⁴⁴ На основу овог податка може се закључити да је Котор 1201. године издвојен из Вуканове удеоног кнежевине, као што је то нешто раније учињено са Хвосном (Метохијом) и Топлицом, па је то могао бити „casus belli”. Рат је ускоро букнуо свом својом жестином. Вукан је добио војну помоћ од угарског краља, па је средином 1202. године протерао Стефана Немањића из Рашке и заузео престо великог жупана. Борбе су настављене и следећих година у којима је Стефан Немањић постепено потискивао Вукана, тако да је успео да се врати на великожупански престо, крајем 1204. или 1205. године.⁴⁵ После завршетка грађанског рата, великом жупану Стефану Немањићу припала је врховна власт у целој држави, док је велики кнез Вукан задржао своју удеону кнежевину која је обухватала Дукљу, Далмацију, а вероватно и Требиње. На овој територији удеони кнез је имао широка овлашћења као и раније, па се понашао као прави владар. Имао је своју властелу, своју војску, посебне приходе, управни апарат, одржавао је дипломатске везе са папама и угарским краљем, признавајући неко време његову врховну власт, а учествовао је и у раду црквеног сабора Барске надбискупије.⁴⁶

⁴¹ Д. Синдик, „О политичким и друштвеним приликама у Котору крајем XII века”, *Прилози I, Црква светог Луке кроз векове*, Котор 1997, 19.

⁴² Одлука је донета јула 1199. године у Котору: „sub tempore regis Velcanni et comitis civitatis Desimir” (Д. Синдик, „О политичким и друштвеним приликама у Котору”, *Прилози II*, 20).

⁴³ Одлука је донета јануара 1200. године у Котору: ” sub tempore domini nostri regis Velcanni, et comitatum regente apud nos Desimirus eius famulus” (Д. Синдик, „Которска исправа из 1200. године”, *ИЧ* 37 (1990) 203; *Писци средњовековног латинског језика*, 162)

⁴⁴ Д. Синдик, *О политичким и друштвеним приликама у Котору*, 15.

⁴⁵ *Историја српског народа I*, 268–270.

⁴⁶ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том први, Титоград 1970, 4, 5, 15–18.

Ово опет показује да су сви затечени елементи државности у Дукљи и Далмацији сачувани и у удеоној кнежевини Вукана Немањића.

Сва наведена и друга права припадала су Вукановом сину и наследнику, великом кнезу Ђорђу, који се такође помиње са титулом „краља”, али само на територији којом је господарио. „Краљ” Ђорђе се с братом Млађеном и рођацима обавезао 1208. године на пријатељство и верност Млечанима.⁴⁷ Права удеоног кнеза, а уједно и наслеђени елементи државности Дукље и Далмације, нису претрпели осетније промене када је Стефан Првовенчани добио краљевску титулу и круну 1217. године и када је Српска црква постала аутокефална (1219). Оснивањем Српске аутокефалне архиепископије и њених епископија, православно становништво Зете, односно некадашње Дукље, Далмације и Требиња, нашло се под духовном јурисдикцијом Зетске православне епископије, са седиштем у Храму Св. Архангела Михаила на Превлаци.⁴⁸ Овај чин, посматран само са организационог аспекта, могао је да ојача постојећу државност у Зети, јер је Зетска епископија својом јерархијом, црквама, манастирима и парохијама, премрежила територију Зете, успоставивши истовремено и границе до којих се простире духовна јурисдикција епископије. Ове границе су се у начелу поклапале са границама историјске области Зете, односно „земље Зете”. Удеони кнез Ђорђе био је потчињен српским краљевима, па се са својим одредом и сарадницима придружио војсци краља Владислава, који је јуна 1237. године боравио на Цетини. Овде је краљ Владислав издао повељу Сплићанима у присуству: „кнеза велигг Ђорђа”, затим војводе Манојла, челника Обрада, једног казнаца, тепчије и кнеза Улциња који је био потчињен Ђорђу.⁴⁹ Није искључено да су и казнац и тепчија, такође, били потчињени великом кнезу.⁵⁰ Неколико година касније је „Ђорђе, кнез Дукље”, дозволио улцињском бискупу да се потчини дубровачком надбискупу.⁵¹

Владавина удеоног кнеза Ђорђа окончана је најкасније 1248. године, када је сахрањен у Сопоћанима.⁵² Наследио га је млађи брат Стефан, такође син великог кнеза и „краља” Вукана. Стефан Вукановић је располагао знатним материјалним и финансијским средствима, као и његови претходници, што му је омогућило да подигне у Морачи велики манастирски комплекс и храм посвећен Успењу пресвете Богородице.⁵³ Храм се по својим димензијама, висини и ширини, може изједначавати са Милешевом коју је саградио краљ Владислав и Сопоћанима које је подигао краљ Урош I. Ово опет представља посредно сведочанство да се удеони кнез Стефан могао мерити по свом богатству и политичком утицају са поменутиим српским краљевима, чији је рођак био. Захваљујући стеченом угледу и поштовању,

⁴⁷ Н. д., 8–12.

⁴⁸ М. Јанковић, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 17–33, 127–138, 163–170.

⁴⁹ М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, 71, 89–94.

⁵⁰ О казнацима и тепчијама види: М. Благојевић, *Државна ујрава у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 2001², 17–30.

⁵¹ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том први, 22.

⁵² М. Благојевић, *Велики кнез и земаљски кнез*, 305.

⁵³ С. Петковић, *Морача*, Никшић 2002².

а посебно привржености Српској православној цркви, лик кнеза Стефана добио је своје место у познатој „Лози Немањића”, која је живописана у Дечанима и Пећкој патријаршији.⁵⁴ О Стефановој политичкој и јавној делатности мало се зна, изузев да је био присутан приликом утврђивања источне хранице Хумске православне епархије, односно код утврђивања међа села Осолника, повише Ријеке Дубровачке и Затона, између 1250. и 1253. године. Поред кнеза Стефана, били су присутни епископ Спиридон, епископ Методије и протовестијар Вратимир.⁵⁵ Методије је у то време био хумски епископ, док се Спиридон налазио, можда, на челу Будимљанске епископије. За протовестијара Вратимира могло би се претпоставити да је био у служби великог кнеза Стефана или неког од поменутих епископа.

Досадашње излагање је показало да владари из династије Немањића, у периоду између 1190. и 1253. године, нису угрожавали или разарали затечене елементе државности на територији Дукље, Далмације и Требиња, односно у удеоној кнежевини великог кнеза Вукана и његових синова, Ђорђа и Стефана. Пре би се могло говорити о томе да су затечени елементи државности брижљиво чувани и неговани, па и оснажени, захваљујући оснивању Зетске епископије. До краткотрајне промене долази средином шесте деценије XIII века, када је краљ Урош I одлучио да укине удеоно кнежевине и у Захумљу и у Дукљи, односно Зети.⁵⁶ Покушај централизације власти у српској држави за време краља Уроша I није био дугог века. После његовог насилног свргавања с престола (1276) дошло је до још радикалније поделе државне територије. Урошев син и наследник, краљ Стефан Драгутин (1276–1282), дао је својој мајци, краљици Јелени, Зету, Требиње, затим крајеве око Плава и Горњег Ибра.⁵⁷ Назив Зета потиснуо је античке називе Дукљу и Далмацију, добрим делом и због тога што су учвршћене границе Зетске православне епископије. Краљица Јелена је господарила својом облашћу преко тридесет године, од 1276. до 1308. године. Она је владала скоро самостално, па је сазивала и државне саборе у својој области. Поседовала је неколико владарских резиденција или „дворова”: у Требињу, Скадру, Брњацима на Ибру, а вероватно и другим местима. Имала је своју војску, властелу, приходе, управни апарат, канцеларију, давала је царине под закуп, водила дипломатску преписку са папама, владарима у Јужној Италији и суседним Дубровником. О њеном мишљењу и ставу морали су да воде рачуна оба њена сина и краљ Драгутин и краљ Милутин. У литератури се понекад једноставно констатује да је краљица Јелена помагала католичке цркве у Приморју, што је тачно, а притом се не наглашава да је она била владар и католика и православних хришћана у својим областима.

⁵⁴ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 38, 49, 58; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975, 136, 137, си. 57 и 58; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 138 сл. 82, цртеж XXV; Б. Тодић, *Грачаница. Сликарство*, Београд – Приштина 1988, 172. На „Лози Немањића” у Грачаници уз лик кнеза Стефана Вукановића не стоји никаква титула, већ се он помиње једноставно као „Стефан Влков син”. На овакав начин поменути су и бивши краљеви Радослав и Владислав, односно без титуле.

⁵⁵ М. Благојевић, *Велики кнез или земаљски кнез*, 306, 307.

⁵⁶ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том први, 12–14.

⁵⁷ Исто, 46–59.

Не исцрпљујући назначену проблематику која је у историографији на више места осветљавана, треба истаћи како је краљица Јелена својим приходима подигла манастир Градац са православним храмом који је посвећен пресветој Богородици, празник Благовештење.⁵⁸ Пред крај живота краљица Јелена се замонашила у храму Св. Николе у Скадру, а када је умрла у Брњацима 1314. њено тело је на најсвечанији начин пренето у манастир Градац.

Када се краљица Јелена повукла из политичког живота 1308. године, краљ Милутин је дао Зету и Требиње свом сину Стефану, будућем краљу Стефану Дечанском. Према једном млетачком документу, Стефану су припадала широка овлашћења, па га Млечани због тога називају: „краљем Дукље, Албаније, Захумља и Приморја”.⁵⁹ Милутинов син и потенцијални наследник престола имао је своју властелу, војску, управу и приходе, а пошто је у једном тренутку његов положај био угрожен, зетска властела наговорила је Стефана да преотме престо свом оцу краљу Милутину. Прорачун властеле био је лош, јер је краљ Милутин био најспособнији и најспретнији српски владар. Краљ је са својом војском упао у „Зетску земљу” и дошао до Бојане. Овде је успео да наговори Стефана да дође на преговоре, а онда га затворио (1314), отпремио за Скопље, где је делимично ослепљен и послат у Цариград.⁶⁰ После окончане побуне свог сина Стефана и зетске властеле, краљ Милутин је управљао Зетом преко свог намесника кнеза Илије (1318), који се 1321. године помиње као „општи кефалија” у Зети.⁶¹

Убрзо после смрти краља Милутина и доласка на власт краља Стефана Дечанског (1321–1331), Зета поново добија посебан статус у држави Немањића, као област или „земља” којом господари „млади краљ” Стефан Душан.⁶² Он је такође располагао широким овлашћењима. Имао је своју војску, своје приходе, посебан управни апарат, а био је окружен угледном, способном и моћном властелом, међу којом се истичу: војвода Младен, родоначелник Бранковића, затим војвода Војин родоначелник моћних Војиновића, потом челник Ђураш Илијић са браћом, син кнеза Зете и кефалије Илије. Окружен моћном зетском и требињском властелом, а располажући значајним финансијским средствима и уз све то, овенчан славом храброг и способног војсковође, млади краљ се осећао готово независним владарем у својој области. Све је то, вероватно, изазвало незадовољство и подозрење краља Стефана Дечанског. Овом приликом не треба се дуже задржавати на занимљивим детаљима сукоба и борбе између оца и сина, као ни њиховом привременом мирењу, већ треба упозорити да је властела одлучивала какав јој је владар потребан и каква ће се водити спољна политика. У томе је предњачила зетска и требињска властела, која је постала свесна своје снаге и улоге у земљи. Не желећи да и по други пут направи грешку као у побуни против краља Милутина, зетска и требињска властела приморала је младог краља Стефана Душана да изврши државни удар, односно неку

⁵⁸ Оливера Кандић, *Градац, историја и архитектура манастира*, Београд 2005.

⁵⁹ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том први, 60.

⁶⁰ *Историја српског народа I*, 462–464.

⁶¹ М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, 250, 251; Исти, *Велики кнез и земаљски кнез*, 310.

⁶² *Историја Црне Горе*, књ. друга, том први, 66–73.

врсту дворског пуча. Стефан Душан је с малим и одабраним одредом своје властеле деловао брзо и одлучно, па је извршио изненадни препад на двор краља Стефана Дечанског.⁶³ Властела је успела да зароби Стефана Дечанског и омогући Душану да преузме врховну власт у држави. Овај поступак је легализован обредом крунисања Стефана Душана за краља српских и поморских земаља.⁶⁴ Довођењем на престо младог, способног и амбициозног владара, зетска, требињска и друга српска властела добила је вођу каквог је желеле, који ће јој омогућити да стиче нове земљопоседе, велика богатства и славу, што се убрзо и догодило.

У првим годинама владавине краља Душана, Зетом је управљао његов намесник и даљи рођак Вратко, праунук великог кнеза Вукана, који се у изворима помиње са титулом жупана, потом војсковође, кнеза и великог кнеза.⁶⁵ Вратково намесништво у Зети као да не представља случајност али се са њим истовремено затвара круг принчева из куће Немањића који су господарили Зетом. Душаново ратовање против Византије повукло је и кнеза Вратка и другу српску властелу далеко на југ, у долину Струме, до Солуна, у Тесалију и Епир. На овом месту не треба расправљати о положају Зете у Душановом царству, јер је то већ учињено у историографији, поготово што је Зета тада представљала само једну област, каквих је било неколико. Но и поред тога, изгледа да су се неке традиције поштовале, па је део прихода од зетских тргова припадао једном члану владареве породице, а у конкретном случају царици Јелени.⁶⁶

У историографији је добро познато и на више места образложено, како је после смрти цара Душана (1355) врховна власт у држави припала његовом сину, цару Урошу који није био способан да влада. Неспособност цара Уроша постала је видљива широм Душановог царства, па је отпочео процес осамостаљивања појединих области, на челу са обласним господарима. Српска властела у Рашкој окупила се око кнеза Војислава Војиновића, а зетска властела око браће Балшића, свакако с циљем да заштите властите интересе и да заузму водећу улогу у држави какву су раније имали. Намере српске властеле нису остварене, не само због сукоба између кнеза Војислава и Балшића, већ првенствено због тога што се центар Урошеве државе није налазио ни у Рашкој ни у Зети, већ на простору Македоније. Изненадна појава непознате властеле Балшића, као обласних господара Зете већ 1360. године, не треба да изненађује, јер су се у Зети одржали најважнији елементи њене државности.⁶⁷ Познате су биле границе „земље Зете”, као и границе Зетске епископије, односно митрополије. Жива је била успомена на присуство младих краљева из династије Немањића који су господарили овом територијом, а снажна је била успомена зетске властеле на политичко вођство у српској држави. Ови и други чиниоци убрзали су окупљање

⁶³ Исто, 72.

⁶⁴ Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, 117–119; М. Благојевић, *Српски сабори и сабори ошачастива*, 24, 25.

⁶⁵ М. Благојевић, *Државна ујрава у српским средњовековним земаљама*, 46, 48, 49, 52; Исто, *Велики кнез и земаљски кнез*, 310–312.

⁶⁶ *Историја Грне Горе*, књ. друга, том први, 75.

⁶⁷ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том други, Титоград 1970, 6–8.

зетске властеле око породице Балшића која се истакла својом предузимљивошћу. Балшићима је пошло за руком да 1371. године запоседну Хвосно, односно Метохију, укључујући Пећ и Призрен, а 1373. године да заузму жупе Драчевицу, Конавле и Требиње.⁶⁸ На тај начин, а нимало случајно, Балишићи су постали господари оних територија којима је некада господарио велики кнез Вукан.

Пропадање Зете под влашћу Балшића текло је постепено и трајало је неколико деценија. Када је умро Балша III Балшић (1421), последњи мушки потомак ове породице, Зета је припала његовом ујаку, деспоту Стефану Лазаревићу, а тачније само они делови територије које Венеција није заузела. Деспот Стефан је због тога морао да води рат против Венеције и да ослободи оне градове и крајеве које је могао ослободити. Циљ је само делимично остварен, па је Венеција задржала Котор, Улцињ, Скадар, као и територију између Бојане и доњег тока Дрима.⁶⁹ Поштујући традиције Немањића, укључујући и елементе државности Зете, деспот Стефан Лазаревић дао је Зету наследнику свог престола, „младом господину” Ђурађу Бранковићу, да овом територијом господари као што су то чинили „млади краљеви”.⁷⁰ Све ово показује да је Зета и у оквирима Српске Деспотовине имала посебан статус. Када је умро Стефан Лазаревић, његов наследник, деспот Ђурађ Бранковић постављао је у Зети посебног намесника, обично истакнутог војводу да управља војним и цивилним постовима на овој територији.⁷¹

Српска Деспотовина била је изложена снажном притиску Турака. Са далеким центром у Смедереву губила је територије и контролу над Зетом, где се осамосталио угледни властеоски род Црнојевића, па је Стефан Црнојевић 1455. године признао номинално врховну власт Венеције.⁷² Стефана је наследио син Иван (1465–1490) који је по потреби иступао против или сарађивао са Венецијом, а када је морао, везивао се и за Турке, што му је омогућило да ужива знатан степен самосталности.⁷³ Он је господарио оним деловима Зете који се нису налазили под туђинском влашћу. Била је то мала област која је имала површину од око 2.000 квадратних километара. Но и поред тога, владар се понашао као да управља правом и великом државом, па се војвода Иван, а касније његов син и наследник Ђурађ Црнојевић, титулисао: „У Христу Богу благоверни и Богом чувани господар зетски”.⁷⁴ Господар је имао своју властелу, двор, дворане, двордржицу, војводе, дијаке, па чак „логофете”, кефалије и пронијаре, готово све институције које су имали краљеви и цареви из династије Немањића.⁷⁵ Угледајући се у свему на светородну лозу Немањића, господин Иван и господин Ђурађ ука-

⁶⁸ Исто, 29–33. Политички успон браће Балшића исцрпно је приказан у цитираној *Историји Црне Горе*, па се на томе не треба посебно задржавати.

⁶⁹ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том други, 137–150.

⁷⁰ Исто, 149; М. Спремић, *Деспои Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 68–70.

⁷¹ И. Божић, „Зетске војводе под деспотима”, *Гласник Друштва за умјешност Црне Горе* 2(1975) 5–24.

⁷² *Историја Црне Горе*, књ. друга, том други, 223–232, 277.

⁷³ Исто, 287–296, 322–326.

⁷⁴ М. Благојевић и Д. Медаковић, *Историја српске државности I*, 299.

⁷⁵ Исто, 300, 301.

зивали су највеће поштовање и подршку Српској православној цркви, а конкретније Зетској митрополији. Оскудевајући у много чему, господин Иван Црнојевић је издвојио знатан део личне имовине да би подигао манастир на Цетињу 1485. године. Манастир је посвећен Рождеству пресвете Богородице (празник Мала Госпојина), а „наречен” је да буде ново седиште „Митрополије Зетске”.⁷⁶ О потребама манастира, односно Митрополије, бринуо се касније и господин Ђурађ Црнојевић (1490–1496), па је наредио монаху Макарију „од Црне Горе”, да штампа неколико богослужбених књига.⁷⁷

Премештање двора Црнојевића и седишта Зетске митрополије на Цетиње, директно је утицало на стварање новог политичког и духовног средишта Зете у крају који је био познат под називом Црна Гора.⁷⁸ Према једном сачуваном запису из XVI века, за једну књигу се каже да је била написана: „на месту званом Цетиње, у Црној Гори, у пределу земље Зете, у храму Рождества пресвете Богородице”.⁷⁹ Из наведеног цитата јасно се види, да се насеље Цетиње налазило у крају који је познат под називом Црна Гора и да је овај крај био само део знатно веће територијалне целине, тада добро познате под називом Зета. На основу наведеног податка и целокупног излагања може се закључити, да је из географског назива краја у којем се налазио политички, и црквени центар, а не од имена народа, изведен и назив државе која је кроз векове стварана на подручју данашње Црне Горе. Најстарије политичко језгро створено је источније и у близини античког града који се звао Доклеа или Диоклија, па је из имена овог града изведен и назив историјске области и државе Дукље или Диоклитије, која је обухватала неколико жупа крај Скадарског језера и у Приморју. Када је за време владавине цара Манојла I Комнина (1143–1180) проширена и учвршћена византијска тема „Далмација и Диоклитија”, политички центар је померен северозападно од напуштеног античког града, у долину реке Зете, па је из имена ове реке изведен назив историјске и осамостаљене области Зете. Све се то догодило пре долска на власт Стефана Немање, а прецизније пре него што је Зета постала саставни део његове државе. Три века касније, под притиском Турака, премештен је и политички и верски центар Зете на Цетиње, у Црну Гору. Непуне две деценије после ових догађаја, угасио се и последњи пламичак политичке самосталности у овим крајевима (1496), па су Турци својим нахијама премрежили српску историјску област Зете. С губитком

⁷⁶ *Историја Црне Горе*, књ. друга, том други, 329–332, 489. 77.

⁷⁷ Исто, 397–410.

⁷⁸ Крај или предео Зете под називом Црна Гора, први пут се помиње 1376. године у грађи Дубровачког архива. Види: Ј. Тадић, *Писма и ујужисива Дубровачке републике I*, Београд 1935, 396: „E se questa nostra lettera te trovassy in Centa de qua de Cernagora”. У питању је брдско планински предео који се простира од Рисанског залива, изнад Котора, Грбља и Будве. На овом простору боравили су катуни сточара, а неки су од њих сишли у Приморје, па се 1435. године године помињу као катуни Црне Горе (Catuni Cernagore), под којима се подразумевају Паштровићи, Режевићи и катуни Ластве. Више о томе: И. Божић, „Катуни Црне Горе”, *Зборник Филозофског факултета у Београду X/1* (1968) 245–249 (= *Немирно Поморје у XV веку*, Београд 1979, 150155); М. Благојевић, *Црне Горе и Црна Гора, Средњовековна историја Црне Горе као поље исцраживања*, Подгорица 1999, 57–77.

⁷⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и најписи IV*, Сремски Карловци 1923, 59, бр. 6308.

политичке самосталности нису угашени и сви елементи српске државности, која се у средњем веку ослањала на световну и црквену власт. Под црквеном јурисдикцијом митрополије на Цетињу било је православно становништво на подручју Зетске епархије и у доба турске владавине. Митрополија је брижљиво неговала традицију Немањића, укључујући и елементе српске државности, посебно припадност Српској православној Светосавској цркви, српском народу, све са циљем да се створи самостална и слободна српска држава. Захваљујући упорном и дуготрајном деловању Зетске митрополије на Цетињу, створено је снажно политичко и духовно језгро у Старој Црној Гори, на челу са владикама, која ће дати своје име новоствореној српској држави – Кнежевини, Краљевини и Републици Црној Гори.

THE NEMANJIĆES AND THE STATEHOOD OF DUKLJA AND ZETA, MONTENEGRO

by

Miloš Blagojević

Summary

In the territory of present Montenegro, in the period from the 10th to the 21st century, there existed three states with different names: Duklja, maybe Duklja and Dalmatia, then Zeta and at the end Montenegro. The names of these states were derived from geographical names, not from the name of the Serbian nation who created them. Duklja or Dioclitia was named after the antique city Duklja (Docles), and Zeta after the river of the same name and the river valley, while the oldest Montenegro represented a mountainous region within Zeta which rose above Risan, Kotor and Budva. The original Duklja represented a small state which at the end of the 10th century fell into the vassal position to the Bulgarian empire. When the Byzantine emperor Basil II conquered Bulgaria in 1018, he subdued Duklja, too, as well as other Serbian countries. The Serbs started the uprising against Byzantium, so Prince Stefan Vojislav in 1037 restored the Serbian state with its centre in Duklja, to which Travunia (Trebinje) and Zahumlje were added. The territory of the restored state was at least three times larger than the original Duklja, so it experienced a fast political progress. The ruler of that state, Prince Mihailo, got the dignity of the king from the Pope, and somewhat later the bishop in Bar was raised to the rank of archbishop in 1089. These were the most visible factors of statehood in the territory of Duklja, Trebinje and Zahumlje.

After a fast progress, there followed even a faster fall, already at the beginning of the 12th century. When the emperor Manuel I Comnenus (1143–1180) came to the Byzantine throne, all Serbian lands were under his supreme rule. The coastal cities of Duklja with their surrounding areas were within the Byzantine administrative unit – „theme” – Dalmatia (Upper) and Dioclitia, headed by the emperor’s governor who had the title of dux. The regions inside the country were still governed by the rulers from the old Dukljanian dynasty, as the vassals of the Byzantine emperor; however, they did not bear the title of the Byzantine king anymore, but the great prince.

The Serbian grand duke Stefan Nemanja liberated Duklja and Dalmatia from the Byzantine occupation in 1185, considering this area an integral part of the Serbian state and his „grandfather’s” inalienable estate. The Serbian grand duke did not change the existing social relations, the existing order, institutions, church organization, not even the borders ex-

isting in the time of the last Duklja rulers. He gave the territory covered by the old historical areas: Dioclitia, Dalmatia and Travunia (Trebinje) to his son Vukan, to rule that area as a „participating prince”. Vukan was also officially given the title of „great prince”, borne by the last rulers of Duklja. The great prince Vukan, and later his sons Dordje and Stefan, also with the titles of the great prince, ruled their participative principedom from 1190 to 1253. All the three great princes which succeeded one another in the natural order, enjoyed great and broad authority. They had their army, their nobility (aristocracy), specific administrative apparatus, they gathered state income, maintained diplomatic relations with the popes and foreign rulers, recognizing at the same time the supreme rule of the Serbian grand duke, and later king. It all strengthened and fastened the existing factors of statehood in the territory of the former Duklja state, which more and more frequently started to be called Zeta. The statehood was even more strengthened with the foundation of the Orthodox Zeta diocese in 1220, which by its spiritual jurisdiction set the borders of Zeta, and by its church organization covered the entire area. In the mid–13th century, the participative principedoms in the Nemanjićes’ state were abolished, but this attempt at centralization soon fell through. The Serbian king Dragutin (1276–1282) gave Zeta and Trebinje to his mother Queen Helen, who ruled her region as a true ruler from 1276 to 1308. After the withdrawal of Queen Helen, Zeta was entrusted to the potential heirs of the Serbian throne, that is to „the young kings”, first Stefan Dušan (1321–1331), the future Serbian king and emperor (1331–1355). The presence of „the young kings” in Zeta, as well as their aristocracy, army and local administration, continually strengthened all elements of statehood in Zeta.

When the Serbian Empire began to disintegrate, Zeta was among the first to gain independence, already in 1360 headed by the Balšićes, which is at the same time a proof that the statehood of Zeta was kept and preserved in the long period of the rule of the Nemanjić dynasty. The independent Zeta persevered in the period between 1360 and 1421, but it was continually weakening and losing some areas due to the attacks of great neighbours, primarily the Turks and the Venetians. The last ruler of Zeta, Balša III Balšić, remaining without male heirs and seriously ill, ceded Zeta to his uncle, the titular despot Stefan Lazarević, the ruler of the Serbian state at the time. According to the established custom, despot Stefan gave Zeta to his future heir, „young master” Djuradj Branković. When Djuradj Branković became the ruler of Serbia, he entrusted the ruling of Zeta to his governors. In the mid 1450s, Serbia faced a deep crisis and neared its fall, so the aristocratic family Crnojević gained independence in Zeta. Duke Ivan Crnojević moved his court to Cetinje, to Montenegro, so he also built a monastery in Cetinje as the new seat of the Zeta metropolitanate. Ivan Crnojević and his son, the duke and master Djuradj Crnojević carefully preserved and cherished all institutions which had existed at the age of the Nemanjićes, and these are very important factors of the Serbian statehood. With the movement of the seat of the Zeta metropolitanate and the court of the Crnojevićes to Cetinje, the new nation-building core was formed, in the area which was known under the name of Montenegro. When in 1496 even the last part of Zeta fell under the Turkish rule, in Cetinje and Montenegro there still remained and functioned the Zeta metropolitanate which enjoyed great respect and reputation within the Serbian Orthodox Church. It was the best guardian of the ecclesiastical, as well as political heritage from the time of the Nemanjićes, and particularly of some factors of statehood which were preserved in the territory of the Zeta diocese. Thanks to the presence and long-lasting activity of the Serbian Orthodox metropolitanate in Cetinje, after a long time and with great sacrifices of the people, the Serbian state was restored in one part of old Zeta, in Montenegro, so the present state of Montenegro was named after the name of that region.

Урош Сџанковић

ПАВЛЕ СТАМАТОВИЋ КАО НАЦИОНАЛНИ ПУБЛИЦИСТА

САЖЕТАК: У раду је приказана национална публицистичка делатност свештеника, историчара и књижевника Павла Стаматовића (1805–1864). Увод садржи кратку Стаматовићеву биографију, праћену објашњењима везаним за временско трајање и врсте његовог националног ангажмана. Предмет разраде је Стаматовићева публицистичка национална активност. У закључку је аутор покушао да одговори на питања у којем временском периоду је Стаматовићева публицистичка национална делатност најинтензивнија и која је тематика у њеном оквиру најзаступљенија, одговори на питање због чега је то тако и осврне се на значај Стаматовићевих текстова за српски национални покрет.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Павле Стаматовић, Србска пчела, Летопис Матице српске, Српски народни покрет у Јужној Угарској, просвета Срба у Угарској, историографија, панславизам.

I

Павле Стаматовић је рођен 11. априла 1805. године у Јакову (Срем). Основну школу је завршио у месту рођења, гимназију у Сремским Карловцима и Будиму, филозофију у Пешти, а богословију у Сремским Карловцима.¹ Рукоположен је у чин ђакона 1832. године у Пешти. Од 1833. до 1834. године је обављао свештеничку службу као администратор јегарске парохије. Из Јегре одлази у Сегедин, где ће на положају пароха тамошње цркве Светог Николаја остати до 1844. Тада је на сопствену молбу добио парохију у Голубинцима, а у обавештеним круговима је ова служба Стаматовићу

¹ Упор. одредницу *Стаматовић Павле* (Д. Попов), *Енциклопедија Новог Сада* 26, Нови Сад 2005, 117, где је наведено да је Стаматовић завршио теологију у Пешти. Међутим, деловодни протокол Карловачке митрополије из 1831, у којем је укратко изложена Стаматовићева молба за зађакоњењем, показује да је он дипломирао у Сремским Карловцима. Вид.: Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (у даљем тексту: АСАНУК), *Митрополијско-папирјаршијски архив* (у даљем тексту: МПА), фонд Б, 1831/5, *Series Protocolli Sessorum Consistorialium Episcopatus Gr. n. u. Ritus Budensis, per tertium Trimestre a. c. id est a Imo Mensis Julii usque ultimam Septembris asservatarum, No 169.*

само успутна станица за прелазак у Сремске Карловце.² И заиста, две године касније он долази на место сремскокарловачког протопрезвитера. Ни ту се неће дуго задржати, јер је већ 1847. премештен у Нови Сад.³ Године 1853. је разрешен дужности због здравствених проблема. Умро је 14. септембра 1864. у Новом Саду.

Уз свештенички позив, Стаматовић је био и врло активан национални посленик. Ради „душевног увеселенија и умне и словесне забаве своје драге народности” покренуо је 1830. алманах *Сербска њчела* (или *Нови цветњик*)⁴, који ће без прекида уређивати до 1841. Кратко време је био и уредник *Лейтхойиса Мајицие срѣске*, уредивши свеске 27 (1831) и 28 (1832). Био је учесник изборног сабора 1842 (када је за митрополита изабран вршачки епископ Јосиф Рајачић). Политички је најактивнији 1848. и 1849. године – учествује у депутацији која је пред избијање Револуције 1848. у Угарски сабор носила захтевања Срба Новосађана, посланик је Мајске скупштине (1848), емисар патријарха Јосифа Рајачића на Петровској скупштини (1848), код хрватског бана Јосипа Јелачића и руске војске у Влашкој, а био је и потпредседник Словенског конгреса у Прагу (1848). Политичку каријеру је завршио учешћем на Благовештенском сабору (1861).

У Стаматовићевом националном раду могу се јасно разграничити две фазе. Прва почиње 1830, другим речима од покретања часописа *Сербска њчела*, а завршава се Стаматовићевим доласком на службу у Голубинце и претежно је публицистичка. Чине је Стаматовићеви чланци са препорукама за унапређење народне просвете, запажени радови из области националне историје и текстови који пропагирају словенску солидарност. Другу фазу представља учешће у Револуцији 1848/49, и у њој доминира дипломатска активност. У тексту који следи усредсредимо се на Стаматовићев национални рад из прве фазе, док ће друга бити предмет посебне расправе.

II

Велика већина чланака који су усмерени ка подстицању побољшања стања народне просвете налазе се у *Сербској њчели*, два у *Сербској новини* (или *Магазину за књижевство, художество и моду*) пештанског адвоката Антонија Арнота, а само један у *Лейтхойису Мајицие срѣске*. Текстовима ове врсте Стаматовић се јавља већ у првом броју *Сербске њчеле*, из 1830. Од тада, па све до гашења листа 1841, чланци посвећени српској просвети биће

² Димитрије Поповић Вуку Стефановићу Караџићу, Сегедин, 20. септембар 1844. године, *Вукова њрејиска VII* (приредио Голуб Добрашиновић са сарадницима), Београд 1993, 234.

³ Услед несугласица између Сремске и Бачке епархије око његовог ступања на дужност, Стаматовић је ефективно почео да врши службу новосадског проте тек почетком априла 1852. године. В. Стајић. *Новосадске биографије V*, Нови Сад 1940, 68; *Јужна њчела*, бр. 28 од 9. априла 1852, 110.

⁴ Историјат и судбину *Сербске њчеле* вид. Ж. Милисавец, *Историја Мајицие срѣске I*, Нови Сад 1986, 241–242; С. Павловић. *Срби у Угарској II*, Нови Сад 1883, 488; АСАНУК, *МПА, фонд А. Деловодни њројкокол Карловачке мѡѡройолије за 1833. ѡодину*, бр. 216; П. Стаматовић. *Млади Сербљин у всемирном царству*, Будим 1834, 128.

његов саставни део. То, наравно, не значи да их је било у свакој *Сербској њчели*, нити да су равномерно распоређени. У периоду између 1830. и 1835. сви бројеви Стаматовићевог листа доносе прилог о српском образовању, али од 1836. до 1840. у њему се сусрећемо само са једним чланком тог типа. Стаматовићеви апели да се поради на народном образовању углавном су представљени у виду замишљених разговора најпре између српских просветитеља из света живих и света мртвих, а потом духова чувара области настањених Србима, који хвале и критикују стање српске просвете, при чему похвале и критике изречене у чланцима изражавају мисли самог Стаматовића. Појединачних текстова у којима уредник експлицитно позива на улагање у просвету има много мање. Чланци из *Србске новине* конципирани су нешто другачије; Стаматовић, потписан псеудонимом „34”, извештава читаоце о прославама српске гимназијске омладине у Сегедину и, приказавши загрејаност омладинаца за националну ствар, заобилазним путем указује да Српство не може да изнедри такве прегаоце без новчаних средстава. Међутим, једини текст ове врсте из *Лейпцигског Матице српске* може се окарактерисати управо као директан позив за финансијску подршку националном образовању. Поред свих ових текстова, иза Стаматовића је остала и неостварена замисао о покретању још једног листа едукативног карактера, која заслужује да се с њом поближе упознамо.

У *Сербској њчели* из 1830. замишљена дискусија носи назив *Разговор духа Рајичевог, Обрадовичевог и Терлајичевог*⁵ са Л. М, Г. М. и М. С⁶. Живи народни просветитељи су хвалили ревностан рад на подизању нових школа и оснивање Матице српске, али их је „Доситејев дух” опоменуо да се у српским школама још увек изучава словенска а не српска граматика, да би се потом у разговор укључио и „Трлајићев дух” с питањем докле ће такво стање потрајати.⁷ Нема сумње да овакви прекори заправо потичу од самог Стаматовића, пошто је и у другим бројевима *Сербске њчеле* нападао Матицу због лошег приступа изради граматике.⁸ Није тешко одгонетнути разлог за овакве нападе; најјаче везивно ткиво једног народа, поред свести о заједничкој припадности, је језик, а књижевног језика нема без граматике. Стога је Стаматовићу као преданом родољубу веома стало да она угледа светлост дана.

⁵ Ради се о историчару и дугогодишњем архимандриту манастира Ковиљ Јовану Рајићу (1726–1801), просветитељу Доситеју Обрадовићу (1739–1811) и професору универзитета у Харкову Гргорију Трлајићу (1766–1811).

⁶ Иза иницијала се врло вероватно крију песник српског класицизма Лукијан Мушички (1777–1837), оснивач *Лейпцигског Матице српске* и професор српских гимназија у Сремским Карловцима и Новом Саду Ђорђе (Георгије) Магарашевић (1793–1830) и законписац и један од оснивача Матице српске Јован Хацић (познат и под псеудонимом Милош Светић, 1799–1869), према чијем је раду Стаматовић гајио изузетно поштовање. Вид. и Ж. Милисавца, н. д., 242.

⁷ П. Стаматовић, „Разговор духа Рајичевог, Обрадовичевог и Терлајичевог са Л. М, Г. М. и М. С”, *Сербска њчела* (1830), 40–76.

⁸ Вид. П. Стаматовић, „Објављеније на Граматику Србску”, *Сербска њчела* (1834), 155–156. Матичини проблеми у вези с израдом граматике су описани код Ж. Милисавца, н. д., 253–254, 340–341.

Број из 1831. доноси сличну расправу, али се мења један од саговорника – уместо Г. М. то је сада извесни Д. Д.⁹ Тема дискусије је стање српског школства у Срему, Банату, Бачкој, Хрватској и Славонији. Бројност српских школа у овим пределима је више него задовољавајућа, али је ситуација у „невојеним местима” (онима која не припадају Војној крајини) Хрватске и Славоније лоша, за шта има „многа разлога”, које саговорници не помињу.¹⁰ Сасвим је сигурно да текст заправо представља упозорење народним првацима да се више посвете образовању Срба у поменутих пределима, јер у супротном постоји ризик да они изгубе свест о припадности српском народу.

Године 1832. народни просветитељи уступају место духовима чуварима као саговорницима о стању народне просвете. Први овакав разговор се води између сремског, банатског и бачког чувара и зато се зове *Разговор Сремског, Бачког и Банатског генија*. Тема разговора је ниво националне свести Срба, али се посредно стиже и до питања образовања.

Иако је приврженост нацији и народној просвети код Срба на завидном нивоу, стање у том погледу ипак није беспрекорно. Сремски чувар нарочито помиње неке људе који су „завршили високе школе”, а стиде се свог народа, бачки тврди да у његовом крају поред патриота има и „за властољубијем и достојинством жеднећих душа”, а банатски критикује српско племство своје области због склоности ка однорођивању. Као начин за решавање овог проблема сремски чувар види активнију улогу свештенства, наставника богословије, филозофије и свршених правника у поучавању народа какву ће корист имати од подизања школа.¹¹ Скретањем пажње на појединце који се зарад материјалних интереса одричу свог народа и на однорођивање присутно у вишим слојевима Стаматовић призива у помоћ морал сународника, излажући порузи оне који прибегавају оваквом начину решавања егзистенцијалног питања и опомињући остатак српског народа да не треба да се поведе за таквим примерима.

Круг чувара саговорника је много шири у *Сербској њчели* за 1833. годину – учесници разговора су сремски, банатски, бачки, славонски, хрватски, далматински, „србијски” (мисли се на чувара Кнежевине Србије), бо-

⁹ „Д. Д.” је по свему судећи Димитрије Давидовић (1789–1838), покретач *Новина Србских* (1813–1821) и каснији секретар канцеларије кнеза Милоша Обреновића. Стање српског школства у цивилним деловима Хрватске и Славоније почетком 30-их година XIX века је описано у: А. Сувaj, *Građa za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas II*, Zagreb 1910, 560–565.

¹⁰ П. Стаматовић, „Разговор духа Рајичевог, Обрадовичевог и Терлајичевог са Л. М. Д. Д. и М. С.”, *Сербска њчела* (1831), 23–52. Можда је разлог Стаматовићевог избегавања да говори о разлозима лоших прилика српског школства у Хрватској интензивно похраћивање спровођено у време писања његовог текста. Уздајући се у јединство словенских „племена”, он није желео да се конфронтира с Хрватима, иако је ситуација у најмању руку била врло неповољна. Похраћивање је узело толиког маха да се Лукијан Мушички у једном писму пожалио српској општини у Трсту да је у Хрватској „загрозила опасност целом Роду Српском”, тј. „српском народном имену, језику и православију”. Вид. Р. Грујић, *Аиологија српског народа у Хрватској и Славонији*, Нови Сад 1909, 246–247.

¹¹ П. Стаматовић, „Разговор Сремског, Бачког и Банатског генија”, *Сербска њчела* (1832), 23–40. О однорођивању српског племства вид. Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини III*, Нови Сад 1954, 78–80.

сански, херцеговачки и црногорски чувар. Стаматовић се враћа на непостојање српске граматике. Сви „хранитељи” су се сложили да је недостатак граматике велики проблем и да њену израву треба убрзати. Банатски чувар је критиковао слабу опремљеност српских библиотека. Постигнута је сагласност око потребе оснивања нових српских штампарија, које ће помоћи да дела славних Срба не падну у заборав. Занимљиве предлоге су дали банатски и славонски чувар (да се напише нека врста књиге српског благородства – племства, односно да сви манастири Српске православне цркве у Аустрији ступе у неку врсту „сојуза” и одреде једног човека да напише историју свих српских манастира).¹² Попут сугестија везаних за издавање граматике, и идеје банатског и славонског чувара се ван сваке сумње могу приписати Стаматовићу; ступце *Сербске ѿчеле* су повремено испуњавали текстови о српском племству, а сам уредник се латио писања историје неких манастира.

У разговору приказаном у *Сербској ѿчели* за 1834. годину учествовали су чувари из свих крајева Српства – сремски, банатски, бачки, славонски, хрватски, далматински, србијански, босански, херцеговачки, црногорски, „сербско-барањски” и „будимскопределски”. Банатски чувар се обрушио на српске књижевнике у Аустрији, који мало помажу образовање народа.¹³ Стаматовић је овом критиком свакако имао намеру да књижевнике подстакне на супротно понашање.

Тема *Сербске ѿчеле* из 1835. је поново број српских школа у Аустрији, али било је неколико речи и о Србији. Актери разговора су и овога пута чувари свих српских области. За разлику од 1833. године, када су сви чувари изражавали задовољство тренутним стањем, сада су ситуацију ценили битно другачије. Међу областима настањеним српским живљем школама нарочито оскудевају Далмација, Босна и Херцеговина. Срем, Хрватска и Славонија на том пољу стоје нешто боље, али има великог простора за напредак. У Србији се пак осећа недостатак учитеља.¹⁴ Сматрамо да је разлог за промену Стаматовићевог става његова јака жеља да српска просвета брзо и константно напредује, због чега му се стање које је пре само две године изгледало повољно сада учинило неповољним.

Вредни помена су и пет Стаматовићевих чланака којима се позива на улагање у образовање. Један се зове *Пример родољубија* и објављен је у *Сербској ѿчели* за 1830. годину. Други се крије под насловом *Библиоѿека у Београду* и проналазимо га у рубрици *Смесице* у Летопису Матице српске из 1832. *Доѿис* и *Слава и честѿ Сербска у Лицеуму Сојединском 1838/9*, трећи и четврти текст, угледали су светлост дана у *Сербској новини* за 1839.

¹² П. Стаматовић, „Разговор Сремског, Банатског, Бачког, Славонског, Рватског, Далматског, Србијског, Босанског, Херцеговачког и Црногорског Генија”, *Сербска ѿчела* (1833), 37–63.

¹³ П. Стаматовић, „Разговор Сремског, Банатског, Бачког, Славонског, Рватског, Далматског, Србијског, Босанског, Херцеговачког, Црногорског, Сербско-Барањског и Будимскопределског Генија”, *Сербска ѿчела* (1834), 62.

¹⁴ П. Стаматовић, „Разговор Сремског, Банатског, Бачког, Славонског, Рватског, Далматског, Србијског, Босанског, Херцеговачког, Црногорског, Сербско-Барањског и Будимскопределског Генија-Хранитеља”, *Сербска ѿчела* (1835), 39–57.

Напоследку, „Објављеније” *Сербске њчеле* за 1840, из 1839, је последњи чланак овог типа.

У *Примеру родољубија* се поздравља подизање библиотеке у Сремској Митровици и изричу похвале на рачун сремскомитровачке општине и њеног „господара” Станоја Станојевића. Циљ текста је, како Стаматовић сам каже, да онима што „хошћја имајући најчистија и најродољубивија сврху просвешћенија чувствованија, но не имајући удобне (може бити) и примерне прилике, отвећ штедљиву руку у помоћ народном изображенију пружају”, скрене пажњу да постану дародавци.¹⁵ Текст, дакле, охрабрује добростојеће Србе да новчаним прилозима помогну образовање сопственог народа.

Стаматовић је усхићено, са великим одушевљењем, пропратио вест о оснивању београдске библиотеке (претече Народне библиотеке) 1832. године. Молба за материјалне прилоге библиотеци формулисана је у нежном и поетичном тону – Стаматовић „умољава сваког родољубивог Сербљина, кога би ревност одушевљавала, да се приложником ове миле засад мезимице Сербске назове”.¹⁶ Ове речи су још једна у низу потврда са каквим узвишеним осећањима је Стаматовић поздрављао сваки потез који би представљао корак напред у просвећивању српског народа.

Готово месец дана након прославе Светог Саве у Сегедину, Стаматовић је *Србској новини* послао извештај у коме са нескривеним усхићењем пише о преданости српске омладине и сегединских Срба уопште својој вери и народности, након чега је уследила реченица „...Може бити, да ће нам Видов дан какву милу за народ наш фундацију родити.”¹⁷ Сигурно да овакво „уверење” не представља ништа друго до извештачев став да један од највећих српских празника – Видовдан, због симболике треба да послужи као најбољи повод за новчану помоћ сународницима, а како је централна тема чланка просвета и како њено побољшање и иначе доминира међу Стаматовићевим темама, нема много простора за нагађање за шта ће „фундација” бити намењена.

У другом тексту Стаматовић је директнији – истиче да се поноси што је у протеклих 5 година (тј. од доласка на место сегединског пароха) био сведок прелепих осећања које српски гимназијалци негују према свом народу (међу најсвеснијим омладинцима сегедински парох издваја и Јована Суботића, будућег политичара и књижевника, и Ђорђа Малетића, будућег професора и директора београдске гимназије). Очекује да се патриотизам сегединских ђака „свију народни членова, а особито родољубиви и великодушни Мецената Сербскиј сердца и душе косне”, јер да би омладинци и даље напредовали „великодушне братољубиве и својске от свог Рода потпоре требају”.¹⁸

¹⁵ П. Стаматовић, „Пример родољубија”, *Сербска њчела* (1830), 140–141. Подаци о митровачкој библиотеци се могу пронаћи у: Ј. Дурковић-Јакшић, *Историја српских библиотека 1801–1850*, Београд 1963, 71.

¹⁶ П. Стаматовић, „Библиотека у Београду”, *Сербски лејоџис* 28 (1832), 137–138. О оснивању библиотеке и почецима њеног рада вид.: М. Кићовић, *Историја Народне библиотеке у Београду*, Београд 1960, 10–17.

¹⁷ П. Стаматовић, „Допис”, *Србска новина*, бр. 14 од 16. фебруара 1839, 154.

¹⁸ П. Стаматовић, „Слава и чест Сербска у Лицеуму Сојединском 1838/9”, *Србска новина*, бр. 25 од 26. марта 1839, 97.

Порука је више него јасна – да би се повољно расположење у омладини одржало, а његови носиоци и даље развијали, потребно је дати подстицај у виду материјалних средстава.

„Објављеније” садржаја *Сербске ѿчеле* за 1840. годину се обраћа „једнокрвној и премилој браћи” Хрватима, Крањцима и Корушанцима, као и „предрагој и премилој браћи” Словацима, Русима, Чесима, Моравцима, Пољацима и Лужичким Србима с молбом да „ради одржавања заједничког срб-словенског имена” потпомогну српску књижевност материјалним средствима.¹⁹ Свесловенски оријентисан, Стаматовић је очекивао од „словенске браће” да прискочи у помоћ Србима у напорима да развију своју књижевност.

Стаматовића, животно заинтересованог за побољшање образовања српског народа, није могло да задовољи уређивање само једног часописа посвећеног овој теми. Приметивши да низак образовни ниво није својствен само већем делу његовог народа, већ и онима од којих се највише очекује да се боре против необразовања – свештенству, Стаматовић је дошао на замисао да по угледу на праксу католичких и протестантских земаља покрене „духовни дневник” назван *Духовни Сион Сербске Цркве*. У детаљној молби митрополиту Стефану Станковићу из 1834. молилац је образложио потребу покретања оваквог листа и представио програм будућих новина.²⁰ Пошто је просвећивање народа у доброј мери било условљено образовањем свештенства, Стаматовић је, предлажући оснивање духовног дневника, као крајњи мотив свакако имао и унапређење народне просвете. У изворима не проналазимо одговор на молбу, али чињеница да *Духовни Сион* није заживео значи да митрополит представку или уопште није узео у разматрање или се о њој неповољно изјаснио.

* * *

Историографске радове Стаматовић почиње да објављује 1832. Насупрот чланцима посвећеним просвети, удео чланака објављених у *Лейпцигској Матици српске* је нешто већи, али и даље знатно мањи у односу на део који наилазимо у *Сербској ѿчели*. Ови текстови су бројнији у односу на просветне и излазе у штампи све до 1843. Немогуће их је свести на заједнички именилац, будући да обрађују различите теме. То, разуме се, не значи да се сви Стаматовићеви историјски радови не могу разврстати према одређеним категоријама. Тих категорија има пет – оригинални радови из историје Срба, биографије, објављени извори, путописи и преводи страних текстова.

Оригиналне радове из области националне историје Стаматовић је објављивао у *Сербској ѿчели*. Први такав рад је насловљен *Сербљи, стародревни жишјељи европејски и најсијарији седеоци у Угарској*, из 1833. Према Стаматовићу, прапостојбина Срба је средња Азија, одакле су се око

¹⁹ Рукописно одељење Матице српске (у даљем тексту: РОМС) 21733, *Писмо Павла Стаматовића Сими Милушиновићу-Сарајлији од 31. августа 1839. године*.

²⁰ АСАНУК, МПА–А 425/1838, *Писмо Павла Стаматовића митрополиту Стефану Станковићу од 2. августа 1838. године*.

1980. године п. н. е. населили у Медију (област између Каспијског мора и Месопотамије). Тамо су живели лицем окренути према Индима, који су им били најближи сродници и због којих су узели име Срби-Инди. У Медији се Срби деле на две гране, од којих се једна сели на Карпате, а друга у област око Јадранског мора. Извесно време су обитавали на простору између Француске, Јадранског мора, Архипелага (израз који се употребљавао за групу острва у источном делу Средоземног мора, између Грчке, Мале Азије и Крита) и извора Волге. Један део је чак доспео у Велику Британију, али су их одатле потиснули Саси. Досељени Германи потискују Србе-Винде из предела око Јадранског мора, те и ова грана великог српског народа одлази према Балтику. Тамо су натерали на селидбу своје сроднике – староседеоце, који се померају према југу и стижу у земљу Скита, где добијају име Сармати. Стаматовић износи и тезу да назив „Словени” чини само један део „српског колена”. И друга имена, као што су Инди, Винди, Венети, Хенети, Анти, Слави, Словени, Славини, Славени, Сармати, Суромати заправо означавају делове српског народа.

Подробно представивши своју верзију српске историје, Стаматовић објашњава однос између Срба и Мађара на тлу Мађарске. С обзиром на то да су Срби били настањени на овако широкој територији, они су самим тим први становници Мађарске, а Мађари „пришелци” (дошљаци). Свој став доказује и тврдњом византијског цара-историчара Константина VII Порфирогенита (913–959) да су се Срби населили у данашњу домовину из Словачке, из чега се основано може претпоставити да се један део задржао и у Мађарској. Позива се и на неименованог мађарског „дјеписца” (историчара), који тврди да су након распада државе великоморавског кнеза Сватоплука (870–894) један њен део, јужно од Веспрема, насељавали „Срби, Хрвати и Далматинци”.²¹

Стаматовић није дао научне аргументе за своје ставове, које савремена историографија не прихвата. Али сматрамо да чланак није ни био намењен у првом реду стручној, већ широј српској читалачкој публици. Интензивно помађаривање наметнуло је потребу да се код српског народа створи свест о сопственој величини и распламса дух борбе за очување сопствене народности. Проглашавање Срба за један од најстаријих народа света и прве житеље Мађарске је давало неопходну дозу самопоуздања сународницима да се ухвате у коштац са асимилацијом и побољшавало изгледе за хомогенизацију српског народа. Према томе, чланак је више служио националном буђењу Срба него што је претендовао на научност и задовољавање стандарда критичке историографије. Узгред треба напоменути да теза о српском имену као општем за све Словене није оригинална, већ потиче од чешког филолога Јозефа Добровског и словачког историчара Јанка Шафарика.²²

Други чланак од капиталног значаја за афирмацију српске идеје, који је потекао из Стаматовићевог пера је рад о историји Срба у Мађарској од

²¹ П. Стаматовић, „Сербљи, стародревни житељи европејски и најстарији седеоци у Угарској”, *Сербска њела* (1833), 63–89.

²² J. Dobrowsky, *Geschichte der böhmischen Sprache*, Praha 1818, 9; P. J. Šafařík. *Slovenské Starožitnosti*, w Praze 1837, 57, 70, 80–86, 140–145.

досељења до ауторовог времена (називи чланака су, као што ћемо касније видети, варирали, а и Стаматовић је у овом приказу стигао само до Рата за аустријско наслеђе 1740–1748). Текст је први пут изашао у *Сербској њчели* за 1833, а потом је излазио у наставцима у периоду између 1836. и 1841. године.

Први рад, из 1833, доноси историју српских војевања за мађарског краља Матије Корвина (1458–1490). Истиче храброст, пожртвовање и војну вештину српских првака – деспота Вука Бранковића (Змаја Огњеног Вука), Павла Књаза (Бранковића) и Димитрија Јакшића у ратовима краља Матије Корвина против Пољске (1468, 1474), Турске (1475, 1479, 1482, 1483) и римско-немачког цара Фридриха III (1478, 1484–1485). На крају Стаматовић напомиње како су српске војсковође након краљеве смрти у борби за престо стале на страну чешког краља Владислава (од 1490. угарског краља Владислава II) и уз њега ратовале против пољског краља Јана I Алберта (1492–1501) и аустријског цара Максимилијана I (1493–1519).²³

Други наставак (1836) говори о рату Угарске и Турске 1494. године, опширно излаже историју породице Бранковић, појаву самозваног цара Јована Ненада и долазак српског властелина Павла Бакића у Угарску, његово учешће у одбрани Беча од Турака 1532. и ратовима које је водио до битке код Осијека (1537), у којој је погинуо.²⁴

У трећем наставку чланка тема је војевање српских ратника Вука Патротовића, Јована Очаровића, Николе Кобака и Јована Новаковића у бици код Сигета (1566). Истакли су се и извесни Стефан Сербљин, који је заједно са војсковођама Барбелом и Рајбицом и 800 коњаника поразио 2000 Турака у окршају код Надвора (1580), као и Павле Србин, који је победио Турке код Паркања (1580), недалеко од Острогона.²⁵

Године 1838. тема чланка је поново породица Бранковић, односно њен живот после пресељења у Угарску. Након исцрпног излагања родослова Бранковића, Стаматовић стиже до грофа Ђорђа Бранковића, политичког првака Срба у Аустрији из друге половине XVII века. Аутор сврстава грофа у српску династију Бранковића, позивајући се на тада једину доступну литературу о овој тематици – дела самог Ђорђа Бранковића и Јована Рајића. Завршивши казивање о Бранковићу, Стаматовић прелази на учешће Срба у Великом бечком рату (1683–1699) на страни Аустрије, Бранковићево затварање (1689), одлазак депутације предвођене јенопољским владиком Исаијом Ђаковићем у Беч ради признања црквене аутономије и патријархове јурисдикције из времена турске владавине (1690) и избор капетана Јована Монастерлије за подвојводу (1691).²⁶

У тексту из 1839. године Стаматовић се поново посветио Бечком рату, али се дотиче и српског учешћа у угушењу буне Ференца II Ракоција

²³ П. Стаматовић, „Сербљи и њихове заслуге и судбе у Мађарској 1428–1832”, *Сербска њчела* (1833), 90–105.

²⁴ П. Стаматовић, „Сербљи, њихове заслуге и судбе у Унгарији 1490–1836”, *Сербска њчела* (1836), 53–80.

²⁵ П. Стаматовић, „Сербљи, њихове заслуге и судбе у Унгарији 1428–1836”, *Сербска њчела* (1837), 39–79.

²⁶ П. Стаматовић, „Сербљи, њихове заслуге и судбе у Унгарији од 1428 до 1838 године”, *Сербска њчела* (1838), 30–59.

(1703–1711) и Рата за шпанско наслеђе (1701–1714), вођеном између Аустрије и Француске око попуњавања упражњеног шпанског престола након изумирања шпанских Хабзбурга.²⁷

Претпоследњи у серији чланака махом говори о историји Српске православне цркве. Аутор пише о изборима српских митрополита – Софронија Подгоричанина (1710), Вићентија Поповића (1713), Мојсија Петровића (1718) и патријарха Вићентија Јовановића (1731), премештању митрополијске столице у Београд (1724) и унијаћењу Срба у околини манастира Марче у Славонији у XVIII веку. Ни овде се не мимоилази историја српског ратовања, па се тако Стаматовић осврће на учешће Срба у аустро-турском рату 1737–1739. и Рату за аустројско наслеђе.²⁸

У последњем наставку Стаматовић доноси ратовање српских пандура под командом Франца Тренка у Шлезији током Рата за аустројско наслеђе.²⁹

Ни приликом писања овог рада аутору није била у првом плану веродостојност података које је обелоданио, јер је преувеличавао војне подвиге и неустрашивост српских војсковођа и наглашавао верност Срба царској круни. Основано се може претпоставити да је Стаматовић текстовима овакве садржине покушао да задобије наклоност Беча, Србима преко потребну да би остварили најважнији политички циљ – очување националног идентитета.

У *Сербској њчели* из 1840. године по први пут се појављује Стаматовићев чланак о манастирима на Фрушкој гори, по имену *Сербски фрушкогорски манастири*. Прота објашњава због чега се одлучио да напише овакву историју; желео је да охрабри монахе да се прихвате тог посла. Сматра да се њихова изгрдања не може поуздано датирати, али претпоставља да су изграђени или у време српских краљева или су пак задужбине имућних Срба из XV и XVI века. Наводи заједничка обележја свих манастира: њихове цркве окренуте су ка истоку и окружене манастирским ћелијама, у сваком почива један или више богоугодника, сем Хопова и Беочина сви имају сеоце по имену Прњавор, библиотеке итд. После тог, уводног разматрања, прелази на појединачне описе манастира. Задржава се на Великој Ремети, за коју тврди да јој само име каже да је изграђена за пустињаке.³⁰ Монаси Велике Ремете, према Стаматовићевим речима, мисле да је она најстарији фрушкогорски манастир. Он ставља њен настанак у доба римског цара Теодосија I Великог (379–395).³¹

У продужетку чланка о манастирима на Фрушкој гори тема су манастири Крушедол и Гргетег. За Крушедол прота наводи како га је основао „Максим Архиепископ” (тј. Ђорђе Бранковић, српски деспот 1486–1496, који је по замонашењу добио име Максим и постао београдски митрополит) и

²⁷ П. Стаматовић, „Сербљи, њиове заслуге и судбе у Унгарији от 1428 до 1838 године”, *Сербска њчела* (1839), 30–56.

²⁸ П. Стаматовић, „Сербљи, њиове заслуге и судбе у Унгарији от 1428 до 1840. године”, *Сербска њчела* (1840), 1–55.

²⁹ П. Стаматовић, „Сербљи, њиове заслуге и судбе у Унгарској от 1428 до 1441. године”, *Сербска њчела* (1841), 1–45.

³⁰ Од грчког ἐρημίτης = пустињак.

³¹ П. Стаматовић, „Сербски фрушкогорски манастири”, *Сербска њчела* (1840), 56–70.

даје опис манастирског имања и монаха. Потом се посвећује Гргетегу и пише његову историју. Као куриозитет наводи да усмено предање каже да је манастир некада заједно са селом Нерадином и пустаром Бановцима припадао јенопољском владици.³²

Чланком о српским манастирима је бар делимично остварена Стаматовићева замисао о писању историје српских манастира, изражена кроз речи славонског чувара. Информације о манастирима које добијамо од Стаматовића не одударују много од легенди које се и данас везују за њих, што недвосмислено указује на то одакле је аутор црпео грађу за текстове. Олакшавајућу околност представља чињеница да су подаци о оснивачима и времену настанка манастира и данас практично непроверљиви, а аутор заслужује похвалу за идеју да широком кругу својих читалаца осветли вредне споменике српске духовности.

Стаматовић се истакао и као биограф релативно непознатих, али за-служних Срба. Биографије су објављиване у *Сербској ичели*. Најчешћи су животописи граничарских официра. Све биографије се одликују извесним заједничким карактеристикама – дугачке су 5–10 страна, мало говоре о рођењу и раном животу личности чији живот описују, али је велики простор посвећен њиховом раду. Посебан нагласак је стављан на дела којима је дотична личност задужила Српство.

Међу неколицином Срба чије је биографије Стаматовић написао истичу се пештански адвокат Михајло Витковић, кога биограф хвали да је „дејствително својим примером показао, какви су дужни и могу бити једног владатеља синови који су једним обшћим благом, и једном грађанском свезом сојужени и при разлики вероисповеданија, језика и народњег почетка” и митрополит Мојсије Путник, заслужан за то што је као епископ бачки предао образовање клира у руке Јована Рајића.³³

У *Сербској ичели* своје место су нашли и извори српске историје. Неки од њих су аутентични, али има и оних који то сасвим сигурно нису и вероватно их је сачинио сам Стаматовић. Најзначајнији од веродостојних објављених писаних споменика су привилегија царице Марије Терезије (1740–1780) Потиском дистрикту из 1751. и протокол заседања црквено-народног сабора одржаног у Сремским Карловцима 1769.³⁴ Стаматовић је намеравао да својим читаоцима представи и прокламацију руског цара Петра I Великог (1682–1725) из 1711, којом позива Црногорце да се прикључе Русима у борби против Турака, али је објављивање позива осујетила цензура.³⁵

Наводна „русовуља” (хрисовуља) српског краља Стефана Првовенчаног (1196–1228) којом оснива и дарује неколико цркава у Приморју (између

³² П. Стаматовић, „Српски фрушкогорски манастири”, *Сербска ичела* (1841), 46–58.

³³ П. Стаматовић, „Животописаније Михаила Витковича, Куријалног адвоката и пр”, *Сербска ичела* (1832), 51–57; *Животнойсаніе Мојсеја Пушника, Сербска ичела* (1834), 146–150.

³⁴ „Привилегија Краљевско-Круниног Округија Надтиског (Диштрикта Бачког) – Перви от Марије Терезије Краљице Унгарске Сербљима Надтискима дани Привилегијум”, *Сербска ичела* (1837), 109–119; „Сербсконародни собор – 1769. г. у Карловци держани”, *Сербска ичела* (1840), 71–89; (1841), 59–64.

³⁵ „Церна Гора у XVIII веку”, *Сербска ичела* (1838), 65.

осталих и Цркву Светог Трифуна у Котору), свакако не представља аутентичан историјски извор.³⁶ Кривотворење историјских чињеница је ван сваке сумње последица Стаматовићеве жеље да увећа значај Стефана Првовенчаног и династије Немањић уопште, протезањем њихове ктиторске делатности један век уназад и приписивањем заслуга које им не припадају.

Са становишта изучавања српске историје значајни су и Стаматовићеви путописи. Према њихови називи – „путешествија”, наводе читаоца на помисао да се испод њих налази путопис у ужем смислу те речи, то ипак није случај; они посвећују много пажње српским историјским споменицима у пределима кроз које је Стаматовић путовао. Штавише, простор који обухватају описи споменика је толики да оправдано можемо рећи како су „путешествија” у првом реду упознавање читалаца са српским културним наслеђем, а тек онда путописи. Нарочито су интересантна два Стаматовићева путовања – *Пућешествија из Пешће у Острогон* и *Из Пешће у манастир и месџо Ковин*.

У *Пућешествијама из Пешће у Острогон* Стаматовић је приказао поједина места са словенским именима кроз која је пролазио на свом путу (примера ради, Калаз, Помаз, Чобанац и Богдан) и дао њихове описе са подацима о етничкој структури.³⁷ С друге стране, чланак *Из Пешће у манастир и месџо Ковин* (мисли се такође на „путешествија”, и то не у банатски Ковин, него место Rácskéve или Српски Ковин у данашњој Мађарској) описује изглед манастира у Српском Ковину и његове инвентаре за 1773. и 1774. годину.³⁸

Велика је Стаматовићева заслуга што је својим читаоцима открио ове значајне споменике српског народа. Речи писца Јакова-Јаше Игњатовића да су Стаматовићева „Путовања из Пеште у Соједин електрисала Србе”³⁹ упућују на то да су и путописи покренули српски народ на политичку акцију.

Стаматовић је врло пажљиво пратио текстове страних аутора о српском народу и оне које је сматрао добрим нашао је за сходно да објави преведене на српски. При избору текстова руководио се двама супротним критеријумима. С једне стране објављује текстове који српски народ представљају у афирмативном светлу, желећи да покаже сународницима како и учени припадници других народа о њима говоре у суперлативима. Међутим, доноси и оне не толико повољне по Србе и, стајући у одбрану свог народа, улази у полемике са ауторима. Оба текста су објављена 1832, из чега произлази да је тада Стаматовић био заокупљен проблематиком мишљења несрба о Србима и да као резултат те преокупације настају и ова два превода.

³⁶ „Русовула св. Стефана првовенчаног”, *Сербска њчела* (1839), 101–102. Има неколико елемената на основу којих препознајемо да је документ бајковита имагинација, али на овом месту је довољно поменути да Стефан Првовенчани у његовом закључку наводи значајна дела својих потомака од сина, краља Владислава (1234–1243), до чукунунука, краља (од 1346. цара) Душана (1331–1355) у поетичном тону.

³⁷ П. Стаматовић, „Путешествија из Пеште у Острогон”, *Сербска њчела* (1835), 105–118.

³⁸ П. Стаматовић, „Из Пеште у манастир и место Ковин”, *Сербска њчела* (1835), 118–125.

³⁹ Ј. Игњатовић, *Мемоари I*, Нови Сад – Приштина 1989, 37. Треба напоменути да се међу Стаматовићевим чланцима не налазе никаква Путовања у Соједин (Сегедин), већ само у Острогон, Српски Ковин, Београд и Парадске Топлице. Наслов из мемоара је очигледно Игњатовићева иронична парафраза.

Лейойис Майице српске под Стаматовићевим уредништвом у 28. свеци из 1832. објављује текст под насловом *Србија под Жупани, Краљеви, Цареви, Књазеви и Вождови своји до 1830. год*, превод из *Ойцише немачке реалне енциклопедије (Allgemeine Deutsche Real-Encyklopedie)*, чија је тема кратка историја Србије средњег и новог века. Незадовољан неколицином теза аутора чланка – оповргавањем чињенице да су Сармати Срби, неадекватним титулисањем Стефана Првовенчаног (све време као кнеза уместо краља од 1217), констатацијом да је кнез Лазар Хребелјановић (1371–1389) био угарски вазал и свођењем српске литературе на дела штампана у Бечу и Лајпцигу, Стаматовић жучно полемише с њим.⁴⁰ Аргументованост неких Стаматовићевих оптужби се не може оспорити (нарочито оне која се односила на ауторово упорно снижавање ранга Стефана Првовенчаног), али примећујемо да у појединим ситуацијама није могао да побегне од субјективности и емотивног приступа, па је пренебрегао чињеницу да је кнез Лазар заиста и примио вазалне обавезе према угарском краљу Лајошу I (1342–1382).⁴¹ И овакав поступак свакако треба посматрати кроз призму тадашњих српско-мађарских односа.

Исте године у *Сербској ичели* се нашао чланак под називом *Крајико и искрено разглаголство Мађара списатеља о народу Сербском и о његовим заслугама и судбама у Мађарској*, чијег аутора Стаматовић не именује, али као годину када је написан наводи 1790. Неименовани мађарски писац тврди како су Срби били пријатељи његовог народа пре пада у турско ропство, па то треба да остану и након ослобођења. Износи тврдњу да су Срби увек стајали на бранику Мађарске и похвално се изражава о њиховој лојалности круни Светог Стефана, уз опаску да није исправно називати их Илирима и Грцима.⁴² Други текст свакако је уперен према мађарским властодршцима, с циљем да се олабави притисак на српски народ. У Стаматовићевом виђењу ствари реченице о српској лојалности ће добити на тежини ако их је написао Мађар.

* * *

Још у студентским данима Стаматовић је одржавао интензивне везе са политичким првацима осталих словенских народа. Тако је вођа Илирског покрета Људевит Гај међу Србима с којима је пријатељевао посебно издвојио Стаматовића.⁴³ Као прве пропагаторе словенске узајамности код Срба историчар књижевности Ђорђе Живановић је навео Стаматовића и његовог наследника на месту уредника *Лейойиса Майице српске* и покре-

⁴⁰ „Србија под Жупани, Краљеви, Цареви, Књазеви и Вождови своји до 1830. год”, *Сербски лейойис* 28 (1832), 1–19.

⁴¹ Вид.: К. Јиречек, *Историја Срба I* (с немачког превео Ј. Радонић), Београд 1952, 320.

⁴² П. Стаматовић, „Кратко и искрено разглаголство Мађара списатеља о народу Сербском и о његовим заслугама и судбама у Мађарској”, *Сербска ичела* (1832), 67–82.

⁴³ В. Новак, *Вук и Хрвајин*, Београд 1967, 132–133; Ђ. Šurmin, *Hrvatski preporod I*, Zagreb 1903, 132.

тача *Сербских народних новина* Теодора Павловића.⁴⁴ На једном писму које је 1836. послао Људевиту Гају, Стаматовић се потписао као Малеша Сарбатовић, Сарматовић, Србовић, тако манифестујући своје свесловенско опредељење.⁴⁵ Због свега овога не чуди што у *Лейтхойсу Майице српске, Сербској њчели* и *Пецићанско-будимском скороиџечи* можемо пронаћи Стаматовићеве чланке са словенском тематиком. Такви чланци се јављају најчешће у два вида – песама којима се уздиже словенство, што Стаматовићевих што преведених, углавном објављиваних у *Сербској њчели*, и рубрике *Смесице*, саставног дела и *Сербске њчеле* и *Лейтхойса Майице српске*, посвећене дешавањима у словенском свету. Нешто ређе се сусрећемо са Стаматовићевим и преведеним текстовима аутора који подстичу узајамност међу Словенима и преводима појединих дела из словенске историје. Нису без значаја ни фрагменти чланака са другом тематиком који се узгред додичу словенског јединства.

Песме које величају словенство у романтичарском заносу попуњавају ступце *Сербске њчеле* од 1831. године. Тада је на светлост дана изашла Стаматовићева *Ода духу Добровскаџо*. Преминули словенски великан Добровски показује пут словенском роду, а обраћају му се „Стран от Сибирских остров до Јонских, Хемских, же границ морја до Балтијско, Слишише красни Славјанства отрасли”. Још ватренија је Стаматовићева *Слава Славенска у Европи*, која опева Словене као „народ велики” и „отце европејства”. Језик им је заједнички, „славски – Сербско, Русо-Ческо-Пољско-Крајинско-Рватско-Словачко-Са Моравским-Бугарско-Сербски”. *Сербска њчела* од 1837. из *Данице илирске* Људевита Гаја преузима *Глоговкиње рвајске*, са стиховима „Нека живи наша слога/Сваки прави Слав/Прави синак свога рода/Нека буде здрав”. Стихови *Праздника на Авали*, из 1839, позивају оног „Тко зна уме л’ прстом нек покаже/Слав-Сербом где и старији народ”. *Свеславије*, објављено исте године, кличе панславизму речима „Свеславије и отчина/Нек’ нам живи срећна”.⁴⁶ У безграничној љубави према свом словенском роду, Стаматовић је уздизао у висине његову древност и бројност.

Рубрика *Смесице* је пратила новости из света културе у словенским земљама. Неки чланци ограничавају се на вест о новој културној појави у Словенству. Али Стаматовић је понекад новости приказивао врло емотивним тоном, уз апеле на словенску узајамност. Дело словачког слависте Јана Колара *Кћери Славје – 4. сјев: Лейџа (Slavy Dcery Zpew IV Letha)* навела је Стаматовића да у *Смесицама* објави апел српским писцима да „принесу већу жртву на олтар богиње словенске просвете”, или другим речима, да својим стваралаштвом обогате словенску књижевност.⁴⁷ У *Сербској њчели* за 1836. годину каже да „све што славенско име на себи носи, јест и наше собствено и свако у каковом нибуд словенском књижеству појављеније

⁴⁴ Ђ. Живановић, *Срби и пољска књижевности (1800–1871)*, Београд 1941, 72.

⁴⁵ Живановић, н. д., 73; Šurmin, n. d., 132.

⁴⁶ П. Стаматовић, „Ода духу Добровскаџо”, *Сербска њчела* (1831), 77–78; „Слава Славенска у Европи”, *Сербска њчела* (1837), 129–144; „Глоговкиње рватске”, *Сербска њчела* (1837), 155–159; „Праздник на Авали”, *Сербска њчела* (1839), 86–98; „Свеславије”, *Сербска њчела* (1839), 98–100.

⁴⁷ П. Стаматовић, „Смесице”, *Сербска њчела* (1831), 120–122.

јест најблагозрачнији цвијет за свеобћи просвећенија славенског виноград⁴⁸ Такође у свом часопису, Стаматовић 1837. поздравља Гајеву одлуку да лист *Даница хорвајско-славонско-далмајинска* преименује у *Даница илирска* и позива сународнике да финансијским средствима помогну излазак ових новина. Уредник *Сербске њчеле* је у истом чланку међу првима употребио име „Југословен” као збирно за Србе, Хрвате и Бугаре.⁴⁹ Са одушевљењем јавља и да је покренут словачки алманах *Зора (Zora)* и захваљује се Богу што се словенски народи „међу собом као браћа познају”.⁵⁰

Године 1838. у преводу са немачког у *Сербској њчели* је изашао и одломак из Коларове расправе *О књижевној узајамности њлемена и наречја словенских (О literarněj vzájemnosti mezi kmeny a nářečimi slavskymi)*, који говори о словенској узајамности и средствима помоћу којих се она може остварити.⁵¹ Нема сумње да су Стаматовићеви погледи о овој теми идентични Коларовим, јер се у противном случају расправа не би ни нашла у *Сербској њчели*.

Стаматовић је преводио текстове аутора из других словенских народа. Међу преведеним текстовима нарочито се истичу дело Јанка Шафарика *Словенске древносији (Slowanské Starožitnosti, у Сербској њчели под насловом Словени у Подунављу)* и пољског правног историчара Вацлава Мађејовског *Историја словенских њрава (Historya prawodawstw Słowiańskich)*.⁵² За подстицање словенског заједништва је много интересантнији други превод, па ћемо му посветити више простора.

Сербска њчела за 1834. годину под насловом *Права Сербска* доноси делове *Историје словенских њрава*. Сам превод на неким местима није коректан; реченицу „Pokolenie Slowakow zakarpackich zawojowali Madziarowie, ali sie niezesłowianszczyli („Поколење закарпатских Словака завојевали су Мађари, али се нису пословенили”, примедба У. С)”, Стаматовић је превео на следећи начин „Поколеније Словака закарпатски завојевали су Мађари, но нису отсловенити могли”⁵³. Поставља се питање да ли је грешка у превођењу случајна или намерна. Имајући у виду Стаматовићеву пристрасност и тежњу да увећа значај Словена, определили бисмо се за другу опцију. И таквим казивањем Стаматовић је желео да ободри припаднике великог словенског народа да се супротставе помађаривању. Но без обзира на мањкавости превода, Стаматовићу треба одати признање као првом преводиоцу Мађејовског код Срба.⁵⁴

⁴⁸ П. Стаматовић, „Смесице, Národní Zpiewanky čili pjsně swětské Slowáků u Uhráč sebrane od mnohých v poradok uwedené wyswetlenjmi opatrené a wydané od Jana Kollara”, *Сербска њчела* (1836), 147.

⁴⁹ П. Стаматовић, „Смесице”, *Сербска њчела* (1837), 164; V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva* (1389–1930), Zagreb 1930, 72–73.

⁵⁰ П. Стаматовић, „Смесице”, *Сербска њчела* (1837), 165.

⁵¹ „Словенска књижевна узајамност”, *Сербска њчела* (1838), 88–89.

⁵² „Славени у Подунављу”, *Сербска њчела* (1838), 90–95; (1839), 80–85; (1840), 134–145; (1841), 93–97.

⁵³ „Права Сербска”, *Сербска њчела* (1834), 104; Живановић, н. д., 111.

⁵⁴ Живановић, н. д., 101. О Стаматовићевој склоности да у преводима мења текстове изворника и пословењује стране називе несловенског порекла види нпр. Живановић, н. д., 111–112, *Даница*, бр. 38 од 20. септембра 1864, 607; Ј. Суботић, *Авиобиографија I* (приредио

Разговор између дванаест чувара српских области из 1834, о којем је већ било речи, садржи и неке ставове који заговарају свесловенство. Тако бачки „хранитељ” каже да Србијанци и Босанци и Сремци и Бачвани нису међусобно ништа сроднији него, на пример, Банађани и Руси или Црногорци и Пољаци, осим што им је језик сличнији због просторне близине. Када је тај језик у питању, постоје два наречја – јужносрпско и северносрпско, од којих ниједно не може да претендује да постане српски (тј. словенски) језик.⁵⁵ Околност да сви Словени говоре истим језиком имплицира и да чине један народ. Тако је Стаматовић и овде посредно изложио своје виђење словенског заједништва.

III

Покретање *Сербске ичеле* виноуло је и Павла Стаматовића на небо националне публицистике. Гашењем овог листа Стаматовићева публицистичка делатност постепено је опадала, да би после 1843. сасвим замрла. Могућ узрок је Стаматовићево слабо здравље, један од разлога због којих је молио патријарха Рајачића за премештај у Голубинце.⁵⁶

Највећи део Стаматовићеве националне публицистичке делатности се састоји од чланака објављених у његовом алманаху *Сербска ичела*. Знатно мањи део списа налазимо у *Лейтису Мајице српске*. Тај податак не зачуђује, јер је Стаматовић, природно, највеће могућности за објављивње текстова имао у алманаху кога је знатно дуже уређивао. Не треба сметнути с ума ни да су врата *Лейтиса Мајице српске* Стаматовићу остала затворена након сукоба са Теодором Павловићем.⁵⁷

Што се тиче квантитативне заступљености појединих типова чланака, предњаче текстови којима се подстиче развој народне просвете и историјски радови, а панславистички чланци су ипак у другом плану. Без обзира на то што је Стаматовић начелно стављао знак једнакости између Срба и Словена, у публицистичкој делатности се кретао логичним путем – од уже етничке целине ка широј.

Међу текстовима посећеним народној просвети посебно бисмо истакли оне који апелују на новчану помоћ, јер без материјалних средстава није могуће унапредити образовање, а добро образовање је кључан предуслов за формирање националне свести.

Стаматовић је у првом реду писао историјске чланке у којима је преувеличавао сопствени народ. Такав поступак је имао рационално утемељење;

Т. Остојић), Нови Сад 2009, 134; Јован Андрејевић Јовану Бошковићу, Нови Сад „Јулија 1858”, *Прејиска Ђуре Јакшића* (приредио М. П. Костић), Београд 1951, 313–314.

⁵⁵ „Разговор Сремског, Банатског, Бачког, Славонског, Рватског, Далматинског, Србијског, Босанског, Херцеговачког, Црногорског, Србско-Барањског и Будимскопределског Генија”, *Сербска ичела* (1834), 55–57.

⁵⁶ АСАНУК, *Архиђијезална конзисјорија 156/1843, Молба Павла Стаматовића ипатријарху Јосифу Рајачићу од 29. октобра 1843. године*.

⁵⁷ Опширније о сукобу између Стаматовића и Павловића и консеквенцама које су из њега произашле види у: Милисавец, н. д., 246, 276–277, 355–357.

изложени сталном притиску да се одрекну своје народности, Срби у Угарској су могли да пронађу мотив да истрају, између осталог, и у свести о својој величини.

Своје свесловенство Стаматовић је највише изражавао чланцима у којима поздравља сваку добру вест из просвете и културе словенских народа и заговара интензивирање сарадње међу њима. Како су српски листови долазили у руке слависта несрба, такви апели нису могли проћи без одјека. Штавише, пружају солидан основ за тврдњу како је добрим делом захваљујући својим текстовима Стаматовић изашао на глас као један од најангажованијих српских панслависта.

Тешко је оценити који су Стаматовићеве чланци најзначајнији с тачке гледишта развоја националне идеје. Они који дају сугестије за побољшање образовања усмерени су ка просвећењу широких маса српског народа, које би се, образовањем дошавши до вишег нивоа националне свести, активније бориле да очувају своју народност. Да овакав неуморни рад на подизању народне просвете није остао незапажен сведочи и писмо главног инспектора српских народних школа у Угарској Евгенија Ђурковића патријарху Рајачићу, у коме одаје Стаматовићу признање за заслуге на пољу књижевности и у области школства.⁵⁸

Значај Стаматовићевих историјских чланака огледа се у томе што су, према мишљењу историчара Николе Радојчића, „прожети патриотизмом” и „немају никакву научну вредност, али им је историографска вредност велика, јер су утицали на развој српске историографије”. Чланци су, сматра Радојчић, имали утицаја и на „буђење националних енергија” и „формирање политичке свести код народа”.⁵⁹ Овакав став према Стаматовићевим делима заузели су и неки савременици (нпр. Јаков Игњатовић) али и каснији аутори. Миодраг Поповић, биограф песника и сликара српског романтизма Ђуре Јакшића, сматра да је православни катихета у сегединској гимназији знатно утицао на свог младог ђака Јакшића, а својим тврдњама о Србима као староседеоцима у Мађарској пружао зрак утехе свом народу изложеном константном притиску помађаривања.⁶⁰

Са оваквим ставом се можемо само делимично сложити. Истина је да већини Стаматовићевих чланака недостаје веродостојност, али би било неоправдано свести његов целокупан историјски опус на просто распламсавање отпора асимилацији. Стаматовићу се не може оспорити да је објављивањем извора српске историје допринео бољем упознавању читалаца са прошлошћу свог народа. Његове биографије недовољно познатих Срба бациле су више светла на поједине личности које би без његовог труда готово сигурно биле заборављене. Уз све то, време у коме Стаматовић објављује своје радове далеко је од појаве критичке историографије код Срба, те његов рад треба вредновати мерилима епохе у којој је живео и стварао. Наполетку, за свој рад на пољу историје Стаматовић је добио два изузетно пре-

⁵⁸ АСАНУК, МПА–Б, 20/1842, Писмо Евгенија Ђурковића патријарху Јосифу Рајачићу од 29. децембра? (рукопис нечитак) 1842. године.

⁵⁹ Одредница *Стаматовић Павле* (Н. Радојчић), Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка IV, Загреб 1925, 408–409.

⁶⁰ М. Поповић, *Ђура Јакшић*, Београд 1961, 18–19.

стижна признања – 11. јуна 1842. године примљен је за дописног члана Друштва српске словесности, а у молби патријарху Рајачићу да му додели парохију у Голубинцима наводи и да је члан Одеског друштва љубитеља историје и древности.⁶¹ Према томе, вредност Стаматовићевих радова из области историје је двострука – с једне стране мотивациона, јер је ободрила сународнике за националну идеју, а с друге научна, пошто је својим читаоцима открио бројне непознате детаље из српске повести.

Ништа мање корисно није ни залагање за панславизам, будући да су словенски народи, појединачно недовољно јаки да се изборе за бољи положај у оквиру Аустрије, до њега могли да дођу само удруженим снагама. Тога је сигурно био свестан и Стаматовић, па је за остале Словене имао само најтоплије речи.

При опредељивању за најзначајнији сегмент Стаматовићеве публицистичке националне делатности поћи ћемо од непосредних ефеката који је сваки од њих имао. Како горе поменуће чињенице недвосмислено указују да су то радови из области историје, констатоваћемо да је Стаматовић за српску националну мисао највише учинио као историчар.

И разгранатошћу и интензитетом и утицајем који је имала, Стаматовићева публицистичка национална делатност потврђује исправност реченице Милана Ћ. Милићевића да је он био „родољубац у правом смислу те речи”⁶², који ће, према сопственим речима, „бити срећан када чује да је Србија срећна”.⁶³ Стога не изненађује што је *Сербска пчела* у последњој години свог излажења имала 1500 претплатника, међу којима налазимо нека од најеминентнијих имена Српства од Арада до Трста.⁶⁴

⁶¹ *Споменица Српске краљевске академије VII*, Београд 1896, 339; АСАНУК, *Архидијезална конзисторија 156/1843, Молба Павла Стаматовића патријарху Јосифу Рајачићу од 29. октобра 1843. године*. Вест о Стаматовићевом пријему у ову установу са великим закашњењем објављена је у *Пецињанско-будимском скоропису* бр. 18 од 2. марта 1844, 103.

⁶² М. Ћ. Милићевић, *Поменик најзнаменијих људи у нашега народа*, Београд 1888, 660.

⁶³ РОМС 21733, *Писмо Павла Стаматовића Сими Милутиновићу-Сарајлији од 31. августа 1839. године*.

⁶⁴ Довољно је, илустрације ради, споменути само нека од најзвучнијих имена пре-нумераната – председник Државног савета Кнежевине Србије Јеврем Обреновић, митрополит Петар Јовановић, члан Државног савета Анта Протић, професор Опште историје на крагујевачком Лицеју, Исидор Стојановић, професор Филозофије на Лицеју Константин Бранковић, рачуновођа Министарства правде и финансија Јосиф Миловук, други казначеј Министарства финансија Никола Христић, канцелиста Одељења промишљености Министарства финансија Божидар Рајовић (брат много познатијег Цветка Рајовића), инспектор Кнежевско-српске типографије Јаков Јакшић, директор гимназије у Сремским Карловцима Јаков Герчић, новосадски парох Константин-Коста Маринковић, новосадски лекар, потоњи професор физике на крагујевачком Лицеју Вук Маринковић, сремскомитровачки прота Јевтимије Ивановић и други. „Високопреосвјашћејше, Преподобне, Високородне, Благородне, Високоучене, Благоразумне Господе и Почтенородни Господара, Госпођа и Госпођица на Сербску пчелу за 1841. г. предбројника”, *Сербска пчела* (1841), 122, 133, 135, 136, 139. Анонимни „И. Л” је у отвореном писму уреднику *Бачке виле* Петру Јовановићу међу највеће појаве српске публицистике уврстио управо Јовановићев часопис, дела Вука Стефановића Караџића и Стаматовићеву *Сербску пчелу*. И. Л. „Отворено писмо учреднику Бачке виле”, *Бачка вила* (1844), 163.

PAVLE STAMATOVIĆ AS A NATIONAL PUBLICIST

by

Uroš Stanković

Summary

This article sheds light on publicist national activity of Pavle Stamatović (1805–1864), a priest, historian and man of letters. According to the field of activity, the presented articles are divided into three categories. The first category includes Stamatović's texts discussing the manner to improve Serbian national education. The second group of texts is related to Serbian history. Eventually, the third group comprises articles aimed to incite more intensive cooperation among Slavic peoples.

Among Stamatović's articles regarding enlightenment of the Serbs one should emphasize appeals for material contribution, as education cannot be improved without material resources, and good national education represents the key prerequisite for the formation of national consciousness.

Historical works in most cases overestimate Serbian nation. The reason is easily fathomable – the articles are intended to encourage the Serbs to resist Hungarization. Exposed to constant pressure to renounce their nation, Stamatović's fellow people would be able to find the motive to maintain their opposition towards assimilating state authorities in the content of his articles.

Stamatović's contribution to encouragement of all-Slavic unity is expressed mostly in writing articles praising every new achievement in the fields of education and culture of Slavic peoples and advocating intensification of their cooperation. As Serbian press was read by non-Serbian panslavists, such appeals could not remain unnoticed. Doubtlessly, these texts to a large extent helped to build Stamatović's reputation as one of the leading Serbian panslavists.

Having carefully weighed which of the three areas of Stamatović's publicist national activity brought about the development of Serbian national consciousness to the greatest extent, led primarily by the criterion of practical utility, we opted for his historical works. On one hand they woke the spirit of political struggle among the Serbs, and on the other educated readers, acquainting them with people and events that would otherwise fall into oblivion.

Diversity, intensity and effects of aforementioned publicist national activity assert the allegations of renowned Serbian historian Milan Đ. Milićević that Stamatović was a true patriot, who would, according to his own words, „be happy when he learns that Serbia is happy”. Therefore, we are not surprised by the fact that *The Serbian Bee* (the periodical edited by Stamatović) had more than 1500 subscribers, many of whom were the most eminent names of the Serbhood from Arad to Trieste.

Филиј Крчмар

АДАМ МИЛЕР – ГУТЕНБРУН И НАЦИОНАЛНИ ПРЕПОРОД ПОДУНАВСКИХ ШВАБА

САЖЕТАК: Један од највећих и најпопуларнијих писаца међу Немцима на југоистоку Европе био је Адам Милер-Гутенбрун (1852–1923). Ретки радови српске историјске науке написани о овом књижевнику покренули су неколико питања која се овде настоје даље истражити: уз кратку биографију, испитује се његов политички поглед на свет, анализирају најзначајнија књижевна остварења, њихов утицај на буђење националне свести Немаца у Јужној Угарској, однос немачке мањине у Војводини према Гутенбруну непосредно након Првог светског рата, те пружа преглед најзначајнијих наслова немачке (подунавско-швапске) историографије који се баве овом проблематиком.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Адам Милер-Гутенбрун, Подунавске Швабе, Војводина, књижевност.

Не рачунајући узгредне податке у појединим радовима¹, оправдано се може тврдити да је Адам Милер-Гутенбрун, некада најчитанији писац Подунавских Шваба, релативно до скоро био потпуно непознат српској научној јавности. Ово уопште и не чуди ако се узме у обзир да је и сама етничка група којој је припадао и са којом се својим животом и делом поистовећивао, делила исту судбину. Када су средином 90-их година прошлог века војвођански Немци делимично изронили из заборав, није требало дуго чекати на то да и поједини аспекти њихове културе (у првом реду књижевност) постану предмет интересовања српских историчара, германиста и научних радника сличног профила. У том смислу Гутенбрунов лик и стваралаштво пружали су (и пружају још увек) прегршт занимљивих тема за истраживање и писање.

У оквирима српске историографије ретки су аутори који су се њиме бавили. Пишући о војвођанским Швабама у међуратном периоду, Бранко Бешлин се у два своја рада осврнуо и на њихову завичајну књижевност, у оквиру које је обрадио и Гутенбруна, додуше, само у најосновнијим црта-

¹ Миљан Мојашевић, „Југословени у немачком роману између Првог и Другог светског рата уз осврте на раније доба”, *Зборник Филозофског факултета*, књ. II, Београд 1952, 293–332; Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad 1961; Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974.

ма². Ову тему подробније је разрадио 2004, у научном чланку под називом „Два историјска романа о Подунавским Швабама у 18. веку”³. Ту је, осим нешто детаљније биографије, обрађен и Гутенбрунов роман *Велика швајцарска сеоба* (*Der grosse Schwabenzug*) и утицај који је он имао на национално буђење Шваба у Бачкој и Банату. Аутор је указао и на књижевне паралеле и могуће међусобне утицаје Гутенбруна и Милоша Црњанског, што „представља посебну вредност, будући да ово питање раније није било покретано у науци”⁴.

Бешлинове радове хронолошки раздваја и допуњује анализа „имагологије” у Гутенбруновим романима Зорана Јањетовића из 2001. године⁵. Овде се у центру пажње налази начин на који је Гутенбрун у свом књижевном опусу приказао припаднике немачких народа који су заједно са Швабама попуњавали мултиетнички простор Јужне Угарске. Ови (ненемачки) ликови нису готово никада главни и по правилу су сразмерно малобројни, али и неизбежни, између осталог и да би се верно приказала средина у којој живе и делају главни, увек немачки јунаци⁶. „Они су често потпорни стубови који носе радњу или бар атмосферу романа”⁷. Јањетовићевим радом обухваћено је шест Гутенбрунових најчитанијих дела: *Сумрак идола*, *Звона домовине*, *Мајстор Јакоб и његова деца*, *Велика швајцарска сеоба*, *Милостиви цар*, *Јосиф Немачки*.

Побројани наслови српске историографије само су, међутим, загревали врх огромног леденог брега. Гутенбрунова улога „будуица Шваба” (*Erwecker des Schwabentums*) и „народног васпитача” (*Volkserzieher*), његова књижевна остварења, однос са политичким вођством војвођанских Немаца те слика коју је о њему гајила немачка штампа у Војводини између два рата, теме су које остављају још доста простора за истраживање. Овде ћемо стога размотрити нека од ових питања.

Књижевност Подунавских Шваба, у чије се великане убраја Гутенбрун, изнедрила је своја прва озбиљнија остварења тек у првој половини 19. века, дакле деценијама након досељавања Немаца на просторе Јужне Угарске. Прве генерације немачких колониста, насељених у опустеле и привредно запуштене пределе Баната и Бачке након погубне турске владавине, морале су се изборити за властиту егзистенцију мукотрпним радом и кроћењем природног окружења у ком су се нашли – „у таквим условима није постојала потреба за књижевношћу.”⁸ Међутим, њихово богато усмено наслеђе

² Реч је о радовима: Бранко Бешлин, „Културно-просветни часописи Немаца у Војводини између два светска рата”, *Зборник Мајнице српске за историју* 52, Нови Сад 1995, 155–169; Исти, Немци у Војводини 1918–1941, *Tokovi istorije* 1–4, Београд 1999, 207–239.

³ Бранко Бешлин, „Два историјска романа о Подунавским Швабама у 18. веку”, *Истраживања* 15, Нови Сад 2004, 183–211.

⁴ Михаел Антоловић, „Српска историографија о Немцима у Војводини”, *Споменица Историјског архива Срем 7*, Сремска Митровица 2008, 154–155.

⁵ Zoran Janjetović, *Mađari, Rumuni i Srbi u glavnim delima Adama Milera-Gutenbruna*, Dunav-reka saradnje, Београд 2001.

⁶ Исто, 655.

⁷ Исто.

⁸ Anton Scherer, *Die nicht sterben wollten. Donauschwäbische Literatur von Lenau bis zur Gegenwart*, Graz 1985, 231.

– у виду песама, прича, умотворина итд., не само да се сачувало од страног утицаја, већ се још више развило, пружајући тако солидне основе за даљу надградњу⁹. Немци који су живели у градовима Угарске развијали су и неговали културни живот, али су његове одлике по свом карактеру више биле „аустријске”, „бечке”, усмерене пре свега на имитирање актуелних трендова хабзбуршке престонице којим су задовољаване потребе војске и државног чиновништва у новоосвојеним подручјима. Уз све то, аустро-турски ратови (1737–1739, 1787–1791) утицали су на нестабилност колонизованих подручја, а самим тим и на културни, односно књижевни развој.

Прву половину 19. века у још неизграђеној подунавско-швапској књижевности обележио је Николас Ленау (1802–1850), уз Гутенбруна, њено највеће име. Меланхолик и трагична личност, Ленау је остао упамћен по лирској поезији прожетој осећањем светског бола. У исто време стварао је и низ других швапских писаца, чија дела, међутим, нису ни изблиза достигла уметничку вредност и популарност Ленауових (*Песме*, *Нове њесме*, драма *Фаусџ*, епови *Албижани* и *Савонарола*). Развој књижевности Немаца у Угарској додатно је ометала тиха мађаризација којој је овај етникум био изложен под утицајем мађарског романтизма и његовом кулминацијом у револуционарној 1848. години. Описујући тај период, један завичајни историчар из редова Шваба записао је: „Без свести о народном заједништву, вођени једино жељом да напредују у државној служби, синови немачког грађанства су пригрлили мађарски национални покрет, почели да пишу мађарски и заменили своја очинска имена мађарским.”¹⁰ Непосредно после слома револуције, Немци Бачке и Баната су по први пут истакли своје националне захтеве, који су, иако неиспуњени, означили важан моменат у њиховом даљем културном и националном развоју¹¹. Укидање Војводства Србије и Тамишког Баната (1860), те аустро-угарска Нагодба 1867. били су тежак ударац за Швабе у угарском делу Монархије, будући да је од тог тренутка започела још отворенија и интензивнија асимилација, која је довела дотле да је и добар део њихове интелигенције изгубио свој идентитет.¹² Последице овог процеса осећале су се и с напором отклањале све до 1944, тј. до њиховог егзодуса из тих крајева.¹³

У другој половини 19. века, међутим, поред асимилације почиње и афирмација швапских писаца, који махом гравитирају ка Бечу, где се прикључују савременим књижевним струјањима и модерним токовима, доказујући се као песници, приповедачи и књижевни критичари. Први међу

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

¹¹ Реч је о тзв. Швапској петицији од 2. октобра 1849. Њоме су се Швабе у Угарској по први пут декларисале као посебна заједница; наглашена је њихова припадност великој немачкој нацији; затражена је употреба немачког језика не само у цркви и школи, него и управи и судству, избор швапског грофа и посебан статус Бачке и Баната унутар Хабзбуршке монархије; Вид.: Josef Volkmar Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, München 1987, 126–131.

¹² Вид.: Михаел Антоловић, „Немци у Јужној Угарској у 19. веку”, *Зборник МС за историју*, бр. 79–80, 2009, стр. 193–194.

¹³ Branko Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918–1941”, *Tokovi istorije* 1–4, Beograd 1999, 209–210.

њима који је, скоро пола века пре Гутенбруна, увидео опасност од однарођивања и ударио темеље истинској завичајној књижевности био је Карл Вилхелм фон Мартини (1821–1885)¹⁴. Његова најзначајнија дела обухватају: *Приче из живојџа хонведа*, *Башићован и војник*, *Пре сто година*. Уз Мартинија, ваља поменути још и лиричаре Штефана Милова (1836–1915) и Штефана Аугсбургера (1849–1893), те Карла Грина (1855–1930) који се углавном бавио преводилачким радом. Културне потребе швапског села, које је у међувремену економски ојачало, задовољавала је посебна књижевна грана – *Mundartdichtung* („песништво локалних дијалеката”). Оно је уједно било најближе швапском менталитету и начину живота, самим тим утичући колико-толико на очување њиховог националног идентитета. Појава Гутенбруна у завичајној књижевности не само да се поклопила са политичким и националним организовањем Подунавских Шваба, него је у великој мери подстакла овај процес.

Рођен 22. октобра 1822, Адам Милер-Гутенбрун био је ванбрачно дете; превелике социјалне разлике онемогућавале су иначе жељени брак његових родитеља – Адама Лукхаупа и Еве Милер.¹⁵ Дечак је растао са мајком (која се непосредно након порођаја удала за другог) и очухом. Назван по оцу, целог живота носио је мајчино девојачко презиме, ком ће касније додати име свог завичаја.¹⁶ Читава епизоду која је пратила његов долазак на свет, тешко детињство, те школовање у Темишвару и Херманштату (данашњи Сибиу у Румунији) Гутенбрун ће доцније приказати у својим делима *Мајстиор Јакоб и његова деца* и *Мали Шваба*. Тај период његовог живота одвија се упоредо са мађаризацијом која почиње после 1867. године. По завршеној Трговачкој академији у Бечу, запослио се као телеграфски чиновник у Линцу. У овом граду ће провести пуних шест година (1873–1879), током којих ће се опробати као новинар и писац. Из овог времена потичу његови први фелтони и драме *Грофица Јудиџа*¹⁷ и *Проклејство обавезе*.¹⁸

Гутенбрун се 1880. трајно настанио у Бечу, где ће током наредне две деценије изградити лепу каријеру књижевника, публицисте и културног посленика. Сарађивао је са бројним листовима, писао фелтоне, књижевне и позоришне критике, непрестано указујући на тешку кризу у коју је запао тамошњи културни живот. Његова брошура из 1884. под називом *Беч је био брад њозориција* (*Wien war eine Theaterstadt*) „одјекнула је као бомба и за свега неколико месеци доживела три издања, од тога свако у тиражу од 5000 примерака.”¹⁹ Опробао се у различитим књижевним жанровима, пишући највише драме и новеле. Користио је псеудониме „Игнотус” и „Фигаро”. Истовремено је почео да се интересује за низ веома важних, али за оно време

¹⁴ A. Scherer, н. д., 235; О Мартинију види рад новијег датума: Heinrich L a y, *Der Begründer der donauschwäbischen Literatur. Ein Gedenkblatt zum 125. Todestag des Banater Schriftstellers Karl Wilhelm von Martini*, Banater Kalender 2010, 133–138.

¹⁵ Hans Weresch, Adam Müller-Guttenbrunn. *Sein Leben, Denken und Schaffen*, I, Freiburg im Breisgau 1975, 46.

¹⁶ Гутенбрун – данашњи Забрани у Румунији.

¹⁷ Adam Müller-Guttenbrunn, *Gräfin Judith*, Linz 1877.

¹⁸ Adam Müller-Guttenbrunn, *Im Banne der Pflicht*, Leipzig 1880.

¹⁹ H. Weresch, нав. дело., I, 179.

и осетљивих питања у Аустроугарској. Разматрао је проблеме нације и народа, језика, културе и самоопредељења, градећи свој политички, национални и културни поглед на свет. Крајем 80-их година 19. века повезао се са Едмундом Штајнекером, једним од вођа немачког националног покрета у Угарској, са којим ће блиско сарађивати до краја живота. Заједно са њим и још низом других истакнутих Подунавских Шваба (Виктор Оренди, Штефан Крафт, Лудвиг Кремлинг, Ото Алшер, Феликс Милекер итд.), радио је на побољшању њиховог положаја и остварењу њихових националних циљева. Међусобна сарадња ће се наставити и након распада Аустроугарске, када дотле јединствено вођство немачког народног покрета буде раздвојено границама њених држава-наследница. Гутенбрун је био и у сталном контакту са вођом ерделских Саса Рудолфом Бранцом, представницима румунског националног покрета (Александру Вајда-Војевод), а интересантно је да се 1894. састао и са чувеним, тада већ бившим немачким канцеларом Отом фон Бизмарком²⁰. Уз кратак двогодишњи прекид, крај 19. и почетак 20. века провео је као директор два бечка позоришта: Рајмунд (1892–1896) и Кајзер-јубилеум театра (1898–1903).

Гутенбрунова улога у немачком националном препороду у предтријанонској Угарској, схватања о држави и нацији, те политичка гледишта која је заступао, посматрају се са два дијаметрално супротна аспекта. Док је његово јавно деловање од стране мађарских власти дочекано на нож²¹, за Подунавске Немце Гутенбрун је био „будилац народа“ („Erwecker“), „народни просветитељ“ („Volkserzieher“) или једноставно, „Песник“ („Dichter“). Данаас се не може спорити да је, судећи по многим његовим гледиштима, оправдано мишљење о њему као националисти, одушевљеном пангерману и отвореном антисемити.²² Преко Штајнекера он је био повезан са Пангерманским савезом (*Alldeutscher Verband*), основаним 1891. у Берлину, чија су главна обележја била агресивни национализам, антисемитизам и „тежња за светском моћи“; циљеви Пангермана подразумевали су и заштитнички однос

²⁰ До сусрета Гутенбруна и Бизмарка дошло је 1894. у Хамбургу, на скупу посвећеном немачким књижевницима. На крају овог скупа сваки од учесника је пришао да се поздраве са „гвозденим канцеларом“; притом се требало представити не именом и презименом, већ земљом или местом порекла; Гутенбрун се руковао са Бизмарком речима: „Поздрав од Немца из Угарске!“, зачуђен, овај је упитао: „Угарски Немац?“, на шта је Гутенбрун збуњено промуцао: „Банатски Шваба“. Држећи чврсто његову десницу, Бизмарк је прокоментарисао: „То није изгубљена стража“, алудирајући на немачко присуство на источним границама Европе (Н. Weresch, н. д., I, 292).

²¹ О Гутенбруновим политичким, националним, друштвеним и верским схватањима вид.: Н. Weresch, н. д., I, 391–412; „...посебно од Мађара, Гутенбрун је критикован као пангермански агитатор, борац за германизацију Мађарске, како би се она, на крају припојила немачкој империји“; Б. Бешлин, *Два историјска романа о Подунавским Швабама у 18. веку, Историјска романа* 15, Нови Сад 2004, 187.

²² О Гутенбруновом антисемитизму вид.: Richard S. Geehr, *Adam Müller-Guttenbrunn and the Aryan Theater of Vienna 1898–1903. The Approach of cultural Fascism*, Göppingen 1974; Richard S. Levy, *Antisemitism: a historical encyclopedia of prejudice and persecution* 2005, 474–475; на прелазу из 19. у 20. век Беч је имао снажну антисемитску црту; тадашњи градоначелник Карл Лигер био је отворени германизатор и антисемита; Kaiser-Jubiläum-Theater којим је управљао Гутенбрун означен је као прво антисемитско позориште на свету, а отворен је управо захваљујући подршци Лигерове партије (Christlichsoziale Partei).

према Немцима ван граница Рајха.²³ Гутенбрун је веровао „да сваки појединац немачког порекла, без обзира на то у којој земљи живи и које држављанство поседује, треба да се сматра Немцем, у јавном и приватном животу да се као Немац и понаша, те да се као такав свуда и увек потврђује, речју, да буде прожет свешћу о припадности људима „немачког начина”, који творе једну целовиту историјску и духовну целину.”²⁴ У том смислу, читава немачка нација је схваћена као један живи организам састављен из разнородних делова. Немце у Немачкој и Аустрији Гутенбрун је позивао на прихватање органске повезаности са Немцима у иностранству, и заузимање за њихове културне и језичке интересе, већ у складу са сопственим могућностима.²⁵ Његови ставови о „народним светињама” (Heiligtümer – матерњи језик, народно стваралаштво, традиција, „великани” итд.), мисији, односно послању народа (које, ако се не препозна и не испуни осуђује читав народ на пропаст), уз сталне оптужбе за антисемитизам које су га пратиле, учинили су да касније буде слављен од нацистичке пропаганде на југоистоку као „узоран писац”²⁶

Своје списатељство Гутенбрун је недвосмислено ставио у службу својих земљака у Угарској, који су у то време већ деценијама били изложени асимилацији и ваљало их је пренути из националне успаваности; „светиње” о којима је говорио добрим делом они су већ изгубили, а историјска мисија коју је истицао односила се на њихову улогу носилаца културно-цивилизацијског напретка коју су одиграли у Јужној Угарској у 18. и 19. веку. Суревњивост мађарских власти према Гутенбруну изазвала је збирка његових фељтона из 1896. посвећена Подунавским Швабама под називом *Слике немачке културе у Угарској*.²⁷ Од појаве ове књиге Гутенбрун ће бити жигосан као „пангерман”.²⁸ У четири њена поглавља (*Немци и Тамишки Банат*, *Сеоски животи Немаца у Банату*, *Лица и сећања*, *Суседи Немаца*), аутор је приказао људе и стање у Банату какво је упознао средином 19. века. „Његове „културне слике” су на тај начин својеврсно сведочанство ондашњег начина живота и размишљања Немаца и њихових суседа, Румуна и Срба.”²⁹ Наредне године заједно са Едмундом Штајнекером иницирао је покретање *Немачког дневног листа за Угарску* (*Deutsche Tagblatt für Ungarn*).

²³ Михаел Антоловић, „Немци у Јужној Угарској у 19. веку”, *Зборник Мајнице српске за историју*, бр. 79–80, 2009, стр. 193–194.

²⁴ Н. Weresch, н. д., I, 396.

²⁵ Исто, 397.

²⁶ „Доцније га је (Гутенбруна-Ф.К.) национал-социјалистичка пропаганда величала као духовног васпитача који је шири идеју о немачком посланству на југоистоку Европе [...] После доласка Хитлера на власт, националсоцијалистичка идеологија се постепено ширила и међу Немцима у расејању. Гутенбрунови романи постали су још актуелнији јер су се савршено уклапали у све основне претпоставке учења о „крви и тлу” – надмоћност аријевске расе као „народа господара”, њену мисију у ширењу културе, мит о сељаштву као чувару расне чистоте и националних врлина. Бранко Бешлин, „Два историјска романа о Подунавским Швабама у 18. веку”, *Испраживања* 15, Нови Сад 2004, 187, 202.

²⁷ Adam Müller-Guttenbrunn, *Deutsche Kulturbilder aus Ungarn*, Leipzig 1896.

²⁸ Забележено је да је Фридрих Хес из Новог Сада, каснији оснивач тамошњег Немачко-швапског клуба, осуђен на четири месеца затвора и новчану казну од 200 круна због дистрибуирања овог романа; о томе вид.: Hans Rasimus, *Als Fremde im Vaterland*, 558.

²⁹ Н. Weresch, н. д., I, 304.

Трн у оку Мађарима представљало је и Гутенбруново схватање државе и њених задатака. Један од основних политичких захтева на коме је инсистирао било је *нейостіојање владајућег народа* у вишенационалној држави, попут Аустроугарске.³⁰ Остали његови захтеви спомињу грађанске слободе и право на самоопредељење, толеранцију, суживот, демократско решавање свих питања од јавног значаја, уклањање свих радикалних препрека на путу ка напретку итд. Из овога се може приметити да политичка схватања која је износио нарушавају негативну и националистичку слику о њему. Она постају још опречнија када се томе дода већ поменута (одлична!) сарадња коју је имао са вођама румунског националног покрета.³¹

Национални препород угарских Немаца доживео је свој врхунац крајем 1906, када је у Вршцу основана Партија Немаца у Угарској (Ungarländische Volkspartei). Програм партије написао је Штајнекер, а за председника је изабран угледни адвокат из Беле Цркве Лудвиг Кремлинг.³² Наредна година (1907) означила је прекретницу у Гутенбруновом животу и стваралаштву. Два кратка путовања која је тада предузео била су пресудна за даљи развој његове књижевне каријере и штавише, означила су почетак њеног најплоднијег периода (1907–1918). У то време он је већ две и по деценије живео у Бечу, дуго се носећи мишљу да пише књиге са завичајном тематиком, у чему су га, међутим, спутавале обавезе позоришног управника и новинара; проблеме својих земљака разматрао је првенствено у својим фелтонима и натписима у штампи. У мају 1907. посетио је свој завичај и обишао неколико места у Банату, у којима је лично имао прилике да се увери о последицама однарођивања. Ова посета била је негативно праћена у мађарској штампи, а Гутенбрун је чак морао да кришом напусти своје родно место, како би избегао хапшење.³³ Свега месец дана касније возио се Дунавом од Беча до Петроварадина, што је касније описао у фелтону *Donaufahrt nach Peterwardein*³⁴. Током ова два „излета” добио је идеје за прве романе у низу

³⁰ „Eine der politischen Grundforderungen Müller-Gutenbrunns war, daß es in einem Vielvölkerstaat kein vorherrschendes Volk geben darf, das „mehr” oder „besser” ist,; H. Weresch, н. д., I, 404.

³¹ „Иако економски не тако напредни као Швабе, Румуни су за Гутенбруна уснули потомци Трајанових римских колониста који су се последњих деценија тргнули из миленијумског сна и напредују на свим пољима. Милер-Гутенбрун је од детињства имао везе са Румунима чији је језик на сопствену иницијативу научио и које је је веома ценио. Везе са њима је продубио касније контактима са неким од водећих румунских политичара у Хабзбуршкој монархији (Аурел Поповићи, Александру Вајда-Војевод). О Румунима је објавио више чланака и целог живота се залагао за политичку сарадњу са њима,; Z. Janjetović, н. д., 647.

³² Вид.: Josef Volkmar Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, München 1987, 171–175.

³³ H. Weresch, н. д., II, 14.

³⁴ О Петроварадину и Новом Саду Гутенбрун је записао: „У даљини се појављује, на стрмој узвисини, Петроварадин. Утврђење суверено влада Дунавом, иако је овај ту широк скоро два километра. Вече се ближи и ми пристајемо прекопута утврђења, у Новом Саду. Нови Сад, каква светла супротност спрам Мохача! Град је сасвим европски, по животу и покрету. Велики гарнизон са Петроварадина подиже друштвену слику. Стотине официра је на вечерњем корзоу и у излозима кафића. Али још више је комараца. Ипак, странцу се чини да су ове крвопије сасвим издресиране. Тешко рањени враћамо се назад у наш хотел, док један бедни цигански оркестар јадикује под прозорима до поноћи” (*Donaufahrt bis Peterwardein*, von Adam Müller-Gutenbrunn, *Volk und Arbeit*, Pančevó 1938, 58).

његових најчитанијих и најпопуларнијих дела, посвећених превасходно за-
вичајној тематици. Овде спадају *Сумрак идола*,³⁵ *Мали Шваба – аванџура*
једног дечака,³⁶ *Звона домовине*,³⁷ *Мајстор Јакоб и његова деца*,³⁸ затим,
историјска трилогија *Од Еуџена до Јосифа (Велика швајцка сеоба, Мило-*
сљиви цар, Јосиф Немачки),³⁹ својеврсна „енциклопедија” подунавско-швап-
ске књижевности *Швабе на Истиоку*,⁴⁰ те две збирке Гутенбрунових фељто-
на, новинских прилога и завичајних романа – *Немачки животи у Угарској*⁴¹
и *Немачке бриге у Угарској*.⁴² Овоме низу требало би придодати и кален-
дар (забавник) који је пуних шест година (1912–1918) издавао у Темишвару
под псеудонимом „Рођак Михаел” (Vetter Michel).

Радња Гутенбруновог првог завичајног романа *Сумрак идола* из 1908.
године одвија се делом у Банату, делом у Будимпешти, за владе Гезе Фејер-
варија (1905–1906). Главни јунак је банатски Шваба Георг Траутман, који
се након вишегодишњег боравка у Америци где је радио као грађевински
инжењер, враћа у свој завичај. Он ту доживљава „у породици и школи, у
цркви и свим јавним службама, угарску државу и њене грозоте”.⁴³ То га
боли, јер се вратио да помогне домовини и стави се у службу њеног напрет-
ка, али му она то не дозвољава јер је Немац и жели да то остане. Испуњен
истовремено и љубављу и срџбом, он се хвата у коштац са проблемима ко-
ји муче све његове земљаке, а који ће се пренети и решавати на ондашњој
политичкој сцени угарског дела Монархије. Гутенбрун је у овом роману
приказао свеобухватну и веродостојну слику социјалног и културног поло-
жаја Немаца у предтријанонској Угарској, уз историјски преглед политич-
ких партија и народности које су биле изложене асимилацији.

Следећи у низу романа је *Мали Шваба – аванџура једног дечака*. Рад-
ња је смештена у шездесете године 19. века и прати школовање сељачког
сина Јохана Мергла, које започиње у време аустроугарске Нагодбе. Због
увођења наставе на мађарском језику, он се из пијаристичке гимназије у
Темишвару пребацује у школу у Херманштату (Ердел), која, иако протес-
тантска по свом карактеру, чува немачки дух и вредности. У томе га по-
држава отац, који приликом повратка из једне посете сину бива убијен од
стране Цигана чергара. Мали Шваба се заједно са жандарима упушта у
потрагу за убицама, а када их пронађе, прекида школовање и враћа се на
село да настави стари, швапски начин живота. У роману се могу наћи одједи
историјских догађаја (попут битке код Садове или проглашења Немачког
царства), али и паралеле са Гутенбруновим детињством (школовање у Те-

³⁵ Adam Müller-Guttenbrunn, *Götzendämmerung. Ein Kulturbild aus dem heutigen Ungarn*, Wien 1908.

³⁶ Adam Müller-Guttenbrunn, *Der kleine Schwab. Abenteuer eines Knaben*, Leipzig 1910.

³⁷ Adam Müller-Guttenbrunn, *Die Glocken der Heimat*, Leipzig 1910.

³⁸ Adam Müller-Guttenbrunn, *Meister Jakob und seine Kinder*, Leipzig 1918.

³⁹ Adam Müller-Guttenbrunn, *Der grosse Schwabenzug*, Leipzig 1913; Исти, *Barmherziger Kaiser*, Leipzig 1916; Исти, *Joseph der Deutsche*, Leipzig 1917.

⁴⁰ Adam Müller-Guttenbrunn, *Schwaben im Osten. Ein deutsches Dichterbuch aus Ungarn*, Heilbronn 1911.

⁴¹ Adam Müller-Guttenbrunn, *Deutsches Leben in Ungarn*, Leipzig 1917.

⁴² Adam Müller-Guttenbrunn, *Deutsche Sorgen in Ungarn*, Wien 1918.

⁴³ H. Weresch, н. д., II, 50.

мишвару и Херманштату, напуштање гимназије због наставе на мађарском језику итд).

Роман *Звона домовине* појавио се исте године кад и *Мали Шваба* (1910). Његов јунак није појединац, већ читаво једно швапско село (Карлсдорф). Гутенбрун је идеју за писање ове књиге добио 1907, приликом излета од Петроварадина до Рудолфсгнада (данашњи Книћанин). Непријатељи сеоских житеља су река која угрожава њихова имања и присуство Мађарона који прете њиховом националном идентитету. Сељаци се храбро носе са искушењима, а предводи их сеоски учитељ Хекмилер, оличење Швапства (аутор је као дете имао истоименог учитеља сличног карактера). Када се на крају ипак догоди несрећа и Карлсдорф подлегне воденој стихији, они не клону духом већ одлучују да га изнова граде и остану на земљи својих предака.

Следеће остварење Гутенбрун је посветио својим колегама из редова Подунавских Шваба. Оно носи назив *Швабе на Исиоку*, уз поднаслов *Песничка књиџа Немаца у Угарској* и представља најзначајније завичајне писце и културне ствараоце, који су дотле били потпуно непознати у Аустрији и немачким земљама (Артур Корн, Франц Фелд, Јозеф Габријел Старији, Бруно Кремлинг, Марија Еугенија де ла Грација, Лудвиг Шмит, Штефан Милов из Баната, Ела Трибниг Пиркерт из Швапске Турске, Ото Хаузер из Хрватске итд). Краткој биографији сваког од ових аутора Гутенбрун је придодео и њихове песме и приче или бар краће одломке.

Трилогија *Од Еуџена до Јосифа* обухвата историјске романе настале у годинама 1913–1917. Да би што верније дочарао њихову радњу, Гутенбрун се у писању служио грађом бечких архива и великим бројем историјских радова.⁴⁴ О *Великој швајцкој сеоби* детаљно је било речи у поменутом раду Бранка Бешлина. Она говори о тзв. „каролинском таласу” – колонизацији Баната под царем Карлом VI (1711–1740). Радња се одвија на више места: у Светом Римском царству, одакле Швабе крећу на пут у Угарску; у Бечу, који је обавезна станица на том путу и где се доносе одлуке и планови о насељавању; у Барањи (тзв. Швапској Турској), где осиони мађарски феудалац Паркоци израбљује немачке придошлице; коначно, у Банату, на чијем мочварном и неплодном тлу мудри и праведни гроф Мерси уздиже нову немачку културу. Главни јунак романа је колониста Филип Траутман, оличење швапских врлина, који се храбро супротставља Паркоцијевој самовољи. „Швабенцуг” је уједно и најчитанији део трилогије – остала два дела нису никада достигла његову популарност.⁴⁵ За разлику од својих наследника, он је настао *пре* Првог светског рата – *Милосјиви цар* и *Јосиф Немачки* појавили су се 1916, односно 1917. године. Централна личност у њима је Јосиф II,

⁴⁴ Током тих припрема, направио је „планину бележака”. Користио се старијим, али и њему савременим изворима: Leonhard Böhm, *Geschichte des Temeser Banats*, Leipzig 1861; Karl von Czoernig, *Etnographie der Österreichischen Monarchie*, Wien 1857; Francesco Grisellini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeser Banats*, Wien 1780; Raimund Friedrich Kaindl, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, Gotha 1911; исти, *Geschichte der Deutschen in Ungarn*, Gotha 1912; Johann Heinrich Schwicker, *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürger*, Wien 1881 итд.

⁴⁵ Бранко Бешлин, Два историјска романа о Подунавским Швабама у 18. веку, *Истпраживања* 15, Нови Сад 2004, 201.

миротворац, реформатор, просвећени апсолутиста, чије мере намењене на претку и бољитку наилазе на жесток отпор и неразумевање његовог конзервативног окружења. *Barmherziger Kaiser* углавном описује догађаје у Аустрији након Јосифовог првог путовања у Банат и по Угарској 1767. Радња почиње његовим одласком у Франкфурт на крунисање за цара, свој врхунац достиже у десетом поглављу, када барон Брукентал у аудијенцији код Марије Терезије тражи за банатске Швабе иста права која имају Саси у Ердељу, а завршава се Јосифовим заветовањем да ће својим народима и земљи бити милостив владар. Осим главне, роман има и две споредне, љубавне радње. Иако се све три одвијају у различитим срединама (Беч, Угарска, Банат), свима им је заједничка невидљива, али свеприсутна и одлучна воља једне водеће личности, ауторитета, да постојеће стање у држави и друштву промени набоље. *Јосиф Немачки* слика портрет исте личности, али у периоду од 1779. до 1790. године.

Осим ових, Гутенбрун је за време рата написао још неколико дела која се не баве југоисточним Немцима, од којих су два најзначајнија *Сиромашни комедијашци* и *Био једном један бискуј*.⁴⁶ Први пут се опробао и као биограф – написао је роман о животу Франца Фердинанда.⁴⁷

Пред сам крај рата објавио је још две књиге: *Немачки живоиџ у Угарској* и *Немачке бриџе у Угарској*. Обе су компилативног карактера – прва представља збирку појединачних слика из шареног живота угарских Немаца и има девет поглавља, које је Гутенбрун издвојио из својих претходно већ написаних романа (*Велика швајцка сеоба*, *Звона домовине*, *Жејшелка* и *Слике немачке културе у Угарској*). У пролеће 1918. он је из мноштва својих фељтона и новинских прилога у којима је претресао најразличитија културно-политичка питања издвојио седамнаест (*Угарска*, *Угарски избори*, *Вожња Дунавом до Пејроварадина*, *Немачки живоиџ у Угарској*, *Излеџ до Будимџешије*, *Немачки Пејшефи*, *Ердељски Саси*, *Домовина ердељских Саса*, *Мајска вожња џо Банаџу*, *Швабе*, *Један документи банаџских Шваба*, *Писмо из Будимџешије*, *Слоџа Немаца у Угарској*, *Темишвар*, *Нејрисџојна џрејиска*, *Шџа на џо има да каже роџак Михаел* и *Сџасење Угарске*), које је уклопио у нову књигу под називом *Немачке бриџе у Угарској*.⁴⁸

Крај Првог светског рата и распад Аустроугарске пратило је и неминовно разграничење њених држава наследница. Гутенбрун је тада накратко упловио у политичке воде, својом кандидатуром за посланика у аустријском парламенту. Током предизборне кампање, у којој је наступао испред национално оријентисане Великонемачке партије (*Großdeutsche Partei*), агитовао је за прикључење западномађарских области са претежно немачким становништвом Аустрији.⁴⁹ Као посланик, заложиио се за већу бригу Аустријске републике према Немцима који су остали ван матице, у државама на-

⁴⁶ Adam Müller-Guttenbrunn, *Arme Komödianten*, Leipzig 1912; Исти, *Es war einmal ein Bischof...*, Leipzig 1912.

⁴⁷ Adam Müller-Guttenbrunn, *Franz Ferdinands Lebensroman*, Stuttgart 1915.

⁴⁸ Н. Weresch, н. д., II, 319.

⁴⁹ У том циљу написао је брошуру *Куда џпуџада Заџаџна Мађарска? (Wohin gehört We-stungarn?)*; Ferdinand Ernst Gruber, *Adam Müller-Guttenbrunn, der Erzschwab*, Leipzig 1921, 109.

следницама Двојне монархије.⁵⁰ Међутим, после свега годину и по дана вратио је мандат, разочаран огорченом класном борбом вођеном у парламенту. Повукао се из јавног живота и посветио писању свог последњег великог дела које је посветио највећем песнику Подунавских Шваба. Трилогија романа под називом *Ленау, њесничко срце своџ времена*, објављена је 1921. у Лајпцигу.⁵¹ Исте године, Гутенбрунов завичај обележио је два века свог постојања. Током прославе, која је окупила 20 000 људи, на пишчевој родној кући свечано је откривено спомен-обележје.⁵² „Адам Милер-Гутенбрун крунисан је за завичајног песника.”⁵³ Описом овог догађаја завршава се његова биографија која се појавила те године из пера Фердинанда Ернста Грубера, новинара, публицисте и Гутенбруновог пријатеља.⁵⁴ Отприлике у исто време, а сасвим извесно и раније, чувени банатски истраживач старина, Вршчанин Феликс Милекер, објавио је књижицу посвећену Гутенбруну и његовом стваралаштву.⁵⁵ Тако је Гутенбрун за живота добио своје прве биографије.

Последње његове године подударају се са почецима политичког и националног организовања Немаца у оквирима југословенске државе. Њихов положај у првим поратним годинама није био нимало лак; нашавши се на „губитничкој” страни, они су у почетку били лишени политичких права и до примене одредаба мировних уговора требало је да оптирају између останка и иселавања. За то време забележен је низ случајева у којима су њихови истакнутији представници били изложени нападима и малтретирањима.⁵⁶ Међутим, још пре истека рока за оптирање, Немци су почели да се организују по привредним и културним основама, стварајући себи логистику за касније (поновно) стицање политичких права. Најпре је 29. септембра 1919. основано *Немачко штиамјарско и издавачко акционарско друшћиво* (скраћено ДВАГ – *Deutsche Druckerei- und Verlags Aktien Gesellschaft*). ДВАГ је убрзо покренуо најзначајнији (и једини) дневни лист Немаца у Војводици – *Дојчес фолксблатт* (*Deutsches Volksblatt*), који је одмах постао „гласник немачког националног покрета у Југославији”.⁵⁷ Напори његове редакције да се оформи једна организација која би обухватила све Немце у Југосла-

⁵⁰ Бранко Бешлин, „Два историјска романа о Подунавским Швабама у 18. веку”, *Испраживања* 15, Нови Сад 2004, 187.

⁵¹ Adam Müller-Guttenbrunn, *Lenau, das Dichterherz seiner Zeit. Eine Romandreiheit*, Leipzig 1921.

⁵² H. Weresch, н. д., II, 440.

⁵³ Wie Adam Müller-Guttenbrunn zum Dichter gekront wurde, *Neue Zeit*, 22.10.1922;

⁵⁴ Ferdinand Ernst Gruber, *Adam Müller-Guttenbrunn, der Erzschwab*, Leipzig 1921; Грубер (Беч 1895–1967) је временом стекао статус званичног Гутенбруновог биографа и током богате новинарске каријере коју је провео у Темишвару, Београду, Загребу и Букурешту, активно је својим текстовима и јавним деловањем радио на афирмисању његовог лика и дела. В. Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992, 599–600.

⁵⁵ Felix Milleker, *Adam Müller-Guttenbrunn. Sein Leben und seine Dichten*, Großbetschkerek 1921.

⁵⁶ Oskar Plautz, *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*, Sonderabdruck aus dem „Deutsches Volksblatt”, Novi Sad 1940, 18.

⁵⁷ Исто, 23; овај лист је одиграо можда и највећу улогу у популаризацији Гутенбруна, који га је и сам радо читао; вид.: Adam Müller-Guttenbrunn und das „Deutsches Volksblatt”, *Deutsches Volksblatt*, 28.10.1928.

вији резултирала су 22. јуна 1920. оснивањем *Швајско-немачког просветног савеза* (*Schwäbisch-deutsche Kulturbund*) са седиштем у Новом Саду. Гутенбрун је одмах поздравио оснивање Културбунда, уз напомену да су Швабе у новоствореној југословенској држави нашле свој нови завичај.⁵⁸ Одржавао је везе с челним људима ове организације и великодушним прилозима помагао њихове напоре да изграде мрежу немачких библиотека.⁵⁹ С друге стране, настављајући посао на националном освешћивању започетом уочи Првог светског рата, вођство Културбунда је изабрало управо Гутенбруна за, условно речено, „националну икону” Шваба и активно почело да ради на промоцији његовог лика и дела. Први корак у том правцу учињен је на првој годишњој скупштини одржаној 5. јуна 1921. године у Банатском Карловцу (Карлсдорф). Јављајући се по шестој тачки дневног реда, „господин др Венделин Милер из Инђије, један од одушевљених поштовалаца нашег великог завичајног песника Адама Милера-Гутенбруна, ступио је напред, дирљивим и убедљивим речима описао значај мајстора за наш народ и предложио, праћен неописивим одобравањем, да Адам Милер-Гутенбрун буде изабран за *првог почасног члана Просветног савеза* (подв. Ф. К.).”⁶⁰ Предлог је прихваћен једногласно, а писац је о указаној му почастии обавештен путем телеграма.⁶¹ Осим тога, заседање ове скупштине било је отворено извођењем Гутенбрунове *Песме банатских Шваба* (*Banater Schwabenlied*), која је постала химна Немаца Краљевине СХС. Њоме су касније отворане седнице Културбунда, али и други важни догађаји.

Гутенбрунов „Швабенлид” потиче из романа *Звона домовине*. Ову песму на крају књиге певају швапски сељаци којима је набујала река уништила село, али они упркос томе остају верни својој груди и одлучују да изнова граде.

*Пламѝи бол, као дечје сузе,
Кад мајци и оцу ошврдно срца.
О! Од мајнице нас свейови одвајају,
А ошвацбини смо само сѝраници.
Још нам звоне звона сѝароѝ завичаја,
Звона очева наших ѝокорних и верних.
Али олуја ѝихову блажену срећу ѝрождире
И муња за муњом свейли разара мир.*

⁵⁸ Adam Müller-Guttenbrunn an den deutschen Kulturbund, Deutsches Volksblatt, Beilage zu Nr. 261, 1920.

⁵⁹ Н. Rasimus, н. д., 46.

⁶⁰ Исто, 36.

⁶¹ Телеграм је гласио: „Главна скупштина Швапско-немачког просветног савеза одлучила је једногласно и са одушевљењем да Вас, нашег великог завичајног песника, који нам је показао пут из културне осаме и закржљалости ка великом немачком језичком и културном заједништву, прогласи за свог првог почасног члана. Особито ми је задовољство да Вам могу пренети ову одлуку, на коју надовезујем молбу да и убудуће останете предводник и саветодавац нашем швапском народу у његовом започетом културном успону који толико обећава. Бог нека нам Вас чува до најдалјих граница људске стваралачке радости. Заменик председника (Н. Rasimus, н. д., 38).

Од немачке смо земље одлућали
 На далеко осјерво у мору народа;
 Али, где Швабин илуд земљу иросеца,
 Биће земља немачка; и он се више селиши неће.
 Ко на овој земљи Швабу сјранцем зваши може?
 Пре њега овде беше Турчин, Тајшар.
 Он жели да буде свој на својме,
 И домаћин је овде, а не гост!

Од иустиније настјао је цветјајући рај,
 Из баре се уздигао нови свеј.
 Од ове земље, зборимо немачки и верно,
 Одбијемо оног шшио часи јој не исказује.
 О завичају! Поносиши цветје немачкога зноја
 Видео ти си горке очинске муке,
 Благосиљамо ти, да ти Бој чува,
 Осјајемо ти верни у невољи и смрти!

Почасни хоровађа бечког музичког друштва *Шуберти* Адолф Кирхл компоновао је за „Швабенлид” 1911. одговарајућу музичку подлогу.⁶² Прво банатске, а затим и остале Швабе прихватиле су је као своју химну.⁶³

Прво издање Културбундовог календара (годишњака/забавника) који је излазио у огромним тиражима – објавило је Гутенбрунову слику и прилог о његовим завичајним романима, у намери да их рекламира међу овдашњим Швабама (у тексту је наведено да су његови романи још увек „мало познати код нас, те да се више читају у иностранству”).⁶⁴ Уз то, објављен је и одломак из првог тома Гутенбрунове Ленау-трилогије *Очинска кућа*.

У наредних пар година немачка штампа у Војводини често је писала о Гутенбруну, живо пратећи његово деловање и почасте које је примао. Вест о његовом проглашењу за почасног доктора (*doctor honoris causa*) филозофског факултета универзитета у Бечу заузела је доста простора у немачким листовима у Војводини.⁶⁵ Један од водећих Немаца у Краљевини СХС, др Штефан Крафт, боравио је тим поводом у аустријској престоници и одржао говор испред Културбунда на прослави која је одржана у Гутен-

⁶² Gottfried Fittbogen, *Stammeslieder deutschen Volksgruppen im Südosten*, Südostdeutsche Forschungen 1, München 1936, 189.

⁶³ У Вршцу је септембра 1922. забележен занимљив случај када је студентском удружењу *Banatia* забрањено извођење *Швабенлид*-а под образложењем да је песма усмерена против државе (*Das Banaterschwabenlied in Werschetz verboten*, Deutsches Volksblatt 20.9.1922); ипак, на каснијим великим скуповима Шваба ова химна извођена је без инцидената.

⁶⁴ Müller-Guttenbrunn's Heimatbücher, Kulturbund-Kalender für das Jahr 1921, 53; овакав податак не чуди, ако се узме у обзир да су најпознатији и најчитанији Гутенбрунови романи настали непосредно пред Први светски рат.

⁶⁵ Zur Ernennung Adam Müller-Guttenbrunn's zum Ehrendoktor der Universität Wien, Deutsches Volksblatt, 26.7.1922; Des Festkommers zu Ehren Dr. h. c. Adam Müller-Guttenbrunn's in Wien, Deutsches Volksblatt, 15.11.1922; Ansprache bei der Ehrenpromotion Adam Müller-Guttenbrunn's, Deutsches Volksblatt, 24.11.1922.

брунову част.⁶⁶ Сам слављеник није могао лично да присуствује прослави, услед погоршаног здравственог стања.

Проглашење за почасног доктора било је, међутим, само почетак. „Архишваба” је 22. октобра 1922. у Бечу прославио свој 70. рођендан. Овај догађај привукао је огромну пажњу не само аустријске, него и стране јавности. Како је један каснији аутор забележио, „о њему су се [тим поводом – Ф.К.] објављивале споменице, упућивани су му небројени поздрави, у многим местима одржавана су славља, град Беч и друге општине проглашавале су га за почасног грађанина, а улице у Темишвару и другим местима називане су по њему.”⁶⁷ Удружење банатских Шваба у Бечу и студентска омладина подунавских Шваба приредили су масовно окупљање коме су присуствовале делегације из свих делова некадашње Угарске, насељене немачким живљем, затим Немци из Немачке, Пољске, Данске и других земаља. Скупу су се прикључиле још хиљаде становника Беча, Линца и других места у Аустрији, са жељом да честитају Гутенбруну.⁶⁸ Штефан Крафт је присуствовао прослави и чак одржао говор испред Културбунда, у коме је слављенику пренео честитке и најбоље жеље југословенских Немаца. Највиши државни функционери Аустријске републике, председник Михаел Хајниш и канцелар Игнац Зајпел, као и бројне истакнуте јавне личности, придружили су се честиткама.⁶⁹ Њихов пример су следили и војвођански Немци. „Најсрдачније честитке нашем великом народном песнику” – гласила је депеша Културбундовог огранка у Апатину.⁷⁰ „Свом завичајном песнику најсрдачније честитке за рођендан од швапског народа Југославије” – телеграфисао је Лудвиг Кремлинг испред Партије Немаца Краљевине СХС, чије је оснивање било у току.⁷¹

⁶⁶ Des Festkommers zu Ehren Dr. h. c. Adam Müller-Guttenbrunn in Wien, Deutsches Volksblatt, 15.11.1922; Штефан Крафт (Инђија 1884 – Хајделберг 1959), завршио гимназију у Земуну, студирао право у Марбургу и Бечу. Каријеру започео у загребачком Казенном суду; у Првом светском рату учествовао у борбама на Источном фронту; у децембру 1918. учествовао у раду Швапског народног већа у Темишвару. Убрзо је постао водећа личност немачке мањине у Краљевини СХС: изабран је 1922. године за председника *Штампајерског и издавачког акционарског друштва* (ДВАГ), а од 1922. до 1927. био је председник Аграрије. Од 1922. до 1929. био је потпредседник Партије Немаца и шеф њене посланичке групе у парламенту Краљевине СХС, касније и Краљевине Југославије; иницирао је 1929. године оснивање *Лиге Немаца у Југославији за Друштво народа* и био њен први председник; у мају 1939. повукао се са свих функција. Током Другог светског рата био је генерални конзул НДХ у Минхену и државни секретар у министарству прехране у Загребу. Након рата је живео у Аустрији, да би се 1949. преселио у СР Немачку. Умро је 1959. године у Хајделбергу (опширније о Крафту вид. рад новијег датума: Josef Wilhelm, *Dr. Stefan Kraft, Staatssekretär a.D., langjähriger politischer Führer der deutschen Volksgruppe im Königreich Jugoslawien und Abgeordneter im jugoslawischen Parlament; mit einer Darstellung des betreffenden Geschichtsabschnittes der deutschen Minderheit im Königreich Jugoslawien*, Stuttgart 2008).

⁶⁷ Н. Weresch, н. д., II, 433.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Der 70. Geburtstag Müller-Guttenbrunn, Wrschatzer Gebirgsbote, 19.11.1922.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто; Партија Немаца Краљевине СХС званично је основана 22.12.1922. у Хацфелду (Жомбољ).

У низу банатских, бачких и сремских насеља уприличене су прославе у част Гутенбруна (Müller-Guttenbrunnfeier): у Белој Цркви и Инђији,⁷² Футогу,⁷³ Бачкој Паланци и Гајдобри,⁷⁴ Великом Бечкереку⁷⁵ итд. Редакција за културу *Deutsches Volksblatt*-а била је посебно активна пар месеци уочи овог великог јубилеја за Швабе. Издање овог листа од 22. октобра 1922. било је посвећено Гутенбруну, уз ударни чланак др Георга Грасла, генералног секретара Културбунда.⁷⁶ „Адам Милер-Гутенбрун био је први који нам је упутио речи опомене; у почетку их је мало њих разумело, потом све више, док се коначно магле нису разишле пред очима и, бујајући све јаче, завет верности народу није распламсао срца и ободрио вредни рад на поновном рођењу нашег завичајног Швапства (...) И још једно имамо да му захвалимо. Његова је заслуга што се у великом свету данас уопште зна за наше постојање. Он је наш гласноговорник пред читавим цивилизованим човечанством...”⁷⁷

Бруно Кремлинг, песник и уредник *Deutsches Volksblatt*-а, написао је песму посвећену великом књижевнику под називом *Празнични њоздрав* (*Festgruß zum 70. Geburtstag Adam Müller-Guttenbrunn*), у којој је назвао Гутенбруна „швапским Хомером”, а коју су уочи 22. октобра пренели и други листови Немаца у Војводини, али и немачка штампа од Румуније до Аргентине, свуда где су Швабе живе у расејању.⁷⁸ Кремлинг је такође приредио и посебну монографију под називом *Адам Милер-Гутенбрун: човек и његово дело*.⁷⁹ Ту су се на једном месту нашли радови најеминентнијих историчара (Феликс Милекер, Рајмунд Фридрих Кајндл), новинара (Фердинанд Ернст Грубер), књижевних критичара (Херман Кинцл, Јакоб Штајн) и политичара (Штефан Крафт), како из Краљевине СХС, тако и из иностранства. У њеној изради суделовао је чак и Гутенбрунов син Родерих, који је кренуо стопама свога оца. У укупно десет прилога приказани су различити аспекти пишевог живота и стваралаштва.⁸⁰ *Дојчес фолксблаи* је

⁷² Schwaben, rüstet zur Müller-Guttenbrunnfeier!, *Deutsches Volksblatt*, 14.9.1922.

⁷³ Müller-Guttenbrunnfeier in Neu-Futok, *Deutsches Volksblatt*, 15.8.1922.

⁷⁴ Müller-Guttenbrunnfeier in Gajdobra, *Die Wacht*, 10.12.1922.

⁷⁵ Adam Müller-Guttenbrunnfeier in Bescskerek, *Neue Zeit*, 18.10.1922.

⁷⁶ Adam Müller-Guttenbrunn. Zu seinem Geburtstage, *Deutsches Volksblatt*, 22.10.1922.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Müller-Guttenbrunn's Geburtstag in der deutschen Auslandspresse, *Deutsches Volksblatt*, 19.11.1922; последњи стихови *Празничног њоздрава* гласе: „Сад када на твоје стрмовите стазе/Вечерње се сенке спуштају у миру/Поносно се можеш љуљати у знању/Да сачувао си народ од преране смрти/На твоје чело приљубиће се ловор!/ Даље и даље у наследство ће прећи/Твој позив на буђење источним Швабама/Да се њиме крепе, поносне на свог Хомера”.

⁷⁹ *Adam Müller-Guttenbrunn, der Mensch und sein Werk. Festschrift zum 70. Geburtstag des Dichters am 22. Oktober 1922.* Herausgegeben von der Schriftleitung des „Deutschen Volksblattes” in Novisad durch Bruno Kremling (1922).

⁸⁰ Тако је нпр. Феликс Милекер написао Гутенбрунову биографију у најосновнијим цртама, Херман Кинцл ставио је његово стваралаштво у шири контекст немачке књижевности, Ф. Е. Грубер је у свом прилогу донео занимљиве детаље из његовог живота, Карл Курт Клајн је описао деловање и однос са Ердељским Сасима, а Штефан Крафт обрадио тему „Гутенбрун као будилац и народни васпитач источних Шваба”.

своје читаоце подробно упознао са еуфоријом која је истим поводом захватила штампу и немачку јавност у другим земљама.⁸¹

Гутенбрун није поживео још дуго након свог 70. рођендана. Тешко оболео, преминуо је у Бечу 5. јануара 1923. године и сахрањен је три дана касније на тамошњем Централном гробљу. Вест о његовој смрти брзо се проширила, а *Дојчес фолксблаи* објавио ју је на насловној страни.⁸² Одмах су уследила реаговања: редакција овог листа упутила је, као и водећи немачки кругови, телеграм саучешћа Гутенбруновој породици.⁸³ Партија Немаца Краљевине СХС умолила је покојниковог сина да се на гроб постави венац са посветом *Свом незаборавном њеснику, швајски народ Југославије*, а и Културбунд је уредио да на погребу буде заступљен на сличан начин. У ударном чланку о Гутенбруновој смрти Бруно Кремлинг је записао: „Ово је непојмљива вест и поражавајућа, горка истина, која брзо и са стравом пролази кроз сва швапска насеља у Југославији [...] Јер он је био наш! Наш, читавог живота, телом и душом! Утро је пут швапском народу југоисточне Европе и био најватренији заговорник његове посебности; уздигао га је са дна народне поспаности до поносне самосвести о особености тог племена...”⁸⁴

Гутенбруновом смрћу, међутим, није престало бављење немачке штампе у Војводини великим завичајним писцем. Четири године касније, на Централном бечком гробљу свечано је откривен његов надгробни споменик. Тим поводом је у главном граду Аустрије боравило посланство од 80 Шваба из Краљевине СХС, предвођено народним послаником др Вилхелмом Нојнером; Нојнер је одржао пригодан говор у име својих земљака у југословенској држави.⁸⁵ Приликом откривања спомен обележја, Гутенбрун је означен као „првоборац педесет милиона Немаца који широм света живе као припадници националних мањина”.⁸⁶ На надгробном споменику, израђеном од гранита, нашла се његова слика у бронзи, натпис у златним словима: „Адам Милер-Гутенбрун, почасни доктор Бечког универзитета, 1852–1923”.

⁸¹ Müller-Gutenbrunn's Geburtstag in der deutschen Auslandspresse, Deutsches Volksblatt, 19.11.1922.

⁸² Adam Müller-Gutenbrunn gestorben, Deutsches Volksblatt, 9.1.1923.

⁸³ „Дубоко потресено смрћу свог песника, Швапство Југославије на одру драгог му покојника изражава неутешну тугу. Велики народ плаче на његовом гробу, а успомена на њега ће наставити да живи од покољења до покољења” (телеграм Партије Немаца Краљевине СХС); „Дубоко потресено ненадокнадивим губитком уваженог мајстора изражавамо најискреније саучешће и свечано обећавамо непроменљиву верност идеалима којима је његов богати живот тежио” (телеграм Културбунда); „Дубоко ожалошћено одласком нашег великог сународника, уредништво *Дојчес фолксблаи*а у Новом Саду изражава своје дубоко саучешће тешко погођеној породици. Адам Милер-Гутенбрун ће наставити да живи у успомени потомства не само као песник и књижевник, него и као новинар који ће својим колегама у народу оданој немачкој штампи увек бити пред очима као светао пример (телеграм уредништва *Дојчес фолксблаи*а); Adam Müller-Gutenbrunn gestorben, Deutsches Volksblatt, 9.1.1923.

⁸⁴ Zum Hinscheiden Adam Müller-Gutenbrunn's, Deutsches Volksblatt, 9.1.1923.

⁸⁵ Enthüllung des Grabdenkmals für Adam Müller-Gutenbrunn, Deutsches Volksblatt, 19.5.1927; Ein Schwabenzug nach Wien zum Grabe Adam Müller-Gutenbrunn's. Ein Aufruf des Schwäbisch-deutschen Kulturbundes, Neue Bacs-Bodrogher Zeitung, 3.4.1927.

⁸⁶ Enthüllung des Grabdenkmals für Adam Müller-Gutenbrunn, Deutsches Volksblatt, 19.5.1927.

бронзани рељеф са сценом из швапске сеобе и испод њега добро познати стихови: „где Швабин плуг земљу просеца...”.

Поред тога, писало се и о Гутенбруновим односима са Немцима у Војводини,⁸⁷ објављивани су прилози његовог биографа Ф. Е. Грубера о занимљивим детаљима из пишевог живота,⁸⁸ па чак и један фељтон његовог издавача Алфреда Штакмана из Лајпцига о „Архишваби”.⁸⁹ Када је суботички лист на мађарском језику *Bácsmegeyei Napló* 1922. критиковао талас одушевљења који је захватио Немце у Војводини поводом Гутенбруновог рођендана, то је изазвало моменталну реакцију на другој страни.⁹⁰ Његови романи су популаризовани и објављивани у наставцима и одломцима, и на Швабе се апеловало да „поштују завичајне писце и читају књиге великог мајстора”, уз напомену да „не сме бити немачке библиотеке без Гутенбрунових дела”.⁹¹ За свој јубилеј Културбунд је штампао разгледницу са ликом „Архишвабе”.⁹² А када се 1933. године навршила деценија од његове смрти, велики завичајни књижевник поново се нашао у центру пажње. Опет су организоване прославе у његову част, штампа је писала о њему као о спасиоцу и будиоцу народа из духовне учмалости,⁹³ па чак је и главна скупштина Културбунда, одржана новембра те године, протекла у знаку Гутенбруна – његова биста, украшена цвећем и лоровим венцима, била је постављена на бину у сали ХАБАГ зграде у Новом Саду, где се одржавала седница.⁹⁴

Од 1923. до данас, о Гутенбруновом животу и стваралаштву написане су бројне књиге, студије, дипломски и докторски радови итд, наравно, на немачком говорном подручју; Подунавске Швабе доследно су се потрудиле да сачувају успомену на свог великана. Већ је речено да је прве биографе, односно биографије Гутенбрун добио још за живота – Грубер, Милекер (1921), Кремлинг (1922). И сам је покушао да пише о свом животу, али га је смрт омела да се више посвети том подухвату. „Архишвабин” син Родерих објавио је недуго након очеве смрти два аутобиографска романа пронађена у његовој заоставштини – *Сећања директора њозоришћа* (1924)⁹⁵ и *Роман мој животи* (1927).⁹⁶ До краја двадесетих година прошлог века, појавила

⁸⁷ Adam Müller-Guttenbrunn und das *Deutsche Volksblatt*, *Deutsches Volksblatt*, 28.10.1928; Edmund Steinacker und Adam Müller-Guttenbrunn über Dr. Ludwig Kremling, *Deutsches Volksblatt*, 31.5.1930.

⁸⁸ Die letzten Stunden Adam Müller-Guttenbrunns, *Deutsches Volksblatt*, 12.1.1923; Wie Adam Müller-Guttenbrunn, der Erzschwab', seine Banater Kulturromane schuf, *Deutsches Volksblatt*, 28.10.1928.

⁸⁹ Dichter und Verleger, *Deutsches Volksblatt*, 21.1.1923.

⁹⁰ Müller-Guttenbrunn. Eine Entgegnung, *Deutsches Volksblatt*, 19.11.1922.

⁹¹ *Deutscher Volkskalender für das Jahr 1925*, 38; у Новом Саду је децембра 1919. године отворена немачка књижара у Менратовој палати, која је, поред бројних немачких књига и часописа, у свом асортиману имала сва Гутенбрунова дела (Oskar Plautz, н. д., 26).

⁹² Agneš Ozer, *Jedna novosadska priča. Nemci našeg grada*, Novi Sad 2008, 38.

⁹³ Der Fest der Gemeinschaft, *Deutsches Volksblatt*, 19.11.1933.

⁹⁴ Die Hauptversammlung des Kulturbundes, *Deutsches Volksblatt*, 21.11.1933.

⁹⁵ Adam Müller-Guttenbrunn, *Erinnerungen eines Theaterdirektors*, hg. Roderich Müller-Guttenbrunn, Leipzig 1924.

⁹⁶ Adam Müller-Guttenbrunn, *Der Roman meines Lebens*, aus dem Nachlass zusammengestellt von Roderich Müller-Guttenbrunn, Leipzig 1927.

се још једна значајна књига, из пера Јохана (Ханса) Вереша, који је лично познавао Гутенбруна и налазио се под његовим јаким утицајем.⁹⁷ Читав живот посветио је проучавању свог земљака, да би непуних педесет година касније, објавио можда најсвеобухватнији рад о његовом животу и делу – двотомну биографију под називом *Адам Милер-Гутенбрун. Његов живот, схваћање и стваралачтво*.⁹⁸ Вереш се у писању определио за лак и једноставан стил, како би се обратио што је могуће широј читалачкој публици, у чему је и успео. Први том обухвата период од Гутенбруновог рођења до 1907, а други од 1907. до смрти. Свако његово дело размотрено је понаособ, уз историјат настанка, опис радње, анализу ликова и вредносну оцену. Осим тога, посебна пажња посвећена је Гутенбруновом *Weltanschauung*-у, као и низу других питања (однос са Румунима, ердељским Сасима, место у ширем контексту немачке књижевности итд). На крају је дата оцена његовог целокупног животног дела. Аутор је у истраживању и прикупљању материјала за књигу имао помоћ пишчеве породице. Вереш је чак, од 1976. до 1980. приредио комплетан опус Гутенбрунових дела у 10 томова.

Осим Милекера и Кремлинга, међу војвођанским Швабама које су се бавиле Гутенбруном ваља поменути још тројицу: Филипа Хилкенеа, Адама Мауруса и Јозефа Сенца. Родом из Врбаса, Хилкене је био историчар књижевности и један од најобразованијих Немаца међу Подунавским Швабама. Радио је као професор Немачког учитељског завода и налазио се у редакцији часописа *Volkswart* (*Народна стварања*). Покренут 1932. године у Новом Саду, *Volkswart* се бавио темама из завичајне историје, књижевности, уметности, фолклора итд. Поред других бројних прилога, Хилкене је овде у наставцима објавио две своје расправе о Гутенбруну. У првој је детаљно анализирао роман *Мајстор Јакоб и његова деца*, док је друга била посвећена пишчевом животу и услед гашења часописа 1935. године остала је недовршена.⁹⁹

Адам Маурус је неко време обављао дужност секретара Културбунда, а затим је радио као педагог у Немачком учитељском заводу. Уређивао је *Немачки народни календар* и био оснивач *Радне заједнице немачких наставника у Југославији* (*Arbeitsgemeinschaft der deutschen Lehrer in Jugoslawien*). Његов рад о Гутенбруну појавио се отприлике у исто време кад и Хилкенеов, а њиме су, осим кратке биографије, били обухваћени и романи *Мајстор Јакоб и његова деца*, *Велика швајцка сеоба* и *Звона домовине*¹⁰⁰.

Учитељ и историчар из Апатина, Јозеф Сенц објавио је 1940. *Крајњу историју Подунавских Шваба*, у којој је пар страна посветио Гутенбруну.¹⁰¹

⁹⁷ Hans Weresch, *Adam Müller-Guttenbrunn und seine Heimatromane*, Temeswar 1927.

⁹⁸ Hans Weresch, *Adam Müller-Guttenbrunn. Sein Leben, Denken und Schaffen*, I-II, Freiburg im Breisgau 1975.

⁹⁹ Philipp Hilkene, *Müller-Guttenbrunn's „Meister Jakob und seine Kinder“*, *Volkswart* 2, Jänner-März 1932; Исти, *Müller-Guttenbrunn's „Meister Jakob und seine Kinder“*, *Volkswart* 3–4, April-September 1933; Исти, *Adam Müller-Guttenbrunn*, *Volkswart* 9–10, Oktober 1934 – März 1935.

¹⁰⁰ Adam Maurus, *Adam Müller-Guttenbrunn*, Novi Sad 1933.

¹⁰¹ Josef Senz, *Kurze Geschichte der Donauschwaben*, Novi Vrbas – Neu Werbaß 1940, 45–47.

У Линцу је 1952. године обележена стота годишњица од рођења великог завичајног књижевника и том приликом је објављен зборник радова о Гутенбруну.¹⁰² Овај јубилеј прослављен је у још неким местима, а у Минхену се такође појавило посебно издање посвећено том догађају.¹⁰³ Дипломски рад Александре Милер-Гутенбрун из 1995. ставио је посебан нагласак на активност њеног претка као новинара-фељтонисте.¹⁰⁴ У протеклој деценији (2000–2010) низ завичајних историчара, романиста, публициста итд. из редова Подунавских Шваба објавио је чланке, есеје и студије о Гутенбруну.

ADAM MÜLLER – GUTTENBRUNN AND NATIONAL
RENAISSANCE OF THE DANUBIAN SWABIANS

by

Filip Krčmar

Summary

One of the greatest and most popular writers among the Danubian swabians, Adam Müller-Guttenbrunn (1852–1923) has only recently become more familiar in terms of Serbian historiography, to which he was introduced through the works of Branko Bešlin and Zoran Janjetović. However, numerous issues related to him remained open, namely his political and ethnic ideology, most notable works and their impact on the Germans in the Danube Basin, as well as Guttenbrunn's relationship with the German minority in Vojvodina during the opening years of the interwar period. Beside focusing on some of these questions, paper also provides a short overview of most prominent works dealing with Guttenbrunn's life and opus.

¹⁰² Zur Gedenkfeier Adam Müller-Guttenbrunns 1852–1952. Sonderheft. Herausgeber: Oberösterreichischer Künstlerbund, Linz 1952.

¹⁰³ Zum 100. Geburtstag Adam Müller-Guttenbrunns 1852–1952, Sonderheft. Herausgeber: Südostdeutsche Vierteljahresblätter, München 1952.

¹⁰⁴ Alexandra Müller-Guttenbrunn, *Leben und Werk Adam Müller-Guttenbrunns (1852–1923) unter besonderer Berücksichtigung seiner Tätigkeit als Feuilletonist*, Wien 1995.

Јасмина Милановић

КНЕЗ И КРАЉ МИЛАН ОБРЕНОВИЋ И АЋИМ ЧУМИЋ¹

САЖЕТАК: Делатност једног политичара може се посматрати из различитих углова, па и кроз његов однос према владару. Милан Обреновић и Аћим Чумић, иако нису били блиски по годинама, били су веома слични по карактеру и сензибилитету. Њихови животи, делатност и резултати њиховог рада верно осликавају једно доба, несигурно, превртљиво и променљиво кави су и сами били.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Аћим Чумић, министар, скупштина, Милан Обреновић, конзервативац, Јован Ристић.

Аћим Чумић једна је од најконтровезнијих личности друге половине 19. века.² У свом бурном професионалном и личном животу остварио је велике успоне и узлете, али и застрашујуће падове. Хваљен као један од најбољих говорника тога времена, речима је секао као мачем, уздизан као неумољиви критичар. Почетак његове каријере и политичког ангажовања поклапа се с бурним променама у Србији после убиства кнеза Михаила. У историји Србије почело је ново доба, доба намесништва и владе Ристићевих либерала, а за кнеза је постављен млади Милан Обреновић. Међу највећим критичарима нове владе били су млађи професори Велике школе, а најгласнији међу њима био је Аћим Чумић. У овом периоду стекао је у београдској јавности углед, не само као правник, већ и као одважан човек који је критиковао незаконитост. Када је намесништво решило да формира одбор који је требало да расправља о питањима у вези са Уставом, један од чланова постао је и Чумић. Одбор је добио име Светоникољски јер се

¹ Рад саопштен на научном скупу *Милан Обреновић од возара до краља*, који је одржан 13–14. октобра 2005. године у САНУ.

² Рођен је у Доњој Трешњевици, у Крагујевачком округу 1836. Основну школу је похађао у Блазнави, а полугимназију у Крагујевцу. Захваљујући одличном успеху уписао је пети разред Београдске гимназије школске 1852/53. На Лицеју је 1854. уписао природно-технички смер, али је после две године прешао на правни. Крајем лета 1858, с групом питомаца отишао је у Хајделберг, а затим у Париз како би наставио своје образовање. Октобра 1860, Чумић је постављен за суплента у Београдској гимназији, а новембра 1864. постао је секретар Београдског суда. Већ наредне године постављен је за професора римског права у Великој школи, мада тај предмет никада није предавао већ кривично право и кривични поступак.

први пут састао на дан Светог Николе, 19. децембра 1868, а имао је укупно 76 чланова, тада најугледнијих интелектуалаца, чиновника, свештеника, трговаца. У Одбору се посебно жива расправа водила о томе да ли ће чланове Савета именовати кнез, како је желело намесништво, или ће их бирати народ и то као доживотне, како су предлагали углавном професори – Аћим Чумић, Ђока Павловић, али и Љубомир Каљевић и Милан Пироћанац. Чумић је 27. децембра одржао беседу о дводомној скупштини и улози Савета, која је оставила велики утисак на све одборнике. Сликвито је описао стање српског народа, а посебно његову слабо развијену политичку свест.³ Према мишљењу Николе Крстића, Чумићев говор је изазвао такву реакцију да је влада, заплашена, после три дана закључила седнице одбора. Своје мишљење о намесницима, који су по њему Устав променили из личних, себичних интереса, Чумић је јавно истицао. Вероватно је тим ставом стекао и прве симпатије младог кнеза Милана, јер је и он сматрао да је доношење Устава у време његовог малолетства било лоше и чак погубно за његову владавину.

Чумић је био омиљен међу студентима, а због свог бритког језика био је популаран и међу Београђанима. Често је имао обичај да објави о чему ће на следећем часу кривичног права говорити, па би дошла не само цела Велика школа него и пола београдске чаршије. Тада би се час претворио у критику намесника и владе, коју би Чумић громко разлагао уз ударце песнице о катедру, па су остали професори наређивали да се затворе прозори како би могли да одрже часове.⁴ Намесници су у једном тренутку покушали да Чумића придобију, јер је било боље имати тако ватреног говорника уз себе, него против. Блазнавац је у јуну 1870. нудио Чумићу и Пироћанцу политичке положаје, али после пропалих преговора напади на Чумића су учестали. Септембра 1870. изабран је за члана Одбора београдске општине, а ускоро и за београдског кмета. Његов избор је био отворена манифестација народног незадовољства политиком Јована Ристића. Побуна Ђака у Великој школи, поводом именовања Захарије Угричића за професора, влади је омогућила да Чумића повеже са немирима и то искористи да га збаци са места кмета. Крајем марта 1871, покушали су Чумића да повежу и с једном „гарашанинском” завером којом се, наводно, руководило из руског конзулата. Избори за нове посланике расписани су за 18. август 1871. и били су први који су одржани истовремено у целој земљи. Чумић се кандидовао на чак три места, у Београду, Смедереву и Шапцу, али нов начин избора му није одговарао јер није могао да буде присутан на свим изборним местима. Због великог притиска политичких противника и власти није прошао ни на једном изборном месту. Како посао у државној служби није могао да добије почео је да се бави адвокатуром.

³ *Јединство*, бр. 7, 16/28. децембар 1868. Говор је оставио тако јак утисак да је и Стојан Бошковић морао да у уводном тексту ода почаст Чумићу као врсном говорнику: „Но непосредно највећу је пажњу беседом својом привукао г. Аћим Чумић професор вел. школе. Он је пун сат и четврт говорио непрекидно с најживљом енергијом и најачом свезом мисли. Претресао је безобзирице све стихије из којих се може саставити народно представништво, а по наособ горњи дом у нас. И премда је у неком погледу превише јаком, претераном бојом цртао мане нашег света, као и слабо развијену политичку свест у маси народа нашег, опет је у томе исказао много истине.”

⁴ Коста Христић, *Зайиси сѣароѳ Беоѳрађанина*, Београд 1983, 291.

Милан Обреновић је 10. августа 1872. напунио осамнаест година, али његова прва влада је била само наставак намесничког режима. Блазнавац се спремао да прекине везе са Ристићем и да се поново приближи конзервативцима, па је вероватно у вези с тим припремао и младог кнеза. Још у септембру 1872. поново је преговарао са Чумићем и Пироћанцем о њиховом уласку у владу, али су то они опет одбили. После изненадне смрти Блазнавца у марту 1873. и краткотрајне Ристићеве владе, кнез је пронашао нове политичке савезнике. Састављање нове владе поверио је Јовану Мариновићу, вођи конзервативаца који је, поред председничког места, задржао и место министра спољних послова. Филип Христић је постављен за министра просвете, а Ђорђе Ценић постао је министар правде. Њих тројица су чинили окосницу овог министарства. За министра грађевине Мариновић је поставио свог рођака Косту Магазиновића, а министар војске је постао кнежев човек од поверења, потпуковник Коста Протић. Министар финансија је остао Чедомиљ Мијатовић, који је ту функцију обављао и у Ристићевом министарству, али је врло радо прешао у нову конзервативну владу. Међутим, највећу енигму је представљао избор министра унутрашњих послова. Мариновић је ово место понудио Аћиму Чумићу, који га је на опште изненађење прихватио.⁵ Кнез је одобрио Чумићево именовање јер је у њему, вероватно, препознао истомишљеника и савезника у нетрпељивости према Ристићу.⁶ У почетку је Чумић био одушевљен кнезом Миланом: „Кнез је чудноват појав. При саветовању уме да направи најфиније дистинкције, улази у дубљину предмета, с неодољивом логиком разлаже ствар, и колико је Мариновић познат као човек лак на перу, не може се упоредити, Кнезу, који, док ми хакамо и препиремо се, напише читаву беседу”. Ово високо мишљење о кнезу могло је да буде још један од разлога због којих је Чумић прихватио место министра.⁷

Недељу дана након постављења Чумић је у званичним *Српским новинама* објавио распис свим окружним начелницима и управитељу вароши Београд. Први пут је распис министра објављен целокупној јавности, а није као до тада био спис намењен само чиновницима. Политички истомишљеници су га хвалили као најслободоумнијег министра очекујући да ће се

⁵ АСАНУ, бр. 7200, *Мемоари Николе Крстића – Јавни живоић*, 24. новембар 1874, 28: У једном каснијем разговору Мариновић је, на примедбу Николе Крстића да је било погрешно што је Чумић ушао у владу, објаснио зашто га је звао: „Ово су разлози који су ме руководили, што сам пристао, да уђе у министарство Чумић. За министра унутрашњих дела човек је, који има познанства, и који има вештине, да се с народом, насилницима разговара. Чумић је са села, није салонски човек, има велику родбину, огромно познанство. Био је професор вел. школе, дакле је човек од науке. Био је кнез београдски зна дакле нешто и администрације. Има дар говора; а има свеза с различне боје људма од сваке класе. Таква својства чинила су ми се удесна да се нађу у министру унутр. дела.”

⁶ Љубомир Каљевић, *Моје усјомене*, Београд 1908, 24: „Кнез Милан је тада из дна душе мрзио Ристића. Он му је признавао и памет и способност, али му није могао опростити 'надувеност', 'уображеност' и византиску препреденост, као што га је он квалификовао. 'Кад је тај човек покрај мене, ја сам у неком чудном расположењу. Његова хладноћа и очигледно старање да ми импонује и држањем и говором мене толико надражи да ми дође воља да га ухватим за бакенбарт, добро протресем и подвикнем му: Еј море, ти забораваш да сам ја господар, а ти државни слуга'.”

⁷ АСАНУ, бр. 7200, *Мемоари Николе Крстића – Јавни живоић*, 11. новембар 1874.

Чумић, као и до тада, свакоме супротставити у одбрани својих идеала.⁸ Међутим, због расписа је дошао у сукоб са осталим министрима који су сматрали да је текст превише оштар па је на крају замењен једним блажим, а Чумић је због тога помињао и оставку. Између осталог, у распису је наведено: „Влада нема никаквих партијских тежњи, никаквих искључних личних претензија. Сва њена жеља, сво њено заузимање биће управљено на то, да прикупи око Кнеза све снаге и све оданости на заједничку радњу...”. Овај распис има и историјски значај јер се први пут на политичкој сцени Србије отпочело са објављивањем званичног програма једне владе, што је касније постало уобичајено.

Влада је покушала да бар у ред посланика који су именовани од стране кнеза, уврсти што више својих људи. Тако је кнез на предлог министра унутрашњих дела, Чумића и након саслушаног мишљења министарског савета за посланике именовано људе блиске влади. Пироћанац, Радовић и Милићевић, који су постали кнежеви посланици, били су Чумићеви блиски пријатељи и једномишљеници. Почетак рада скупштине је заказан за 27. новембар 1873. године, а из Београда су два дана раније у Крагујевац заједно кренули кнез Милан, министри, ађутанти и особље министарства. Мариновић се надао да ће Чумић, као познати демагог, управљати Скупштином. На опште изненађење, Чумић је од почетка рада Скупштине само ћутао и слушао.⁹ Међутим, ни влада није била јединствена. Чумићу нису били блиски старији конзервативци, већ се у току рада Скупштине више састајао и договарао с Радовићем, Пироћанцем, др Стевом Милосављевићем. Вероватно је ова млађа група по својим схватањима и по свом темпераменту више одговарала и самом кнезу Милану.

Скупштинска заседања су се отегла готово до краја године, а посланицима је 31. децембра истицао трогодишњи мандат. Како сви предвиђени послови нису били обављени, кнез је указом од 31. децембра 1873. распустио Скупштину, а затим истог дана новим указом сазвао Ванредну скупштину у истом саставу. Готово једина тема Ванредне скупштине биле су оптужбе против бившег министра војног Јована Белимарковића због малверзација и проневера. Белимарковића је штитио сам кнез Милан, што због Блазнавца, коме је дуговао престо, а за кога се такође говорило да је био умешан у ову аферу, што због жеље да придобије официрски кор. Мариновић није могао или није хтео да се супротстави кнезу. Говорило се да је на ослобађајућу одлуку скупштине пресудно утицао кнез који је чак и преко ађутаната поткупљивао и застрашивао посланике. Почетак пада Мариновићевог кабинета многи су, па и сам Чумић, видели у оваквом односу владе и кнеза према афери Белимарковић.¹⁰

⁸ *Српске новине*, бр. 238, 29. октобар/10. новембра 1873; АСАНУ, бр. 9327/V, М.Ђ. Милићевић, *Дневник*, 31. октобар 1873.

⁹ *Прошлоколи Народне скупштинне 1873/74*, Београд 1874; АСАНУ, бр. 7200, *Мемоари Николе Крсћића – Јавни животој*, 6. децембар 1873: „Држање Чумићево, чудновато је и пада у очи. Тај човек ништа не говори, па ни онда, кад би требало да отвори уста. Држах, да ће он бити поглавити владин беседник, ал се тај син увио у пасивитет, па се чини као да није у седници”.

¹⁰ АС, ПО, 25, 143; 27, 113.

У министарству унутрашњих дела било је највише запослених чиновника, а Чумић није у почетку свог министровања желео нагло да мења особље. Према сведочењу Јована Авакумовића своје службенике је оцењивао према способностима и раду, а не према политичкој припадности.¹¹ Највећи проблем су били начелници постављени још у време Јована Ристића и Радивоја Милојковића. Они су новог министра сматрали за младог и неугог и нису га „много вермали”.¹² Опозиција није мировала и користила је сваку прилику да изазове немире и незадовољство. Чумић се већ у марту жалио на свој положај и немоћ да било шта уради или промени јер су и сами чланови кабинета били у сукобу.¹³ Али нису владу рушиле само њихове несугласице, то је радио и кнез својим понашањем. У време суђења Светозару Марковићу дошло је до немира у богословији. Због тога је влада донела решење о протеривању Васе Пелагића из Србије. Међутим, најчудније од свега је било то што је кнез Милан ускоро наредио да се ова одлука министара о протеривању Пелагића не изврши, иако се знало колико су му сметале Пелагићеве књиге. После овога ђаци и млађа интелигенција су наставили повику на Чумића. Последице оваквог односа кнеза, али и појединих чланова владе према Чумићевом раду, биле су бурне и непријатне.¹⁴

Склапање Тројецарског савеза захтевало је и промену спољне политике Србије. Умерену спољну политику могао је да води Мариновић, кога су и Русија и Аустрија радо виделе на челу нове српске владе, али је подршка условљена кнежевом посетом султану. Мариновић је у журби припремио овај кнежев пут како би га после одвео у Русију и на руском двору му пронашао будућу кнегињу. Чумић је пред кнежев полазак на пут страховао за безбедност кнеза Милана.¹⁵ Овако лоше припремљен пут није ни на

¹¹ *Календар са шемајџизмом Кнежевине Србије* за 1873, 1874, 1875; Само пет имена се не помиње током ове три године, сви остали запослени су остали на својим местима или су напредовали; АСАНУ, бр.9287/II, Ј. Авакумовић, *Зайиси и моји доживљаји*, 44, 53–54

¹² АС, ПО, 40, 97; Настас Петровић, начелник Рудничког окружног начелства, обавестио је Стевчу Михајловића о свом боравку у Крагујевцу у време одржавања Скупштине: „Мене су сви министри у Крагујевцу лепо примили. То је истина, ал им ја, а нарочито Чумићу и Ценићу никако не верујем, они су снисходљиви били само са тога што су видели да немају јаког темеља. Они ће нас гледати на сваки начин да успавају па опет да створе кајмаканију или да доведу Ђокиног сина. Тако ја мислим, а ви сте тамо ближи па ћете можда и боље знати, ал ако знате на вашу душу грех ако ми не кажете.”

¹³ АСАНУ, бр. 9327/VI, М.Ђ. Милићевић, *Дневник*, 12. март 1874: „Као да ће послови њега да збуне?! Он ми изгледа као нека маса интелигентности, али васпитане воље, куражи за рад, а и без знања како кад да се нађе. Ово је немоћ којој други не само не може дати лека, него је не може ни осећати. Ја почињем да га жалим, а он је иначе јунак да не пада у ред оних, које ваља жалити.”

¹⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 198: „Његова слава великог демагога тамнела је; он је добијао другу репутацију – репутацију министра силеције. Он није био онако вешт као Радивоје, али је био бешњи од њега. Противници су га називали хијеном; упоређивали са Сулом, говорили да је он у својој јарости полулуд и кадар за све. Мариновићево министарство, које је у први мах изгледало искреније у свом либерализму од Намесничке владе, добијало је захваљујући Чумићу, све више изглед једнога чисто конзервативног министарства. Људи се нису више бојали да Чумић не одвуче Мариновића сувише на лево, него су се бојали да га не одвуче сувише на десно.”

¹⁵ АСАНУ, бр. 9327/VI, М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, 2. мај 1874; *Дневник Бењамина Калаја*, 21. април 1874, 586; Били су обавештени да је пети брат Радовановић са другим српским избеглицама припремао атентат на кнеза у Рушчуку.

дипломатском ни на политичком плану добро прошао. Однос кнеза према председнику владе се променио јер Мариновић као опрезан политичар није одговарао бујном карактеру младог кнеза. Њему су били потребни млађи људи, људи од акције, а не дипломате у рукавицама.

Чумић се својим пријатељима, а посебно Милићевићу, често жалио да му је положај мучан и тежак. Као министар унутрашњих дела могао је да спозна природу народа и уочи спремност људи на различите „гадости”. Притиснут интригама и неповерењем у самој влади, изгледа да је већ у јулу 1874. опет почео да размишља о оставци. Ни други кнежев пут у иностранство није прошао боље од првог, а положај Србије је чак погоршан због пропуштене посете Берлину. Због тога је цела влада поднела кнезу телеграфску оставку, коју он није прихватио. Кнез је у Београд стигао 30. септембра, а већ сутрадан су му Чумић и Мијатовић поднели нове оставке. У исто време, против Чумића је говорио и министар Христић, вероватно подстицан од Ристића и Милојковића. Кнез је имао поверење у Чумића и сматрао је да он мора да остане у влади, обећаваши да ће уважити министрове бројне предлоге.¹⁶

Избори за нове скупштинске посланике заказани су за 5. новембар 1874. Влада се прибојавала да нема довољно присталица за освајање скупштинске већине, па је почела да примењује и друге политичке методе како би ту већину обезбедила. Министар унутрашњих послова је извршио велику смену и од осамнаест окружних начелника, петнаест је преместио или пензионисао. Како је смена изведена прилично неспретно, пред саме изборе, опозиција је добила одличан материјал за повику по новинама да министар не поштује слободу избора. Због убиства посланика Павла Грковића, у Горњем Милановцу за 15. новембар заказани су нови избори. Мариновић је тим поводом изјавио да Грковић није био противник владе и да жали што је убијен, али није успео да спречи гласове који су оптуживали владу, а посебно Чумића, за ово убиство. Овај случај је за опозицију постао одличан ослонац за рушење владе.

Међутим, највеће изненађење, али и забуну међу присталицама владе унео је избор кнежевих посланика. Међу посланицима је било неколико отворених противника владе, што је могло да укаже на то да или влада више није имала подршку кнеза или да је овакав избор био политичка игра којом је кнез настојао да придобије део опозиције за себе. Изгледа да је ова нова политика била идеја самог Мариновића, како би се либерали поделили. Уочи нових избора спомињала се могућност Грујићевог уласка у владу. Чумић није одобравао овај план и био је против избора Јеврема Грујића и

¹⁶ АСАНУ, бр. 9327/VI, М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, 28. септембар 1874: „Иза тога видех Чумића и он беше мучан; оће да остави па хоће, а опет се боји да горе не уради. Ја му световах, да има више издржљивости. И за то се иште јунаштво. Оста не решен.”; 3. октобар 1874: „Увече се видех с Чумићем. Он је на великој муци. Био је претио пошто, по то, да остави, али га сад окупили и Мариновић и Ценић па и сам Кнез да остане. Он им је, вели, навео сашта одступа, и они му све признају, али траже да се то изврши у дужем времену, а он се боји да то отезање не науди његовом имену. И ја сам му световао да не тражи све одједанпут, то је свакојако тешко. У осталом, нека мери где ће више користити земљи, а не где ће боље говети своје поносу. Оста мучан и разбијен. Мучи се врло.”

Милана Кујунџића за кнежеве посланике, а пред сам почетак скупштинских заседања спремао се и да поднесе оставку због тога. На крају је пристао да остане у влади, под условом да се у престону беседу унесу тачке о слободи штампе, већој аутономији општина, измени устава и доношењу закона о одговорности министара, као и о хапшењу само на основу судске одлуке. Наводно му је кнез све то обећао, па је Чумић остао у влади уз, како изгледа, велику кнежеву подршку.¹⁷

Кнез је отворио Другу законодавну скупштину 22. новембра 1874. престоном беседом у којој се помиње питање уставне промене. После отварања скупштине влада је схватила да ће са оваквим саставом посланика тешко изаћи на крај. Чумић је био свестан да влада нема довољно присталица међу посланицима, али ни у самој влади није било много способних министара који би свој рад могли да одбране од напада опозиције. Зато не чуди његова жеља да кнез буде уједно и министар јер би тако све своје противнике потукао „силом своје логике”. Опозиција је од самог почетка одржавања Скупштине почела да окупља присталице. Опет су се писала анонимна писма и претње, а мета је био кнез, али и неки кнежеви посланици. Сви су били уверени да је аутор писама Јеврем Марковић, за кога је кнез говорио да га сматра својим личним непријатељем, а да ће и оне који дају глас за њега на поновљеном избору у Јагодини сматрати својим непријатељима. Чумић је 26. новембра тим поводом у скупштини говорио против Јевремовог избора јер је, наводно, повређен изборни закон. Наравно да се у међувремену сазнало за кнежеву опаску о Марковићу, а посланици нису смели отворено да се супротставе кнезу и гласали су против Јевремовог избора.

Одбор коме је поверено да састави адресу поделио се на већину и мањину од шест посланика који су тражили да адреса буде парафраза беседе.¹⁸ И поред упозорења министара, одборска већина је усвојила ширу верзију адресе. Расправа о адреси у скупштини је почела 3. децембра. Мариновић је доказивао да овакву адресу влада не може прихватити зато што је неуставна, што понижава кнежево достојанство и што ће оваква каква јесте имати тешке последице. Своје мишљење о адреси изнео је и Чумић, који је том приликом изјавио да је „смисао и дух Устава и Закона оно, што изражава предлог мањине, докле је предлог већине томе противан”. Сматрао је да ће се са овим обичајем изношења народних жеља престати када се донесе нов Устав, као и нови закони.¹⁹ После расправе Чумић је тражио реч пре

¹⁷ *Дневник Бењамина Калаја*, 17–19. новембар 1874, стр. 616, Калај наводи како је Чумић такође тражио после закључења скупштине смену Филипа Христића и министра војног Косте Протића, што је мало вероватно јер му је Протић био побратим.

¹⁸ Гига Гершић, „Народна скупштина”, „Дебата о адреси”, у: *Ошацибина*, књ. 1 св. 1, 2, 3, 4, Београд 1875, 136–152; Гершић је бранио став већинског дела одбора да адреса није прост одговор на престону беседу, већ је она политички акт скупштине у којој може бити „речи о потребама народа!”.

¹⁹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, стр. 280: Касније је Чумић о овом свом говору причао Јовановићу. „Верујте, било ми се већ смучило на оно нагваждање Каљевића и његове либералне тевабије, како у Енглеској парламент, када подноси адресу краљу, то се не тиче краља него владе ... Наш сељак јесте шерет, ама припрост; не разуме он те енглеске манзафларије, да једноме говори, а на другога мисли. Ако га пустимо, рекао сам ја, да ређа у адреси све што му треба, он ће после, када му се то не испуни, кривити кнеза,

гласања, вероватно да би искористио последњу шансу да оне посланике који још нису били опредељени, убеди да гласају против адресе. Од присутних посланика 61 је гласао против предлога адресе, 58 је било за, 3 није гласало, а 7 посланика је било одсутно. Интересантно је да су се два владина посланика уздржала од гласања, Сретен Поповић и Јеврем Грујић, а три владина посланика су гласала за адресу: Новаковић, Марковић и Кујунџић. Чумић је опет успео да посланике убеди да гласају у складу са владиним ставом, додуше само са три гласа више.

Министри су се после гласања повукли у собу поред скупштинске дворане у којој су већали шта да ураде. Мариновић је сматрао да исход гласања не треба озбиљно узимати, али је Чумић инсистирао на својој оставци. Тек тада је Мариновић одлучио да цела влада поднесе оставку. Други министри су Чумићу замерали што их је неколико дана пре тога уверавао да је, са малим изузецима, сва скупштина уз владу.²⁰ После већања, министри су оставку однели кнезу који ју је прихватио и напоменуо да, како његова, тако и Мариновићева част захтева да се он повуче. Кнез је после разговора с министрима задржао Чумића са којим се саветовао до 3 сата ујутру. Тада је Чумићу понудио да састави нову владу, што је он у почетку одбио, али је на крају ипак пристао.²¹ Сутрадан је Мариновић обавестио Скупштину о томе да је влада поднела оставку. Пошто је гласање показало да мишљење владе дели мала већина у скупштини, он и министри сматрају да не могу с успехом даље да раде у корист земље. Мариновић није хтео да буде председник владе „од три гласа”. Међутим, пре ће бити да кнез Милан више није хтео да Мариновић буде председник владе. Због оставке владе седнице скупштине су прекинуте и одложене. Тако је, по први пут у Србији, једна влада била оборена због несолидне већине у Скупштини.²²

Чумићево понашање и одступање са положаја министра, а затим прихватање места председника владе многим је дало повода за интриге, сплетке и оговарања. Критиковала га је опозиција, али и његови дојучерашњи другови који су тврдили да је одговоран за пад владе, па чак и да је својим понашањем испровоцирао њен пад. На многобројне оптужбе Чумић није одговарао док је био председник владе, али је касније написао једно дугачко писмо Мариновићу у којем по тачкама образлаже све што је сматрао грешкама његове владе. Писмо је пуно горчине и јада јер је Чумић био, од свих чланова владе, највише критикован, а најчешће због туђих гре-

а не министре, – и ја, вала, не знам како ће му кнез дати цевапа ... Под кнезом Милошем, наш је народ научио да за сваку ситницу трчи кнезу, као да кнез није глава државе него сеоски кмет. ... Е, ја сам мислио да с тим треба једном престати, јер ако ћемо за свашта тражити помоћи у кнеза, онда, када ствари пођу рђаво, ми ћемо прво кнеза по глави, као да је, грешник он за све крив!... Ето само шта је било са кнезом Михаилом!,,

²⁰ АСАНУ, бр. 7200, *Мемоари Николе Крсјића – Јавни живои*, 26. новембра 1875, 31; Наводи свој разговор са Мариновићем који је изнео сумњу да се Чумић с кнезом договарао о обарању његове владе још пре отварања питања адресе, те да га је Чумић изиграо.

²¹ Мариновићева влада била је на власти годину дана и један месец, постављена је 22. октобра (3. новембра) 1873, године, а оставке је поднела 22. новембра (4. децембра) 1874.

²² *Пројоколи Народне Скупштинне државе у Београду 1874/75*, Београд, 1875, 67–68; Чумић није био присутан на седници од 5. децембра на којој је Мариновић обавестио посланике о оставци владе.

шака. Наводи да је кнез сматрао да му је потребна промена министарства и да је влада морала да падне. Очигледно да је за ово кнежево мишљење Чумић раније знао и да је зато инсистирао на својој оставци. Питање адресе је по Чумићу била права прилика да се влада часно повуче. „Кад ме је књаз по одласку вашем из конака онога вечера понудио за председника министарства, у први мах сматрао сам као шалу и као неку сорту пажње од стране књажеве али кад је књаз при томе остао, ја сам га молио и преклињао да ме остави и да ме не излаже очевидној срамоти. Књаз је толико наваљивао да нисам могао одолети. Мој останак у министарству не може се рећи да је дело моје воље, но дело неодољиве силе.”²³ Међутим, сва његова страдања, недоумице и проблеми које је имао као члан Мариновићеве владе, не могу се поредити са оним што га је тек чекало.

Нову владу је, према казивањима и Чумића и Мариновића, саставио у ствари кнез. Мариновић је говорио како је кнез преговоре о новој влади започео још пет дана пре оставке и то преко Косте Протића, министра војске и Чумићевог побратима. У почетку је Чумић у влади хтео да задржи Чеду Мијатовића на месту министра финансија и Косту Протића као министра војске, да на место министра иностраних послова доведе Милана Пироћанца, а на место министра грађевина Милутина Гарашанина.²⁴ Међутим, када је влада у оваквом саставу отишла кнезу, он им је понудио да узму и Каљевића како би осигурали већину у Скупштини. Чумић се томе јако успротивио, Мијатовић је поднео оставку, а ни Гарашанин није хтео да уђе у такву владу. У новој влади су били углавном млађи људи, они који су и по годинама али и по енергији били ближи кнезу. Чумић је поред места председника владе задржао и ресор министра унутрашњих послова. Два важна министарства поверио је својим побратимима – Кости Протићу, министарство војске, а Милану Пироћанцу министарство иностраних дела. Како је скупштинска већина били сачињена од либерала, Чумић је морао да у своју владу уведе и млађе либерале. Тако је министар финансија постао Љубомир Каљевић, а министар просвете Стојан Новаковић, који се од тог доба приближио конзервативцима. Министар правде је постао кнежев рођак Милан Божићевић, а министар грађевина Љубомир Ивановић. Оваква влада требало је да представља помирење конзервативца и либерала који су се посвађали око адресе.

²³ АС, ПО, 27, 113; *Дневник Бењамина Калаја*, 26. фебруар 1875, 643; Калај наводи да је Чумић након пада своје владе био веома раздражљив и да је тих дана написао писмо Мариновићу. Писмо је касније објавио Гргур Јакшић у *Новостима* новембра 1923, али без назнаке када је настало. Може се претпоставити да је писано средином или у другој половини фебруара 1875.

²⁴ С. Рајић, *Милан Пироћанац: За моју децу*, 142; Касније је Пироћанац тврдио да га је кнез принудио да уђе у ово министарство, коме он није предвиђао дуг век. Због тога је саветовао кнезу да се обрати Јеврему Грујићу који је по њему био шеф опозиције у Скупштини, али је Милан то одбио. Тврдио је да је Грујић убица кнеза Михаила и да му он неће пружити руку. Али после три – четири недеље Милан је предлагао да се влада сложи са Стевчом Михаиловићем и Грујићем како би се образовао један „службени” кабинет; *Влада од 19. октобра*, 112–117; Ристић наводи да иако побратими, Пироћанац и Чумић нису говорили до тренутка када је образован нови кабинет, а да је Пироћанац Мариновићев кабинет, баш због Чумића називао „лудом кућом”.

Кнез је знао да Чумић нема довољно ауторитета, имао је тек 38 година, али је мислио да ће тај недостатак он као владар моћи да надокнади. Зато је често с њим шетао београдским улицама, посећивао га у стану и на све начине показивао своју наклоност и поверење према Чумићу. Према записима Николе Крстића кнез је учинио Чумићу велику част када је са њим прошетао по вароши на Светог Андрију. Али и поред свега, јавност је остала уздржана и подозрива, а делом је и сам Чумић био крив за овакав став.²⁵ Новоформирана влада није добро дочекана ни у Русији ни у Аустрији. Многи су предвиђали да ће се Чумић још теже одржати од Мариновића, јер ће се сви они који су допринели обарању претходне владе окренути и против њега и то још већом жестином. Нови француски конзул Де Бен дошао је у Србију октобра 1874. године и од свог доласка радио је на приближавању Србије Француској и разбијању утицаја који је Тројецарски савез имао на Балкану. Пред Нову годину 1875. позвао је на ручак и новог председника владе Аћима Чумића. Ова посета је оставила у јавности утисак да је Чумић у блиским односима са француским дипломатом, па је он после ове посете био два дана болестан „од јада”. Због тога није био ни на пријему код кнеза поводом Нове године. Кнез га је сутрадан посетио заједно са министром војске Костом Протићем и код њега остао у посети више од пола сата. Говорило се да је Чумић из личног незадовољства био одсутан, па му је кнез овом посетом јавно пружио подршку.

Чумић је схватао да му време за које је одложио Скупштину неће бити довољно да обезбеди већину, па се и о оставкама већ говорило. Сам Чумић је већ 20. јануара 1875. хтео да поднесе оставку због избора Јована Бошковића за посланика у Јадру. Кнез, који је јавно пружао подршку Чумићу, у то време већ почиње с новом политичком комбинаториком. Изгледа да је чак покушавао да помири Ристића и Мариновића, али му то није пошло за руком. Односи кнеза и председника владе додатно су погоршани одлуком о пензионисању Јована Белимарковића. Чумић је искористио Белимарковићев говор у Савету у коме је председника владе оптужио као карађорђевићевца, да га по хитном поступку пензионише. Период до новог скупштинског заседања влада није успела да искористи, а Ристић је, сигуран у свој скору успех све посматрао са стране и чекао да опет постане „неопходан” кнезу. Сарадња са Ристићем у овако кризној ситуацији изгледа да је

²⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 210: „Чумићева личност будила је општу радозналост. Јако помадиран, с плавим бакенбардима и белом свиленом марамом око врата, у рукавицама и гамашама, он је изгледао Паризлија од главе до пете. Али његов зао поглед, његова јетка вилица, његова тамна боја одавала је нашега сељака, – сељака убојицу и кесецију, у кога је нож брз као и реч. Беседник снажан и плаховит, он је имао једну оштрину нагласка и сировост израза, која је цепала у парам-парче сва забашуривања и ишла право у срце ствари, – и уза све то један глас сув и продиран, који је својом сељачком пискавошћу опомињао на Вучића. Био је „дурљив и особењак”. Има је мрачан и озлојеђен поглед на људе и ствари: све му је српско било „ниско, немоћно, изанђало, мало” ... није вредело ништа радити, није се имало ничему надати. Поред све своје мрзовољности и безнадежности, био је жудан власти и популарности, имао широку демагошку љубавност с публиком, одговарао на поздрав и најмањега човека скидањем цилиндра до земље. Цео свет, а у првome реду он сам, веровао је у његову енергију, али нико није знао на шта ће је употребити, јер је по својим назорима био мешавина конзерватизма и либерализма.”

постајала неопходна, па су то ускоро увидели и кнез и Чумићеви пријатељи, али не и сам Чумић. Ситуација у земљи је постајала све напетија. Наводно је у Ваљевском округу планирано збацивање кнеза, док су „комунци” са Велике школе слали позиве српским студентима у иностранству да се врате кући јер се спремају нереди.

Пред само отварање Скупштине кнез, Каљевић и Пироћанац су хтели да за председника Савета поставе Стевчу, а за потпредседника Јеврема Грујића, али је Чумић био против. О влади су се проносили разни гласови, а свима је било јасно да се министри слажу као „рогови у врећи”, а да се понашају „као отрована риба по виру”. „Многе ствари личе на луду браћу, да не речем на праву луду кућу”, записао је Милићевић који је био наклоњен конзервативцима, па и Чумићу. Скупштинска заседања почела су 26. јануара 1875. године на Светог Саву, а Чумић је прочитао кнежев указ којим се отварају скупштинске седнице. На заседању 28. јануара поднет је извештај о поновљеном избору посланика, а после тога су почеле да пристижу интерпелације са свих страна, неке основане, неке неосноване. Било их је преко тридесет за само 6 дана скупштинског заседања. Чумић није хтео да одговара на толико интерпелација, а када су, поврх свега, посланици одлучили да се због избора у Лозници нареди истрага, Чумић је, схватајући то као напад и оптужбу, поставио питање поверења: „Да имам сто глава, свих бих сто морао дати својим интерпелантима, – и опет бих остао дужан”. Од тужитеља је само за шест дана постао оптужени. Чумић је био љут и узнемирен овим сталним нападима: „Ако се не варам ја опајам да је тежња многих посланика, да се садање министарство промени. Данашње министарство неће ни речи да троши, за свој опстанак на влади, за то молим, да председник постави питање о поверењу или не поверењу ове владе”. Иако је претходних дана било много посланика који су говорили против Чумића и владе, када је дошло време гласања нико од посланика није устао. Изненађена Скупштина је повикала у глас да има поверење у владу. Иако је на први поглед изгледало да је Чумић победио Скупштину, испоставило се да је права „војска непријатеља” била, не у Скупштини, већ међу министрима. Када су се министри повукли у своју собу на већање прво је оставку дао Каљевић, а затим и Пироћанац, због тога што је Чумић без договора са осталим министрима поставио питање поверења. Како је знао да након одласка Каљевића више не може да рачуна на скупштинску већину, неколико часова после оставке двојице министара и цела влада је поднела оставку 1. фебруара 1875. Кнез је оставке Каљевића и Пироћанца уважио одмах, док су остали министри остали на својим местима до формирања нове владе. Опет је наступила министарска криза и то „рад неспоразумљења у самој влади” како су то пренеле званичне *Српске новине*.²⁶ Калај је, као и многи други, оптуживао кнеза, сматрајући да је он одговоран за ову ситуацију.²⁷

²⁶ *Пројкоколи Народне скупштинске држане у Београду 1874/75*, 113–119; *Српске новине*, бр. 15, 20. јануар 1875; У броју 16. од 21. јануара објављен је указ о уваженим оставкама Пироћанца и Каљевића, а већ у наредном броју од 22. јануара објављен је кнежев указ о уваженој оставци Аћима Чумића „разрешујући га, по његовој молби, од дужности”.

²⁷ *Дневник Беџамина Калаја*, стр. 80б, „Кнез Милан који налази задовољство у лувкавствима прожетом опхођењу са људима, својим циничким држањем и као колебљива и

Чумићева влада трајала је свега два месеца, од 25. новембра/7. децембра 1874. до 22. јануара/3. фебруара 1875, а он је сам за њу рекао: „Белонедељно министарство, добро као комедија уз фашанке”. Без обзира на краткотрајност овог кабинета, може се рећи да је он био прва парламентарна влада јер је имала представнике и скупштинске већине и скупштинске мањине и донекле је била одраз политичких снага у том тренутку. Такође се први пут на политичкој сцени Србије десило да влада постави питање поверења. Ниједна влада до тада никада није у Скупштини поставила то питање, а сада се у року од месец и по дана питање поверења чак два пута постављало посланицима.²⁸

Кнез је, да би помогао новој влади Данила Стефановић, великодушно опростио увреде и допустио да Јован Бошковић учествује у раду Скупштине. Ово попуштање либералима довело је до пораста кнежевог угледа, али је, с друге стране, створило утисак да кнез прекида са конзервативцима. Посебно је Чумић био разочаран кнежевим поступком и то толико да је наводно хтео да руског конзула Шишкина придобије за идеју да се на српски престо доведе неки кнез из иностранства. Најбољи кандидат би по њему био руски кнез Лојхтенберг, синовац руског цара. Чумић је вероватно тада написао и чувено писмо Мариновићу, јер је према сведочењу тих дана, крајем фебруара био веома раздражљив. Какво је његово душевно стање било сведочи и завршни део писма: „Па данас пошто сам морално сарањен, материјално осакаћен, на сокак најурен страсним непријатељима којих је број и мојим пређашњим пријатељима умножен, пошто ме чак и убицом зову и на одговор позивају; пошто сам управо проиграо моју будућност следујући управо вашој памети и рачунајући на честиту реч српског књаза ви налазите за прилично да ме у таком стању нападате и ваш део погрешака на мој део стављате. Чини ми се да се човек не може сниже спустити”. Вероватно је осетио да су га издали сви па и кнез који га је после оставке ставио на располагање као обичног министра, а не као председника владе. Почетком марта 1875. је чак намеравао да иде код кнеза како би расправио питање свог положаја. У међувремену је решен његов статус, па је 13. априла 1875, заједно са Пироћанцем постављен у Касационом суду за члана прве класе.

Положај Аћима Чумића је нарочито погоршан доласком на власт Јована Ристића. Како је рат с Турском постао питање дана, влада је решила да заведе цензуру и на тај начин је ратно стање постало оправдање за прогон политичких супарника. У то време су власти користиле сва средства да застраше противнике, па је тако крајем јуна 1876. чак пуцано на Чуми-

непоуздана личност не може да окупи око себе потребан број способних и добронамерних саветника. Без енергичних својстава и без искуства, лишен добрих саветодаваца он доноси брзоплете одлуке од којих после зависи судбина земље и народа.”

²⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 212; АСАНУ, бр. 9327/VII, М.Б. Милићевић, *Дневник*, 21. јануар 1875, 805: „Прва је ова оволика слобода пресе и јавности, коју нико од њих није трпео, а не верујем и после њих. Друга је ово рађење по уставу, ово понашање у Скупштини, ово питање: имате ли вере у нас па да радимо заједно, иначе се повлачимо. Треће је што су укинули батине. Све нека им се не призна: ово троје је кадро да их уздигне нада све министре који су, до њих, усређавали ову земљу либерализмом.”

ћев прозор. Пуцањ се није чуо, али је куршум нађен па је полиција закључила да је пуцано из пушке која „бије ваздухом”.²⁹ Тога лета је и Чумић, као и сви чиновници, распоређен на ратне дужности. Упућен је у Пожегу где је током рата био магационер. Чумић се из рата вратио огорчен и с мучним утисцима о стању у земљи. У народу је владао велики немир и само је варница била потребна да у земљи букне побуна.

Седамдесетих година 19. века у Србији политичке партије још нису биле формиране, али се све више говорило о подели на две партије: либерале или Ристићевце, и конзервативце, које су понекад звали и Чумићевци.³⁰ Мариновић је сматран вођом конзервативаца, али га његова помирљива политика није истицала као Ристићевог ривала, па је та улога више пристајала ратоборном Чумићу. Средином марта 1877. било је већ јасно да су разлике између ове две политичке групе непремостиве. Чумић је имао јаке везе у унутрашњости земље и веровало се да је он једини способан да организује успешну агитацију против владе, чега се прибојавао и сам Ристић. Почетком пролећа 1877. говорило се о побуни у смедеревском крају, што је био повод да министар правде позове на разговор председника Касационог суда и критикује рад суда који је многе кривце ослобађао. Исту примедбу је Крстићу упутио и кнез, који је овакво суђење и ослобађање људи који су говорили против њега схватао као издају. Кнез је том приликом посебно истакао да Чумић и Пироћанац можда доносе пресуде по свом партијском нахођењу. Није чудо што се тих дана често говорило да ће Чумић и Пироћанац бити или отпуштени или премештени.³¹

Чумић је и даље писао политичке програме. У јулу месецу саставио је предлог који би опозиција предала кнезу и замолила га да сачува устав од гажења, јер он као врховни чувар те народне светиње, то и може и треба да учини. Одржавао је добре односе са Ђоком Павловићем и Димитријем Радовићем, а и са Пироћанцем је успео да изглади неспоразуме, па су се често увече састајали у Клубу. Клуб су, у ствари, биле три собе закупљене у „Српској круни”, где су се људи блиски конзервативним политичким ставовима окупљали да се виде, али и картају. Чумић је најчешће друштво забављао причама и шалама из народног живота. Умео је тако живописно да приповеда, да је често слушаоце доводио до суза од смеха. Често је, такође, причао о свом министровању исмевајући и себе и друге.

Током пролећа све више се говорило о рату који је започела Русија с Турском. У августу су Чумић, Гарашанин, Пироћанац, Мијатовић и други, после разговора о приликама у Србији, договорили да једна делегација оде код кнеза и упозна га са њиховим ставом. Сматрали су да је за Србију лоше и равно пропасти ако уђе у рат и да је патриотама дужност да је сачувају од те пропасти. Договорили су се да делегација у којој би били Ценић, Пироћанац, Гарашанин и Мариновић оде код кнеза и замоли га да сачува земљу. Међутим, Мариновић је одбио јер је кнез већ решио да крене у рат. Како је на снази још увек био закон о цензури штампе, своје мишљење о

²⁹ АСАНУ, бр. 9327/VII, М.Ђ. Милићевић, *Дневник*, 8. јун 1876.

³⁰ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, 345.

³¹ АСАНУ, бр. 7202, *Мемоари Николе Крстића – Јавни животој*, 11. март 1877.

новом рату конзервативци нису могли да објаве у Србији. Због тога су у низу чланака објављених у новосадском листу *Српски народ* веома оштро напали Ристића и његове либерале, често не бирајући речи. Чланци су објављени између 25. јула и 22. августа 1877, без потписа аутора, али је било лако одгонетнути да су их писали Аћим Чумић, Милан Пироћанац и Чедомиљ Мијатовић. Одмах након објављивања у новинама, чланци су прикупљени и објављени и у посебној брошури под насловом *Влада Намесничийва са својим оџранцима и Кабиней Мариновића*. Ускоро је уследио одговор који је написао сам Јован Ристић, прво у *Исџоку*, а затим и у засебној књижици *Српски конзерваийвци. Одбрана и криийика*. Значај ове полемике је у томе што се по први пут износе јасно дефинисане идеје и циљеви тадашњих политичких група које ће ускоро након тога прерасти и у политичке партије. Конзервативци су и у овим текстовима покушали да опет опомену кнеза да ће нови рат бити погубан за Србију и српски народ.³² Интересантно је да су аутори чланака избегавали да директно нападају кнеза Милана, већ су сву одговорност пребацили на Јована Ристића.

На почетку мобилизације чули су се гласови о томе да поједине јединице одбијају да иду на границу и да се враћају кући, а да је код Крагујевца дошло и до праве побуне. Реч је заправо била о отказу послушности једног одреда војске у близини Крагујевца. У петак, 7. децембра 1877, део војника Другог лепеничког батаљона, на челу са водницима Милованом Живићем и Ранком Радивојевићем, као и део Јасеничког батаљона одбио је да положи заклетву. Побуњеници су покушали да придобију и друге војнике, али нису успели, тако да је већина отишла кућама.³³ Иако се радило о приближно 280 војника који су отказали послушност, њихова непокорност је изазвала праву узбуну, како у војним круговима, тако и међу политичарима. У недељу 9. децембра пре подне сазвана је ванредна министарска седница којом је председавао кнез Милан. Усвојен је указ о увођењу ванредног стања у лепеничком и јасеничком срезу. Војска је 11. децембра несметано ушла у Тополски град, а ухваћено је и затворено 186 бунтовника. Њиховом кажњавању је претходило рушење Тополског града и „куле”, а ова историјска знаменитост је била срушена највероватније по заповести самог кнеза Милана. Истрага је вршена убрзано, поред војника који су учествовали у побуни, ухапшени су и непосредни подстрекачи и иницијатори поп Панта Поповић, свињарски калауз Михаило Беговић и познати карађорђевићевци Ђорђе Глобочанин и Дамјан Дача Спасић, трговци из Смедерева. На

³² *Полемика Јована Ристића и српских конзерваийвца 1877. године*, приредио Чедомир Попов, Београд 1997, 39: „Окани се Господару фантазија младих људи и политичких шпекуланата, да нашом крвљу ослобађаш и оне који неће сами да се ослободе, јер смо се и ми сами ослободили, и ако тражиш да ослободиш ове, те да добијеш више земље, а са тим и више пара, ишти од нас, код све сиротиње плаћаћемо ти дупло, само остави на миру нас, нашу чељад, нашу кући и имање... То је народна политика. Она не зна за којекакве више идеје, па по томе и у спољну политику мешати реч „народ”, ништа није друго него ствар шпекулације”.

³³ Др Андрија Раденић, „Тополска буна”, у: *Из историје Србије и Војводине 1834–1914*, Нови Сад – Београд 1973, 367–424; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, 363–368; Живановић износи претерану оцену новембарске побуне која је по њему успорила кретање војске, па се због тога каснило са уласком у рат.

основу њихових, али и других оптужујућих исказа истрага је проширена на Аћима Чумића и Илију Милосављевића Коларца, а затим и на Јеврема Марковића. Међутим, неколико дана пре самог хапшења Чумића и Коларца, Радивоје Милојковић је послао среском начелнику у Аранђеловцу телеграм: „Даље пазите добро; је ли за Чумића доиста и потпуно доказано да је коловођа. Тако исто обратите озбиљну пажњу и на доказе против Коларца пошто је невероватно да старац и његове имућности човек улази у тако опасне ствари”.³⁴ У међувремену, кнез је 15. јануара 1878. године ушао у Ниш, а 20. јануара руска војска је ушла у Једрене. Крај рата је био на видiku, па је ваљало окончати и унутрашње проблеме.

Како је земља била у ратном стању ништа се није могло препустити случају, па је хапшење Чумића и Коларца извршио управник вароши Туцаковић. Управо је он предложио да Чумића не хапсе у стану јер може да пружи отпор и изазове неку неприлику, већ да то изврше пре подне у суду. Управник је обавестио министра да су осумњичени Чумић и Коларца ухапшени 2. фебруара, а да су тек 7. фебруара послати војном суду у Тополи. Претрес је дуго трајао због великог броја докумената који су нађени код окривљених, а које су морали да прегледају. Међу Чумићевим сумњивим документима наводи се једна белешка којом је Чумић хтео да докаже умешаност Ристића и Милојковића у убиство кнеза Михаила, као и један концепт текста за стране новине о начинима застрашивања скупштинара на Великој скупштини.³⁵ Пронађен је и тефтерчић у којем су се налазила исписана бројна имена, а међу њима су многа лица већ била позната као „подозрива и неваљала у политичком погледу”. Туцаковић у свом извештају наводи да је нађена и забелешка: „Тиранина треба убити”. Међутим, најважнији документ који је пронађен био је један партијски програм чији се најзанимљивији део, за полицију, односио на династију: „Наша партија нема династије, и о том не треба никад говорити. Само кад би се крв пролила, могло би бити о томе речи”. Међутим, из заплењених папира се могло само видети да је Чумић политички незадовољник и опозиционар још од времена када је кнез оборио његову владу.

Најзначајнију улогу међу оптуженима одиграо је Ђорђе Демеровић Глобочанин, трговац из Смедерева и то као „крунски сведок”. Познавао је водеће опозиционаре, а највише контакта је имао са Чумићем, који га је увео

³⁴ АС, ПО, 71,33; АСАНУ, бр.9287/II, Ј. Авакумовић, *Зайиси и моји доживљаји*, 102, Милојковић је том приликом изјавио: „Не знате, колико ми је непријатно, да баш за време мога министровања полиција хапси Чумића. Он је, истина, наш политички противник, али је интелигентан и од Кнеза добро награђен, па не могу мислити, да ће улазити у овакав злочин. Сем тога, и код јаких доказа против њега, могу нам се пребацити и партизанске побуде за његово хапшење. Свет је увек склон ставити се на страну онога, који трпи, и не разбирајући много, да ли он то заслужује или не.”

³⁵ Нађен је текст дописа који је, по интерпретацији суда, био нарочито компромитујући материјал. Допис је био намењен белгијском листу *Independance Belge*, а требало је да употпуни раније објављен чланак против режима у Србији, а поводом брзог распуштања Велике народне скупштине, фебруара 1877. године. Чумић је негирао да је он писац објављеног чланка, а допис који је написао није послао, пошто се уверио да би њиме могао изазвати утисак као да се придружује нападима на кнеза, а његова једина намера је била да нападне владу.

у клуб конзервативаца у Београду. Овај податак је интересантан када се зна да је Чумић прогањао Глобочанина у време док је био министар унутрашњих послова, па је Ђорђе тада био чак и у затвору. Он је у својим исказима тврдио да је Чумић карађорђевићевац још од 1872/73. и да се у лето 1877. састао у Бечу са Петром Карађорђевићем. Наводно му је Чумић набројао и неколико војних личности, а међу њима и Јеврема Марковића, са којима је такође постигнут договор о преврату. Чумић, Коларац и Јеврем Марковић су ухапшени углавном на основу исказа који су у истрази дали Глобочанин и „заклети сведок” телеграфиста Стеван Кнежевић. Први је исказ дао, вероватно, под тешким батинама, док је другом сведочење добро плаћено.³⁶

Влада се плашила Чумића јер је сматрала да преко њега може бити успостављена веза између радикала и напредњака, чега се прибојавао и кнез. Милан је од раније био веома нетрпељив према Јеврему Марковићу, па је његово уклањање за кнеза било испуњење давнашње жеље. Поставља се питање зашто је кнез Милан допустио да и Чумић буде осуђен за ову побуну када је свима било јасно да он са њом није имао никакве везе. Вероватно је попустио пред Ристићем, жртвовао је Чумића како би сам могао да се обрачуна са Марковићем. Оптужба против старог Коларца у вези са Тополском буном била је потпуно неоснована. Он је имао 77 година, а његове симпатије према Карађорђевићима биле су општепознате. Судски претрес против лица оптужених за велеиздају, за припремање преврата и учешће у Тополској буни одржан је првих дана месеца марта, а пресуда је изречена 30. марта 1878. Од седамдесет оптуженика, на смрт су осуђена двадесет и три лица, а међу њима и Аћим Чумић. За разлику од осталих Чумићу је пресуда изречена 3. априла 1878. у 11 сати ноћу. Потпуковник Јеврем Марковић је такође осуђен на смрт и стрељан без доказане кривице за велеиздају и организовање преврата. На терет су му стављене и злоупотребе и пљачка у Пироту и околини, којих је заиста и било.³⁷

У међувремену, Чумић је упутио жалбу о ненадлежности ванредног суда. Ристић и Радивоје су упорно протурали разне лажи, па и ону да кнегиња тражи Чумићеву главу. Пироћанац је записао да је 5. маја увече одржана министарска седница у Стевчиној кући и да је тада ствар „аранђеловачка ствар прекинута”. Стевча је наводно казао да: „Радивоје и Ристић плаше кнеза како је за њега опасно ако Чумића пусти”, па су чак застрашивали и своје колеге, министре, речима: „А шта ће Чумић с нама да учини ако се не осуди?”. Због великог притиска јавности Ристић је, да не би дошло до пада владе, пристао да о жалби расправља Касациони суд. Суд је радио под великим притиском, а сам председник суда Крстић је покушао да дође до кнеза како би покушао да га умилостиви. Одбијање кнеза да га прими изазвало је зебњу код Чумићевих пријатеља.³⁸ У Касационом суду

³⁶ Милан Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Београд 2004, 7; „Тополска buna и њени саучесници”, прештампано из *Народног Гласника*, Темишвар 1878; Брошура је штампана у штампарији Владе Љотића, како би се осветлиле неке стране буне и њене последице; Љубица Вл. Љотић, *Мемоари*, Минхен 1973, фототипско издање, 106.

³⁷ Михајило Марковић, *Моје усјомене*, Београд 1906, 245.

³⁸ АСАНУ, бр. 9327/IX, М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, 18. мај 1878; 20. мај 1878. Милићевић помиње да су кнезу предаге две молбе за помиловање Чумића, једна коју су потписали чиновници и другу коју су потписали грађани.

је 31. маја решавано по Чумићевој жалби и са четири гласа против једног пресуђено да је војни суд био надлежан. Пироћанац је тим поводом записао: „Оно је акт партијске мржње и политичних смицања. Председник је казао одма члановима, иако није у бесу судио, да је такво решење скандал за земљу и за суд Касациони”.

Једина нада је био кнез и његова одлука о помиловању, али кнез је отезао и вести о помиловању није било ни наредних дана. Како је тада припреман помен кнезу Михаилу у Саборној цркви, очекивало се да 10. јуна кнез можда помилује Чумића, међутим то се није десило. Како је ситуација била крајње неизвесна, реаговао је и Јован Мариновић и отишао код кнеза да га замоли да помилује Чумића, на шта му је кнез одговорио: „Та ја сам на сто места казао да ћу Чумића да помилујем. Ваљда ми треба веровати. Ви ме, г. Мариновићу, вређате кад о томе сумњате”. Од кнеза је добио уверавање да је Чумићев живот ван опасности, али да још не зна какву казну да му одреди. Тек 16. јуна 1878. године кнез је, у пола девет увече, заменио Чумићу смртну казну казном заточења на седам година. Милићевић је забележио да је помиловање потписано 15. јуна увече, што му је потврдио и сам Мариновић који је тада био код кнеза: „Многи ће наћи, рекао му је кнез, да је и ово мало милости, али ће многи мислити да је много. Међутим, у актима има доказа да је радио не само против владе него и против мене.”³⁹ Чумића нису ни касније остављали на миру. У затвору у Пожаревцу умало да није страдао када је, тобож случајно, окинула пушка једном стражару и куршум прошао близу Чумићеве главе.

Кнез се почетком 1880. поново активно укључио у политички живот Србије. У то доба је у Београду почео да излази нови лист *Видело*, који су покренули млађи конзервативци Пироћанац, Гарашанин, Мијатовић, Новаковић, заједно са бившим либералима Каљевићем, Кујунџићем и Гершићем. Први број је објављен 14. јануара 1880. године, а *Видело* је за кратко време постало озбиљно опозиционо гласило које је аргументовано критиковало владу. Ускоро су се покретачи листа нашли у улози министара, 14. октобра 1880. формирана је нова влада на челу са Миланом Пироћанцем. Ова влада је била састављена од Чумићевих другова, побратима и политичких истомишљеника. Једна од првих мера владе била је да код кнеза измоле помиловање за Чумића, што је кнез прихватио и указ потписао 6. новембра 1880. године. Чумић је из Пожаревца стигао у Београд 9. новембра, а већ 15. новембра кнез га је позвао у двор. Дуго су разговарали и Чумић му је испричао све о свом страдању „на правди Бога”.⁴⁰ Из затвора се вратио болестан и како његови пријатељи тврде, сломљен.

Српска напредна странка, формирана 22. јануара 1881. убрзано је радила на формирању скупштинског збора и клуба, који би био састављен од посланика који су потписали програм нове странке. Програм новоформираног скупштинског збора се заснивао на програму листа *Видело*, а након

³⁹ АСАНУ, бр. 9327/IX, М.Ђ. Милићевић, *Дневник*, 1, 4. јун 1878, Мариновић је чак мислио да је могуће да је и сам кнез можда разговарао са Чумићем.

⁴⁰ *Српске новине*, бр. 255, 14/26. новембар 1880; Објављен је указ о помиловању Аћима Чумића, коме су враћена и сва права које је изгубио пресудом; АСАНУ, бр. 9328/X, М.Ђ. Милићевић, *Дневник*, 26–28. октобар 1880.

оснивања клуба створен је и главни одбор странке чији је председник постао Михаило Павловић. Главни одбор је имао петнаест чланова, међу којима је био и Аћим Чумић. Током лета 1881. вођени су разговори о томе како да се формира Напредни клуб пред ново, јесење заседање скупштине. Клуб је конституисан 13. септембра, за председника је изабран Чумић. Међутим, неки чланови странке нису овим избором били задовољни, а ни сам Чумић није више хтео, нити је имао снаге да се активно бави политиком па је понуду одбио.⁴¹ У то време је већ био заузет другим обавезама, често је боравио у Паризу, јер се послови са Генералном унијом нису одвијали како је влада очекивала.

Чумић је већ у септембру 1881. боравио у Паризу, али у скоро приватној посети. У то време српски посланик у Паризу је био Јован Мариновић. Као некада у влади, сада су Мариновић и Чумић опет били на истом послу. У почетку је ишао као приватно лице, да би 21. децембра 1881. био постављен за државног комесара, али је његово наименовање потписао само министар, без кнежевог указа. Чумићу је предстојала тешка борба пред судом и спашавање како српских финансија, тако и српске владе, па и самог кнеза. Ускоро му се у Паризу придружио и Чедомиљ Мијатовић. Средином децембра 1882. у Београд је стигла вест о окончању процеса у Паризу, чиме је афера с Генералном унијом била завршена. Чумић је и званично именован за државног комесара 13. јула 1884, како би наставио сарадњу са новооснованим друштвом за изградњу железнице. На том положају је остао све до одласка у пензију јануара 1890. Веома је интересантна чињеница да је кнез Милан овако важно и одговорно место, на коме је због личних интереса морао да има личност од поверења, доделио баш Чумићу. Можда је ово ипак било извињење због осуде у Тополској буни, што још једном потврђује да је Чумићева осуда била лична освета Јована Ристића.

Када је постао председник владе Милутин Гарашанин је у неколико наврата предлагао да Чумић опет уђе у владу и то као министар правде. Краљ Милан је пристао да га позову, али је тврдио да он то неће прихватити и био је у праву. Чумић је понуду одбио, једним делом и због тога што је о Гарашанину променио мишљење после пораза код Сливнице, када су једно време били и у отвореном сукобу. Краљ је радио на разбијању радикалне странке и трудио се да умеренију струју радикала повеже с делом напредњака који су му били привржени, како би заједно основали нову странку и владу. Напредњаци су сматрали да би Чумић био погодан за вођу ове нове групе, с чиме се сложио и краљ. Он је Чумића и даље поштовао, али увек с дозом подозрења. Међутим, није се тако понашао само према Чумићу, јер ни други министри који су Милану били блиски у једном периоду нису боље прошли.⁴² Међутим, на Чумића су још увек рачунали и када се средином јула 1887. говорило о комисији за израду устава, он је

⁴¹ АСАНУ, бр. 9329/XI, М.Ђ. Милићевић, *Дневник*, 1–2. септембар 1881: „Готово би било боље да није Чумић изабран, али је мука без других кандидата! Кујунџић има репутацију лакомислена младића, Каљевић је сиромаш пропао, па зло с обојицом.”

⁴² М. Пироћанац, *Белешке*, 96: „Код све умности краљ има ту слабу тачку да се никада пријатељски не растаје са људима који су му служили, мислим да се нећу преварити ако речем да су министри, ма који били, свагда људи према којима је краљ најмање поверљив.”

био један од предложених чланова. Већ тада је престао да размишља о било каквим политичким ангажманима, па је на крају, августа 1890, напустио и Српску напредну странку, иако је био један од њених оснивача и идеолога. Главни одбор странке је веома оштро реаговао на овај његов гест.⁴³

Изгледа да је Чумић, те 1890. решио да се потпуно повуче из јавног живота. Од 1. јануара 1890. био је стављен на располагање влади, а ускоро и пензионисан. Крај његове каријере се поклопио и с крајем једног периода бурне српске историје. Сломљен, болестан и заморен политичким играма и интригама личио је на Србију, како ју је тих година видео Милутин Гарашанин.⁴⁴ Као и краљ и Милан Чумић се повукао из јавног и политичког живота у тренутку када је својим искуством и знањем могао највише да помогне. Нестало је временом оне младалачке бахатости и наглости, обојица су постала мудрија и могли су још много тога да дају својој земљи и свом народу, али одабрали су пут који је на први поглед лакши, пут повлачења. Лично несретан, без порода и са женом од које се растао, али не и развео, Чумић је за разлику од Милана трпео и остао галантан до краја живота према неверној жени, док Милан „издају” краљице није могао да опрости. Чумић је после пензионисања једино остао активан, и то више него икада, у одбору Коларчеве задужбине. Његово пријатељство са Илијом Милосављевићем Коларцем је било дугогодишње, па је временом постао један од његових најближих сарадника. Ово пријатељство се градило и на рођачким везама, јер је Чумићева жена Станка била рођака Коларчеве вољене жене Синђелије.

После пензионисања Чумић је живео веома скромно, често побољевајући, а материјално стање му није дозвољавало да често путује у иностране бање на лечење. Средина у којој је живео често није имала разумевања за његову делатност, а он није имао довољно стрпљења да јавност убеди у исправност својих ставова. Како обично бива, веће похвале је добио после смрти него за живота, а његов рад је тек тада више уважаван и хваљен. О тој особини српског народа на примеру Аћима Чумића писао је касније у београдском листу *Покреј* Душан С. Николајевић: „Наша још увек малограђанска средина болује од једне опаке негативности. Та средина нагонски не трпи баш оне људе који се уздижу, надвишујући се и носећи у бићима својим оно што је у српској раси исконско и позитивно. Ситни упорно траже, а по неком правилу и налазе пута и начина, да одабране потисну. [...] Међутим, завидљива мржња малих, на оне који су крупни избраници земље, њена со – представља толико зло да се против те сићушне мржње морамо борити.”⁴⁵ Исте речи су се могле односити и на краља Милана и сећање

⁴³ АС, Фонд Милутина Гарашанина, МГ 1628.

⁴⁴ Милутин Гарашанин, *Два намесничјива*, Београд 1892: „Србија је заморена и сма-лаквала. Остављена себи самој, она изнемаже. С њом је извршен цио низ експеримената, који су, овда искрено, онда цинички, предузимани. За двадесет и пет година, утрошен је један безброј министарстава, један устав и један владалац. И, кад је последњи експеримент окушан, почело се опет изнова. Живот се народа потреса без одмора и њим се исплаћују сви покушаји и сва грешења. Личне заблуде и страначка заслепљеност сисају и исцрпљују најздравије сокове и убризгавају отровну заразу у све дамаре организма државног.”

⁴⁵ Божидар С. Николајевић, *Из минулих дана, сећања и докуменши*, Београд 1986, 312–313.

српског народа на доба његове владавине. Милан Обреновић и Аћим Чумић су ипак били људи сличног карактера који су се разумели и поштовали, али истим интензитетом умели и да мрзе, свађају и буду завађени толико да је све могло да се заврши и трагично. На крају их је и смрт на неки начин повезала. Милан је умро у Бечу 29. јануара 1901, а шест месеци касније, 27. јула и Чумић је окончао свој буран живот.

Према одлуци краља Александра, Чумићево тело је из Кусатка, где је умро, уз све почести и о државном трошку превезено и сахрањено у Београду.⁴⁶ У испраћају су учествовали чланови владе, Сената, Савета, свештенство, генерали, шефови иностраних мисија, ректор и професори Велике школе, чланови Српске академије наука, чланови Касационог суда, представници Београдске општине и Друштва Св. Сава.⁴⁷ Читав Чумићев спровод и пажња која му је посмртно указана, као да су, у ствари, били намењени краљу Милану. Ако краљ Александар није могао оца да дочека и сахрани уз дужну пажњу и са свим почастима, приредио је његовом испишнику, сараднику и саборцу – Чумићу, краљевски спровод.

PRINCE AND KING MILAN OBRENOVIĆ AND AĆIM ČUMIĆ

by

Jasmina Milanović

Summary

Aćim Čumić, profesoe, minister, prime minister, a person sentenced to death, is the most colourful example of a Serbian politician from the second half of the 19th century. He was born to a poor family, was educated with the help of the state and as a grantee stayed in Heidelberg and Paris. His career had the course typical of that time. He started as a professor in a grammar school, and to him his professorship at the Higher School was only the next step towards a political engagement. With many ups and downs, vacillating from a socialist to a conservative and from the follower of the Obrenović dynasty, through the follower of the Karadjordjević dynasty to the idea about foreign monarchs, Čumić left a deep trace in the history of Serbia. The most turbulent period of his life is the time which he spent as a minister and the prime minister of Prince Milan's Government. These two figures which were similar in many respects, crossed the path from great mutual respect to conflict and irrational hatred. Čumić, like Prince Milan, was praised and criticized, adored and disputed, but never outspoken or outvoted. The only way to remove such a fugure from the scene was to accuse and convict him, even to death, for a never proved act. Like for many others, jail was harmful for Čumić. After serving the sentence, he did not practice politics anymore, and in time did less and less public work. The only idea that he continued to fight for was the Serbian national idea which he consistently defended till the end of his life.

⁴⁶ *Српске новине*, бр. 167, 29. јул 1901.

⁴⁷ *Вечерње новости*, бр. 207, 30. јул 1901.

Недељко В. Радосављевић

УЖИЧКИ НЕМИРИ ЗБОГ ОТМИЦЕ И НАСИЛНЕ ИСЛАМИЗАЦИЈЕ СРПСКЕ ДЕВОЈЧИЦЕ 1819.*

САЖЕТАК: У раду је указано на сукобе између православних и муслимана у ужичкој вароши августа 1819, до којих је дошло због открића поробљене девојчице, која је побегла у конак рујанског оборкнеза Јована Мићића. Поред хронолошког описа догађаја, разјашњене су недоумице које су у историографији постојале о томе да ли се ради о једном или о два догађаја. Објашњене су околности како је дошло до заробљавања детета, али и његовог бекства које је проузроковало сукобе и људске жртве. Указано је, такође, на значај решавања овог проблема који се пренео на највише османске и српске нивое власти у Београдском пашалуку, везира и кнеза Милоша Обреновића, јер после тога поробљавања и насилне исламизације девојака у Ужичкој нахији није било.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Београдски пашалук, Ужице, поробљавање, исламизација, бекство, дете, нереди, истрага.

Током османске власти у областима насељеним Србима процес исламизације, који је био различитог интензитета, непрестано се одвијао. Разлози за то добро су истражени и односе се, пре свега, на статусни положај у друштву, заснованом на исламском праву (шеријат), односно неједнаком положају муслимана и немуслимана пред законом, док је сама исламизација у пракси могла бити добровољна, али и присилна.

У Османском царству робовласништво је такође било легално кроз највећи део 19. века, иако су га неки султани реформатори указима делимично забрањивали. У раном исламском периоду робови су то постајали рођењем, или заробљавањем након ратних операција. Положај робова различито је тумачен од појединих сунитских школа. Они су били власништво господара, који их је могао по свом нахођењу продати, кажњавати или награђивати, укључујући и давање слободе. Роб се могао женити робињама, а робиње удавати за слободне људе, док су деца из тих бракова рођењем добијала статус оца. С робињом је власник могао да по својој вољи оствари

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): њодсцијација и искушења европске Модерне* (Ев. Бр. 177031), који се реализује у Историјском институту у Београду, под руководством др Славенка Терзића, научног саветника.

и наложнички однос, при чему она није могла да се супротстави његовој жељи, јер је њено тело било својина господара. Деца рођена из тог односа уколико би их отац признао, била би слободна.

Исламско право, теоретски, препоручивало је добар однос према робовима, мада то у пракси није увек био случај. Роб, између осталог, није могао бити присиљен да промени веру, али се и то дешавало.¹ Такође се сматрало да је примање ислама од стране роба препорука његовом господару да му се да слобода. Али то није значило и његово ослобађање по аутоматизму, мада је препоручивано да однос према робу муслиману буде исти као према осталим истоверницима.²

По питању робовласништва, односно његовог укидања, Османско царство је почетком 19. века било далеко од реформи. По слому српске устаничке државе 1813, њено подручје било је место једног од последњих масовних поробљавања становништва, јер је Србија посебном фетвом (указ) шејх-ул-ислама³ две седмице била стављена ван било какве законске заштите. И после Другог српског устанка 1815, и поделе власти по договору Марашли Али-паше и кнеза Милоша Обреновића, у гарнизонима на простору Београдског пашалука остало је много војника који су учествовали у том последњем великом лову на робље.

Када је реч о три нахије, Ужичкој, Рудничкој и Пожешкој, ратна разарања и поробљавање становништва 1813, били су мањи него у остатку Србије. Разлог за то била је мирна предаја Ужица од стране војводе Милоша Обреновића, који је изразио покорност султану и у значајној мери становништво спасао потпуне османске одмазде. Чак и да је Милош Обреновић желео да пружа отпор, број војника којим је располагао за то је био недовољан. Највећи део ужичке војске био је пребачен на Засавицу код Шапца, и тамо готово у потпуности изгинуо.⁴ За разлику од Ужичке, суседна Соколска нахија, која је била база устаничког војводе и архимандрита манастира Рача, Хаџи Мелентија Стефановића, тешко је страдала а сам манастир био је запаљен и опљачкан.⁵

¹ Исто, 244–249; N. Smailagić, *Rob*, Leksikon Islama, Sarajevo 1990, 512–514.

² О. Тодорова, „Прислужници и конкубини: робините-една неизследвана социјална категорија од епохата на османското владицество (XV–XVII век)”, *Историјско бђдеце* 1–2, Софија 2002, 259.

³ *Фетва*, правно решење или одговор на одређено питање када је реч о тумачењу исламског права, *шерџаја*. *Шејх-ул-ислам*, врховни верски исламски ауторитет у Османском царству. А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo 1985, 281–282, 584. Фетва којом се побуњена провинција и зимије у њој стављају ван било какве заштите, значила је да су побуном од статуса заштићених поданика постали непријатељи, који по заробљавању могу бити задржани или продати као робови. О. Тодорова, н. д., 238. Иста ауторка наводи пример такве фетве у случају Грчког устанка 1821. Иста, „Робската институција в Бђлгария в периода на нейния залез”, *Историјско бђдеце* 1–2, Софија 2009, 90. Након изражавања покорности и враћања у статус зимија, престајало би поробљавање становништва провинције која би поново дошла под османску контролу. Правно, зимија ни под каквим условима није могла бити претворен у роба све док је био лојалан поданик исламске државе. А. Фотић, *Привајни живои у срџским земљама у освиј модернођ доба*, Београд 2005, 40 (А. Фотић).

⁴ Ж. Марковић, *Ужички крај у доба Карађорђа*, Пожега 1999, 52–54.

⁵ С. Игњић, *Манасџир Рача*, Ужице 1997, 88–89; Н. Радосављевић, Прилози за историју цркве у Сечој Реци, Ужички зборник 23, 1994, 76.

Међутим, управо су у време Другог српског устанка 1815, нахије које су се мирно предале под Милошем Обреновићем, биле језгро устанка. Гарнизон ужичког града, који је регрутовао локално муслиманско становништво, тада је активно учествовао у ратним операцијама, што је за последицу имало разарање материјалних добара и људске губитке.

По склапању договора о миру и подели власти између кнеза Милоша Обреновића и Марашли Али-паше, ужичка варош и околина остали су неуралгична тачка међусобних односа две супротстављене друштвене заједнице. Оне су живеле једна поред друге на истом простору, али са мало додира, осим делимично трговине и административних послова. Свест о заједничком пореклу није постојала. Унутрашњи живот у кућама муслимана и православних остао је затворен за оне друге, посебно након што су на српске органе власти временом преношене многе ингеренције, међу којима су били и одржавање реда и разрезивање и прикупљање пореза. Тиме је, за почетак, спречен улазак спахија и османских представника власти у српска села.

Међутим, поред српског страха од наоружаних носилаца османских власти, који је и после устанака био врло присутан, свакако је постојао и одређен осећај угрожености муслиманског становништва Ужица, окруженог њиховим знатно бројнијим сународницима православне вере, са којима су делили лоша искуства из устаничког времена 1804–1815. Што су српске институције биле јаче, јачао је и тај осећај муслимана, нарочито након стварања Кнежевине Србије 1830. Због тога је ужички град до 1820. додатно ојачан артиљеријом и поправком зидина, а за то је раднике, преко локалних оборкнезова, давао и кнез Милош Обреновић.

Збивања у Ужицу до којих је дошло поводом открића једног случаја насилне исламизације женског детета, 1819. не само да указују на сложеност поменутих односа, већ због осетљивости ситуације на том подручју у том тренутку, упућују и на реалну могућност да се сукоби које је тај случај изазвао пренесу на шире подручје.

У време тог инцидента, који је могао да се заврши општим сукобом ужичких муслимана (тзв. *Турака*) и хришћана, а затим да се брзо рашири на суседне области, Србе у Ужичкој нахији предводили су оборкнезови кнежина Црне Горе и Рујна, Јован Митровић Демир и Јован Мићић. Први родом Херцеговац, други Морачанин, били су прави одраз структуре становништва Ужичке нахије, које је углавном и потицало из херцеговачких предела. Иако је тада варош Ужице припадала кнежини Црној Гори, под управом Јована Митровића Демира, у њој је коначно имао рујански кнез Јован Мићић.

У догађајима који су уследили након открића поробљеног детета, учешће су узеле српске власти оличене у кнезовима Мићићу и Демиру, затим становници Ужица муслиманске вере који су се самоорганизовали, званичне османске локалне власти и, на крају, две највише инстанце, српска и османска, кнез Милош Обреновић и београдски везир Марашли Али-паша.

Насилног покушаја одвођења девојака православне вере у муслиманске куће и приморавања да промене веру било је и пре и након српских устанака, посебно у крајевима где је концентрација муслиманског станов-

ништва била већа, а корумпиране локалне власти нису имале интерес да то спрече. Уколико би и успели да дођу до сазнања где им се налазе отета деца, чланови породица могли су да пред османским властима, пре свега локалним муселимом или санџак-бегом, покрену одговарајући процес. На њему би могло бити установљено да су деца, пре свега девојке, исламизоване присилно или по наговору, па би то било проглашено ништавним, а деца враћена кућама.⁶

Случај отмице и покушај насилне исламизације двеју девојака од стране бегова Селима и Османа Вренчевића у Крушевцу 1832, познатих по насиљу над рајом, био је непосредни повод устанка у Крушевачкој и Параћинској нахији, као и интервенције Кнежевине Србије на Порти, па је та област 1833. припојена Кнежевини Србији.⁷

У време када се нешто слично дешавало у Ужицу 1819, међутим, још увек није постојала Кнежевина Србија, права српских власти била су недефинисана, а сила којим би била брањена слаба. Значи, тада нису биле две равноправне стране у спору.

Догађаји из 1819. познати су истраживачима прошлости Ужица и околине, који су делом сагледали и његове последице, али нису указали на то како се завршио. У историографији такође нема сагласности о томе да ли се радило о два одвојена догађаја или о једном, као и о томе да ли је девојчица о којој се ради примила ислам или не?⁸ Тај проблем вероватно је настао због хронолошког оквира од четири године (1815–1819) у којем се све дешавало, али и у недатираним изворима сврстаним у фонд Архива Србије *КК XXXII, Ужичка нахија*, за које пре њиховог приређивања и објављивања

⁶ Међутим, уколико се заиста радило о добровољном преласку у ислам, то није могло бити поништено. У писму зеничком свештенику Стефану Поповићу, насталом између 1874. и 1878, сарајевски митрополит Антим је, на информацију да један момак жели да прими ислам, одговорио да покушају да га на неки начин одговоре од те намере, упозоравајући вернике да су оставили дјecu да иду по турским кућама, и да он лично не може ни на какав други начин то да спречи. Законске одредбе су, свакако, биле на страни права на прелазак у ислам, док је друга, обрнута могућност, била искључена. Н. Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878*, Београд 2007, 164, док. 89.

⁷ Отмица девојака била је непосредан повод устанка, а припајање подручја шест нахија Кнежевини Србији обавеза Порте која није реализована 1830, када је установљена Србија као вазална држава. В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Јеоренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 127; *Историја српског народа VI*, Београд 1981, 239 (В. Стојанчевић)

⁸ Стеван Игњић био је мишљења да се ради о два одвојена случаја. Први случај је девојка која је примила ислам, предомислила се и побегла из Смаилагића куће, након чега су се локални јаничари организовали да помогну Смаилагићима у њиховој потери за њом, што је и довело до сукоба са Србима у којима је било мртвих и рањених, а нападнут је и коначно кнеза Јована Мићића. Други случај, који се по истом аутору десио непосредно након тога, било је заробљавање Јеле Деспотовић из села Заглавак у Соколској нахији, заједно са групом девојака, при чему су њени родитељи убијени. С. Игњић, *Ужичка нахија*, Београд 1961, 101–102. Његово мишљење прихватио је и Живота Марковић. Марковић, притом, истиче и да су Јелу Деспотовић заробили 1819, што не може бити вероватно, јер тада није било никаквих ратних операција у западној Србији. Ж. Марковић, *Ужички крај у Србији Кнеза Милоша*, Пожега 2000, 61–62. Супротно том мишљењу Радош Љушић је, кратко се осврнувши на та збивања, навео да се ради о једном догађају из 1819, што је тачан закључак. *Историја Титовог Ужица I*, Титово Ужице 1989, 341 (Р. Љушић).

нису били одређени *terminus post quem* и *terminus ante quem* њиховог настанка.⁹ Ипак, расположиви извори, до сада непотпуно ишчитани и искоришћени, омогућавају да се ова збивања прате готово до краја.

Почетак сукоба десио се у лето 1819. У писму које је кнезу Милошу тим поводом упутио рујански кнез Јован Мићић, наводи се да су ужички Турци већ раније, како каже, *џурчили назор*, и да је по том питању било интервенција код ужичког муселима, где су довођени и родитељи исламизоване деце како би потврдили да је у питању насиље или наговор, али да то није дало очекиване резултате, односно зауставило ту појаву.¹⁰ Али, велики сукоб због тога десио се тек када је девојчица, коју су заробљену држали у ужичкој породици Кара-оце Смаилагића¹¹ и покушали да је силом преведу у ислам, побегла и сакрила се у ужички конак оборкнеза Јована Мићића.¹² Даљи догађаји показали су сву нетрпељивост две заједнице настањене у Ужичкој вароши, коју ни османски органи власти нису успели да држе под контролом.

О томе како се развијала ситуација у Ужицу говори преписка оборкнеза Јована Мићића и кнеза Милоша Обреновића. У првом писму од 4. (16) августа 1819, којим је кнеза Милоша обавестио о том догађају, Мићић наводи да су *Турци*, у већем броју, предвођени Кара-оцом Смаилагићем и извесним Малагићем, у потрази за девојком извршили претрес српских кућа у вароши, праћен насиљем. Девојчица је пронађена у Мићићевом конаку. Чувар конака убијен је, а жена која је у њему радила тешко је претучена. Из тог писма такође се види да ужички муселим није имао никаквих могућности да починиоце изгрета спречи, што указује да су били бројни.¹³ Друго писмо Јована Мићића кнезу Милошу пружа потпуније информације о овим збивањима. Он је до њих дошао већ следећег дана. Мићић је сазнао да је, након што је девојка пронађена, чувар конака претучен, избоден ножевима и убијен у делу вароши познатом као *Слануша*, а да је маса која је то учинила била толико бројна, наоружана и надмоћна да је могао да страда и локални муселим, који је то покушао да спречи. У истом писму стоји и да су многи недужни људи рањени или претучени толико да вероватно неће преживети.¹⁴

Напад на конак једног од најугледнијих и најмоћнијих Срба у Ужичком крају показује колико су локални муслимани били неспремни да прихвате нов поредак у управљању Београдским пашалуком, штитећи своје раније привилегије (попут читлука), ма колико биле супротне постигнутим

⁹ Поједини документи који се односе на овај проблем не садрже податке о времену настанка, али их је могуће утврдити унутрашњом критиком извора.

¹⁰ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија, књиџа њрва (1816–1830)*, приредио Н. Радосављевић, Ужице-Београд 2005, док. 49; 52–53.

¹¹ Ж. Марковић, *Ужички крај у Србији Кнеза Милоша*, 62.

¹² Чињеница да је и раније било таквих случајева, али да је тек 1819. дошло до јачег српског одговора, не значи да је девојка о којој се радило била важнија за српске власти од осталих, већ да пре тога оне нису биле у прилици да одговоре на такво понашање локалних муслимана, због још увек мале снаге и недефинисаних надлежности.

¹³ Ж. Марковић, *Ужички крај у Србији Кнеза Милоша*, 62.

¹⁴ Мићић је у прилогу слао и писмо муселима Али-бега за кнеза Милоша. *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија, књиџа њрва (1816–1830)*, док. 50; 54.

споразумима и царским ферманима. Поред бројне варошке муслиманске популације, постојање јаког ужичког османског гарнизона био је значајан ослонац изгредницима да се осећају сигурно. У другом писму кнезу Милошу, од 5 (17) августа 1819, Мићић наводи да је његов човек, који је убијен, *ћримао јайицу за бина-емина*, што говори да су радови на јачању бедема ужичког града још увек били у току. И то ојачавање тврђаве могло је додатно да охрабри изгреднике, у уверењу да османска сила на том подручју поново јача, и да могу произвољно да спроводе своје замисли.¹⁵

Мићић је, преко својих подређених људи, наставио да прати збивања у Ужицу, али избегавајући да оде у варош и заједно са османским властима разјасни ситуацију, која је још увек била опасна чак и за њега лично. Међутим, из тог писма наслућује се и припрема оружаног српског одговора на ужичке изгреднике кога је Мићић, заједно са оборкнезом Јованом Митровићем Демиром, већ припремио, пишући Милошу Обреновићу да би до сада *бар двојицу убили*, да не чекају његову наредбу шта да чине.¹⁶

Убрзо је и у самој ужичкој вароши почео да се рационално сагледава могући српски одговор. Под командом Мићића и Демира били су Срби из две кнежине, добро наоружани и са ратним искуством из два устанка, а карактерне црте њихових вођа биле су довољне да забрину и изгреднике и друге муслиманске становнике вароши. Чини се да је то први схватио муселим Али-бег, који је већ дан по сукобу преко Мићића упутио писмо за кнеза Милоша. Догађаји су могли утицати и на привредну активност, пре свега на трговину, јер су путеви ка Ужицу постали несигурни за муслимане. Од тренутне одмазде, Мићића је једино задржавао ауторитет кнеза Милоша Обреновића. Локалне српске снаге су, у сваком случају, биле спремне за оружану акцију која је поново могла да доведе до рата у Београдском пашалуку, али и у случају српског пораза угрози њихове до тада тешко стечене привилегије.

Да је и београдски везир схватио сву озбиљност проблема потврђује податак из Мићићевог писма кнезу Милошу од 13. (25) августа 1819, којим га извештава да је у град стигао везиров бумбашир¹⁷ да испита околности које су довеле до сукоба и убистава.¹⁸ Везиров изасланик имао је задатак да ужичке спахије пресели за Београд, као и да десет јаничара, одговорних за изгреде, такође спроведе до везира да би им се судило.

Међутим, дан по његовом доласку убијен је један *Турчин* у селу Волујац, на путу који спаја Ужице са Дрином и Босном. Поменути пут пролази долином једног потока, и са свих страна је окружен брдима, тако да је био врло подесан за препаде те врсте, али убијени никако није одговарао Мићићевим плановима да достојно освети свог човека, јер се радило о, како каже, *најџорем џуби међу Турцима*, кога су убили сами организатори изгреда како би компромитовали Србе и истрагу скренули у другом правцу. То је заиста успело да разводни истрагу и на тај начин су неки од спахија,

¹⁵ *Нав. месџо. Бина емин*, повереник за извођење радова, надзорник, инжењер, А. Škaljić, н. д., 143, 267–268.

¹⁶ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија, књиџа њрва (1816–1830)*, док. 50; 54.

¹⁷ Бумбашир, мубашир, тур. *tubaşir*, гласник, изасланик, комесар. А. Škaljić, н. д., 468.

¹⁸ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија, књиџа њрва (1816–1830)*, док. 51; 55.

који су у нередима у ноћи између 3. и 4. (15. и 16.) августа 1819. учествовали, тренутно избегли одлазак код везира у Београд.¹⁹

Мићићеве тврдње да Срби из околине Ужица нису извршили убиство у Вољуцу као одмазду за догађаје у ужичкој вароши могуће је да су веродостојне, јер да је желео да се на тај начин обрачунава са локалним муслиманима то је већ могао да учини, а никако му није ишло у прилог да се то деси у време боравка везировог изасланика у граду. Могућност да су то урадили локални муслимани из поменутих побуда је, дакле, вероватна, али није искључено да се радило и о обичном разбојничком злочину. Домишљатост изгредника како да пред везировим изаслаником искомпромитују Србе била је заиста велика. Мићић је, заједно са Јованом Митровићем Демиром, 22. августа (3. септембра) 1819. из Поточања²⁰ обавестио кнеза Милоша да је муселим, који је био један од главних сведока њихових недела, већ подмићен, а да су они сами стављали своје гуњеве на пањеве, пуцали у њих, и потом их показивали изасланику као доказ деловања наоружаних Срба против њих. Истовремено, интензивирали су и комуникацију са блиским областима Босанског пашалука, одакле су у случају српског напада очекивали помоћ.²¹

Поред наведених писама, два извора која нису била датирана, и која су у науци могла да изазову забуну када је реч о томе да ли се ради о једном, или о два догађаја са различитим актерима, указују на то да су и Срби вршили своју истрагу, која је дала нове чињенице. У једном од њих, молби упућеној кнезу Милошу Обреновићу у другој половини августа или почетком септембра 1819, тридесет кметова из обе кнежине Ужичке нахије тражило је од њега да покуша да их заштити од локалних муслиманских насилника, и да се код везира заузме да ужичку тврђаву чува посада са стране, односно низам. Под појмом *низам* се очигледно подразумевала регуларна војска која са становништвом нема додира нити се регрутује из његових редова. И у овом писму, насталом поводом поменутих догађаја, набројана су недела локалних јаничара и спахија.²² Ово писмо потпуно се уклапа у дотадашње напоре да се питање насиља које је избило у Ужицу реши, јер се и у њему наводе информације о затегнутим односима у вароши и околини, убиству у Вољуцу и покушајима изгредника да обману везировом изасланика.

Догађаји у Ужицу из августа и септембра су, дакле, потпуно надмашили првобитно питање једне трагичне људске судбине. У циљу заштите од понављања таквих ситуација, ужички оборкнезови за тренутак су у општем интересу превазишли своје несугласице и деловали су заједно, а у решавање проблема укључили су се и највише османске и српске власти у Београдском пашалуку, што је било сасвим одговарајуће ситуацији. Међу-

¹⁹ *Нав. месџо*.

²⁰ Поточање, Село поред Ужица, у долини реке Ђетиње.

²¹ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија, књиџа прва (1816–1830)*, док. 52; 56–57.

²² *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831–1839), књиџа друга*, приредио Н. Радосављевић, Београд-Ужице 2006, док. 690; 369–270. Иако нису потписани, јасно је да су Јован Мићић и Јован Митровић Демир као непосредне старешине тих кметова били организатори њеног настанка.

тим, судбина девојчице о којој се радило још увек није била разрешена. Писмо о испиту домаћице (*насијојнице*) Мићићевог конака у ужичкој вароши даје детаљан извештај како о њеном бекству из куће Кара-оце Смаилагића, тако и о збивањима након што је пронађена. Писмо није датирано, али је сигурно настало пре Мићићевог писма од 22. августа (3. септембра) 1819.²³ Приликом истраге, утврђено је да се ради о Јели Деспотовић, детету од дванаест и по година из села Заглавак у Соколској нахији, чији су родитељи, отац Марко и мајка којој се не наводи име, убијени приликом похаре села. Из података које је дете дало домаћици конака, јасно је да је Заглавак похаран када је, како је рекла, *џосјодар Милош закрајинио*, односно у време Другог српског устанка 1815, и да је слична судбина задесила и другу децу из истог села, посебно женску. Молећи Мићићеву домаћицу конака да је сакрије и заштити, Јела Деспотовић рекла јој је да је већ пет пута покушавала да побегне, али да су Смаилагићи успевали да је пронађу, као и да су покушавали да је насилно исламизују. Њене речи сликовито описују ситуацију у којој је била: *и они су ме ѿурђили а ја сам се крстила, и нећу бићи Туркиња да ће ме сећи на ѿрђеиѿа, и оје ће моји комади ићи у цркву*.²⁴ Случај ове девојчице, дакле, није био усамљен, јер је сличних ситуација било још, на шта је кнезу Милошу већ указао рујански оборкнез Јован Мићић.²⁵ У његовом разрешавању које је уследило свакако је одређену улогу имала и чињеница да је девојчица, осим што је покушавано њено насилно исламизовање, и по османским законима заправо противзаконито држана у заточеништву, јер су по окончању Другог устанка сви заплењени требали бити пуштени на слободу. Како устанак није подигнут против власти султана, није било ни легалне основе да се заробљени хришћани задрже. Устанак је био подигнут због злоупотреба овлашћења њених дотадашњих носилаца, а не ауторитета централне власти. Српска истрага утврдила је и једну, у каснијим извештајима скривену улогу Али-бега, ужичког муселима. Када му се Кара-оца Смаилагић жалио да му је, како је навео, *одбеља жена*, он их је сам упутио да је траже по друмовима око вароши уместо да изврши истрагу, да би тек када су се догађаји у вароши отели контроли покушао да обузда изгреднике.²⁶ Због тога не чуди чињеница да је у време боравка везировог изасланика лако био поткупљен.

У Смаилагића кући Јела Деспотовић је третирана као робиња, што се у свим документима који се односе на њу јасно наводи. То је свакако била и судбина других девојака заробљених у њеном или у другим селима, а које рођаци нису успели да пронађу и спасу. Међутим, у време када је побегла у Мићићев конак у Ужицу, Смаилагић ју је, по Мићићевим тврдњама, претворио или хтео да претвори у жену, наложницу или наложницу његових синова.²⁷ Ислам дозвољава женидбу робињама, као и њихово пре-

²³ Писмо је такође Мићићево, и носи наслов *Прво извешће* како је *ѿобеља она робиња Кара-оцина*. Извештај је, вероватно, настао на захтев кнеза Милоша. *Књајеска канцеларија, Ужичка нахија (1831–1839), књиѿа друѿа*, док. 689; 367–368.

²⁴ Исто, док. 689; 368.

²⁵ Вид. напомену 10.

²⁶ *Књајеска канцеларија, Ужичка нахија (1831–1839), књиѿа друѿа*, док. 689; 367–368.

²⁷ *Кажу да је још дијете, а они је били ѿод жену окренули...Књајеска канцеларија, Ужичка нахија, књиѿа ѿрва (1816–1830)*, док. 49; 53.

тварање у наложнице, а доња граница за склапање брака није тачно утврђена.²⁸ Шта је тачно од Јеле Деспотовић желео да направи Кара-оца Смаилагић, жену или наложницу, из расположивих извора није јасно, али то је сигурно био непосредни повод да се она одлучи да шести пут побегне, сада у Мићићев конак у нади да ће тамо бити сигурнија. У заштити девојчице и конака страдао је Павле Палета, Мићићев човек, коме је неконтролисана маса изгредника прво псовала крст и пост, пуцала у њега и ранила га, а затим на превару извела из куће у коју га је склонио муселим и убила ножевима. Убица је, по српској истрази, био извесни Медо Бегановић. Бинаемин, који је сарађивао са Мићићем у набавци грађе за радове на тврђави, за шта је убијени био непосредно задужен, посведочио је да је он био потпуно недужан.²⁹

Због проблема које је овај ужички сукоб могао да проузрокује, његово решавање одвијало се веома брзо, супротно уобичајено спором реаговању османских власти у мирнодопским периодима. Решавање је свакако убрзано и деловањем српских власти, оличених пре свега у кнезу Милошу Обреновићу. Кара-оци Смаилагићу, а вероватно и другим учесницима у нередима и убиству, наређено је да дођу у Београд, као и да се доведе дете које је побегло, како би било испитано код самог везира. У писму од 22. августа (3. септембра) 1819, оборкнезови Јован Мићић и Јован Митровић Демир су обавестили кнеза Милоша о томе, али и упозорили на могућност за коју су сазнали, да Смаилагићи уместо Јеле Деспотовић која је још увек била у њиховој кући, намеравају да подметну другу девојку *йод йлайиу*, вероватно муслиманске вере, која би била представљена као она и изјавила да је својом вољом примила ислам. Међутим, та могућност спречена је управо од српских оборкнезова, јер је пронађена жива сестра Јеле Деспотовић, која је сместа послата у Београд како би потврдила да се заиста о њој ради. Од 1815. до тада сестре очигледно нису ништа знале једна о другој, јер би у супротном Јелина сестра, очигледно старија и на слободи, нашла начина да о њеној судбини обавести кнезове Мићића и Демира.

У даљој преписци ужичких кнезова са кнезом Милошем Обреновићем нема помена о томе како се решио случај Јеле Деспотовић. То највероватније значи да је пред везиром или османским судом у Београду потврдила да је насилно терана да прими ислам и да то ипак није учинила, док је њено задржавање као робиње у кући било незаконито. Зато се може претпоставити да је након истраге ослобођена.

Догађаји у Ужицу из 1819. су показали неодлучност и безвољност локалних османских власти да решавају сличне проблеме, јер су носиоци званичних дужности били корумпирани и без ауторитета. На другој страни, српске националне власти, чија снага и утицај на локалне прилике све више расту, тражили су и успели да се спор реши што пре. Сукоба између две супротстављене заједнице у ужичкој вароши биће и знатно касније из

²⁸ N. Smailagić, *Brak*, н. д., 101–103. Питање пунолетства и брака у исламу сложено је, и није исто третирано у појединим исламским школама. Принципијелно, девојчица је постајала пунолетна после прве менструације. За ово тумачење захваљујем се др Мирјани Маринковић, професору Филолошког факултета у Београду.

²⁹ *Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831–1839), књига друга*, док. 689; 368.

различитих разлога и након формирања Кнежевине Србије 1830, све до исељења османског гарнизона и становништва из Ужица 1862. Међутим, након случаја Јеле Деспотовић, у изворима који се односе на простор Ужичке нахије више нема трагова о новим покушајима насилне исламизације или отмица девојака.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

- Књажевска канцеларија, Ужичка нахија, књиџа ѿрва (1816–1830)*, приредио Н. Радосављевић, Ужице-Београд 2005, док. 49; 52–53; док 50, стр. 54; док. 51; 55–56, док. 52; 56–57.
- Књажевска канцеларија, Ужичка нахија (1831–1839), књиџа друџа*, приредио Н. Радосављевић, Београд-Ужице 2006, док. 689; 367–368; док 690; 369–370.
- Н. Радосављевић, *Грађа за исѿорију Сарајевске (Дабробосанске) мийройолије 1836–1878*, Београд 2007, док. 89; 164.

ЛИТЕРАТУРА

- С. Игњић, *Ужичка нахија*, Београд 1961.
- Исти, *Манасѿир Рача*, Ужице 1997.
- Исѿорија срѿскоѿ народа V/I*, Београд 1981.
- Исѿорија Тиѿовоѿ Ужица I*, Титово Ужице 1989.
- Ж. Марковић, *Ужички крај у доба Карађорђа*, Пожега 1999, 52–54.
- Исти, *Ужички крај у Србији Кнеза Милоша*, Пожега 2000.
- Н. Радосављевић, *Прилози за исѿорију цркве у Сечој Реци*, Ужички зборник 23 (1994), 65–78.
- В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царсѿву од Једренскоѿ мира 1829. до Парискоѿ конџреса 1856. џодине*, Београд 1971, 127.
- О. Тодорова, „Прислужници и конкубини: робините-една неизследвана социална категорија от епохата на османското владичество (XV-XVII век)”, *Исѿорическо бџдеце* 1–2, Софија 2002, 230–268.
- Приваѿни живоѿ у срѿским земљама у освиѿ модерноѿ доба*, приредио А. Фотић, Београд 2005.
- Иста, *Робската институција в Бџлгария в периода на нейния залез*, *Исѿорическо бџдеце* 1–2, Софија 2009, 85–141.
- N. Smailagić, *Rob*, Leksikon Islama, Sarajevo 1990, 512–514.
- A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo 1985.

UNREST IN UŽICE DUE TO THE ABDUCTION AND FORCEFUL ISLAMIZATION
OF A SERBIAN LITTLE GIRL IN 1819

by

Nedeljko V. Radosavljević

Summary

During August 1819, in Užice there appeared serious conflicts between the Moslems and the Orthodox Christians after a female child, enslaved and illegally kept in one of the Moslem city houses, managed to escape to the city lodging-house of the Užice ruling prince Jovan Mičić. In search of her, a group of the local janissaries and land-owners committed a crime when they killed one of Jovan Mičić's men and returned the girl to the Moslem Smailagić's house. Since she was illegally kept in custody and she was forced to accept Islam against her will, the Serbian authorities in the Belgrade pashaluk initiated a procedure with the Belgrade vizier to save her. Since the situation could get out of hand, an active part was played by the Belgrade vizier himself. After this situation, which could grow into something exceeding local significance, was solved, there were no instances of enslavement and forceful islamization of girls in the Užice district.

Небојша С. Шулејић

БЕРАТ ПАТРИЈАРХА КАЛИНИКА I*

САЖЕТАК: Акта о именовану (берати) српских патријарха били су основно средство правне заштите и темељ самосталности српске цркве под турском влашћу. Берат који је 17. априла 1691. издат патријарху Калинику I (1691–1710) сачуван је у препису скопског кадије Мехмеда Емина и представља најстарији до сада познати указ о именовањима српских патријарха.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: берат, патријарх, Калиник I, Арсеније III Црнојевић, црквена муката.

Поглавар српске аутокефалне цркве – *архиепископ њећки и њајријарх Срба (и Буџара и др)*, у отоманском правном систему означаван је термином *њајријарх обласиши Пећи и њодручних месња* или једноставније, *њећки њајријарх*.¹ Иако државне власти у овој установи јесу препознавале личност верског поглавара, за утврђивање њеног правног статуса верска функција имала је споредан значај. У језику турске администрације појам *њајријарх* означавао је, на првом месту, закупца државног прихода, односно закупца црквених дажбина, које су као и сва друга добра у Отоманском царству припадале султану. Процењена вредност годишњег прихода од црквених дажбина била је дефинисана као *црквена мукања*², тако да је у погледу фискалних обавеза српски патријарх у великој мери био изједначен с другим закупцима државних пореза.³ У односу на његове фискалне

* Овај чланак резултат је рада на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Друшњвене институције српског народа од 16. до 20. века: континуитет и дисконтинуитет* (ев. бр. 147015).

¹ Тур. *vilāyet-i İpek ve tevābi'-i-hā patriq, İpek patriği*.

² Тур. *pisqorōs muqāṭa'asī*.

³ У турском фискалном систему мукате су биле пореске јединице, односно државна добра и приходи, која су приватним лицима издавана у годишњи закуп. То су најчешће били приходи од експлоатације рудника, скела, риболова, панађура, тргова и царина, приходи од сакупљања неког државног пореза у одређеној области и др. Уп. Н. Gerber, *Mukata'a*, у: *The Encyclopaedia of Islam, New Edition, vol. 7 (Mif-Naz)*, ed. С. Е. Bosworth, Е. van Donzel, W. P. Heinrichs, Ch. Pellat, Leiden – New York 1993, 508; В.Çakir, *Mukataa*, у: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. G. Agoston, В. Masters, New York 2009, 396. Р. Тричковић, „Српска црква средином XVII века”, *Глас САНУ* 320, Одељење историјских наука 2, Београд 1980, 61–162.

дужности, верске дужности *йаѝријарха* за државу су имале мањи значај. Њих су патријарси могли да обављају само ако су поседовали владарев указ (*берат*)⁴ о именовану на положај државног закупца и ако су сваке године плаћали закупнину мукате – *одсек*.⁵ До 1691. њихов годишњи одсек износио је сто хиљада аспри, а толика је била и вредност таксе *пешкеш*⁶, коју је турска администрација наплаћивала за издавање акта о именовану. Испуњавањем наведених обавеза, *йаѝријарх* је стицао право да на подручју под својом духовном влашћу убира црквене дажбине од султанових поданика хришћанске вероисповести и право да користи црквене објекте и земљишта. Владар му је уз то гарантовао самосталност у вођењу црквених послова и нека посебна права, која су била уписана у берат. Како су ова права понекад кршена, а на шеријатском суду хришћанска заклетва није важила у споровима против муслимана, патријарашки берат је, иако у основи акт фискалног карактера, уједно био и темељ самосталности српске цркве под турском влашћу и основно средство правне заштите њеног поглавара. Српски патријарси ове акте куповали су у време ступања на дужност и после устоличења сваког новог владара. Од око четрдесет таквих аката, колико их је издато у време док је под турском влашћу постојала самостална српска црква, до данас је био познат само потврдни берат патријарха Арсенија IV Јовановића (1724–1737) из 1730.⁷

Овом приликом приказаћемо садржај првог од четири берата *йећкоѝ йаѝријарха* Калиника I (1691–1710), на основу овереног преписа, који се налази у фонду *Црквене канцеларије*⁸ Архива Председништва владе у Истанбулу. Препис је израдио скопски кадија Мехмед Емин, у периоду између 17. априла 1691. и 7. фебруара 1695, када је Калиник платио пешкеш за издавање потврдног берата.⁹ У овом тренутку може се само претпоставити да је препис оригиналног документа био наручен и приложен као доказ у парници, коју је око 1693. патријарх Калиник водио против Ахмеда, сина Мустафе Сакол-паше око користовног права на земљишта манастира Пећке патријаршије.¹⁰

Својом структуром документ не одступа битно од уобичајеног образаца по којем су крајем XVII и током XVIII века састављани архијерејски берати, тако да се у његовом садржају могу препознати три карактеристичне целине. У првој целини наведени су подаци о процедури издавања берата, односно о поступку Калиниковог именованја на положај патријарха. Друга садржи дефиницију црквене мукате, услове њеног закупа и географски опис *йаѝријаршије*. Трећа целина састоји се из одредби о правима

⁴ Тур. *berât*.

⁵ Тур. *kesîm, maqtû*'.

⁶ Тур. *piş-keş, pe⁹ke⁹*.

⁷ „Ферман султана Махмуда, сина султана Мустафе-хана, србском патријарху Арсенију од године турске 1143, а после Христа 1731”, *Гласник ДСС* 11 (1859), 181–186. и Љ. Чолић, *Турски документи с историју Српске православне цркве. Фонд Глише Елезовића*, Приштина 1996, 47–52.

⁸ Тур. *Pisqorösluq Qalemi*.

⁹ *Vaşbakanlık Osmanlı Arşivi* (даље: BOA), *Piskoposluk kalemî* (даље: D. PSK), 1/112.

¹⁰ У истој фасцикли с преписом Калиниковог берата налази се један акт из 1693, који се односи на поменути парницу; BOA, D.PSK 1/126.

koja je Kaliniku kao vlasniku берата гарантовао владар. Овим одредбама било му је зајемчено кадуцитетно право (наслеђе имовине преминулих архијереја и свештеника), искључиво право да подноси представке за именовање владика, пуна надлежност у питањима брачног права и духовног судства, као и неповредивост личности и имовине, пре свега, у време сакупљања дажбина.

Посебну пажњу завређују подаци о процедури издавања берата, пошто стварају могућност да се превазиђу постојеће дилеме и мистификације у вези са идентитетом патријарха Калиника. Овај документ садржи поуздане доказе да је Калиник I на чело српске цркве дошао у пролеће 1691. Молбу за патријарашко именовање лично је поднео крајем марта или почетком априла те године, при чему се властима представио као *сѣиановник Скојѣа*. Пошто је 14. априла 1691. платио умањени одсек од 70.000 аспри исписан му је берат, чиме је завршен поступак његовог именовања. Смањење годишњег одсека српске цркве за трећину раније вредности и опраштање пешкеша указују да ова молба није обрађена рутински, већ да је кључну улогу у начину именовања одиграо велики везир Мустафа-паша Ђуприлић (1689–1691). На основу тога може се закључити да је аутор биографских забелешки у *Оишѣем лисѣу Пећке ѣаѣријаршије* ипак поузданији извор од недовољно обавештеног и понекад злонамерног барског надбискупа Вићентија Змајевића (1701–1745), који је забележио очито измишљену причу о Калиниковом грчком пореклу и родбинским везама с Александром Маврокордатом.

ПРЕПИС ПРВОГ БЕРАТА ПАТРИЈАРХА КАЛИНИКА I

(BOA, D. PSK, 1/112)

Niṣān-i šerīf-i ‘ālīṣān-i sāmī-meqān-i sultānī ve tuğrā-yi ġarrā-yi cihān-sitān-i ḥāqānī bi-l-‘avn ar-rebbānī ḥükmi oldur ki /2/ vilāyet-i Rüm éline Üngürüs cānibinde İpek paṭrīqlīġine tābī’ olan yerlerüñ re‘āyāsı divān-i hümāyünüm ‘arz-i hāl édüb senede yüz biñ aqçe mīrī maqtū’-yi olan paṭrīqlīġi Ārāseniye (!) nām rāhib küffāra firār édüb ve ḥarbi kefereye tābī’ olmaqla /3/ ol seneden bu aña gelince metrepōlīdler qālmayub qaryelerimiz perākende ve perīṣān olub mīrīye ve re‘āyāya küllī ġadir olmaqla ve re‘āyā ṭāyifesi perākende ve perīṣān olduğundan be-her sene mīrī maqtū’-yi olan yüz biñ aqçe ber vech-ile edāya /4/ qudreleri olmayub ḥāllerimize merḥameten otuz biñ aqçesi tenzīl olunub be-her sene maqtū’ vērüb qādīmi kilīsālarına ve manāstirlerine vaqf olan ārāzīleri ke-l-evvel kendülerine vērīlüb cevri ü eziyyet olunmamaq üzre Üsküb sākinlerinden /5/ işbu dārende-i fermān-i hümāyün Qālī nīqōs (!) nām rāhib üzerimize paṭrīq naṣb ve ta’yīn olunub berāt-i ‘ālīṣān vērīlmek bābında ‘ināyet ricā eyledüklerinde ḥazīne-i ‘āmirem defterlerinde yüz biñ aqçe mīrī peṣkeşini ve senede yüz biñ aqçe kesimleri /6/ olduğu der-kenār olunduqda İmdī re‘āyāsı perākende ve perīṣān olmaqla mīrī kesimlerinüñ otuz biñ aqçesi tenzīl ve senevi yetmiş biñ aqçe kesimini ve ‘ādet-i peṣkeşi olan yüz biñ aqçe ve senevi kesimi olan yetmiş biñ aqçesi biñ /7/ yüz iki Recebinüñ on beşinci güninde bi-t-tamām

teslīm-i hāzīne eylemekte mūcibince biñ yüz iki Recebi gürresinde zabt eylemek üzre mesfūr Qālī nīqōs (!) nām rāhibi paṭrīq naşb ve ta'yīn édüb ve bu berāt-i hūmāyūnı vërdüm ve buyurdumki mesfūr Qālī /8/ nīqōs (!) rāhib varub vilāyet-i İpek ve Üsküb ve Samāqōv ve Dübniçe ve Cum'a ve Rāzloq ve Egridere ve İştib ve Niş ve Belğrād ve Semendire ve eyālet-i Temeşvār ve Bōsna ve Gūla ve Egre ve Qanışa ve İskenderiye ve Prizrīn ve tevābi'nde mezkura paṭrīqlığıne /9/ mütē'allıq metrepōlīdler ve pisqopōslar ve pāpāslar ve keşişler ve manāstirlerde olan keşişler ve sāyir kefere ṭāyifesinūñ ūlusu ve keşişi rāhib mezbūru üzerlerine paṭrīq bilüb ve paṭrīqlığıne mütē'allıq umūrda murāca'at édüb tecāvüz /10/ eylemeyeler ve bundan evvel ne vech-ile zabt ve taşarruf eyleyegelmişler ise yine ol-minvāl üzre zabt ve taşarruf étdürüb mādāmki cānib-i mīrīye 'aīt her sene maqtū'-yi olan senede yetmiş biñ aqçesi hāzīne-i 'āmire'me edā ve teslīm eyleye /11/ ve paṭrīqlığıne mütē'allıq firāri ma'rūf ve ma'rūfası olmayub merd olan metrepōlīdler ve pāpāslaruñ ve keşişlerūñ [ve] qālūguriyelerūñ mu'tād-i qadīm üzre gendüye 'aīt olan metrūkātları paṭrīq mezbūr ṭarafında zabt ve qabz olunub /12/ ṭaraf-i aḥirden daḥl u ta'arruz olunmaya ve paṭrīq mezbūr-i rāhibūñ mühürlü tezkiresi ve 'arzı olmadıqca bir ferde metrepōlīdlik ve pisqopōsluk vërmeye ve zabt ve taşarruf étdürilmeye ve paṭrīqlığıne dāḥl kefereden birisi tezvīc olmalı /13/ olduqda ve yāhūd 'avrat bōşāmalu olduqda işleri üzre rāhib-i mezbūrdan veya emr-i şerīfümle ve mektūbi ile ta'yīn olunan vekīllerinden ğayrı kimesne qārışmaya ve girmeye ve merd olan ruhbānlarūñ ve sāyir kefere ṭāyifesi kendü ayīn-i bāṭileri /14/ muqtażāsınca kilisāları fuqarāsına ve paṭrīqe her ne vaşiyet éderler ise maqbūl olub kimesne qārışmaya ve paṭrīqlığıne mütē'allıq metrepōlīd ve pisqopōslaruñ ve pāpās ve keşişlerūñ ayīnlerine mütē'allıq qabāḥatları zūhūr éder ise ayīnleri üzre te'dīb /15/ eyledükde aḥirden kimesne mānī' olmaya ve paṭrīq mezbūruñ ma'rifeti yōğīken ayīnlerine muḥālif nikāḥ cāiz olmayan kefereye nikāḥ eyleyān kefere ve pāpāsları ayīnleri üzre pāpāslıqdan 'azl ve naşba müsteḥaqq olan metrepōlīd ve pisqopōsları ve pāpās /16/ ve keşişleri paṭrīq mesfūr rāhib 'azl édüb vërlerine müsteḥaqq olan rāhibleri ve metrepōlīd ve pisqopōs ta'yīn olunmaq üzre der-i se'adetüme 'arz u i'lām eyledükde 'adet-i qadīm üzre peşkeşleri teslīm-i hāzīne olunduq /17/ zabtūcün yëdlerine berāt ve emr-i şerīf vëriyle ve paṭrīq mezbūruñ mühürlü 'arzı olmayınca bir ferde metrepōlīd ve pisqopōsluk vërmeye ve qānūn-i qadīm üzre anları mūcibince senevi lāzım gelen paṭrīqlıq rūsūmundan her qaṅgi diyārda vāqi' /18/ metrepōlīd ve pisqopōs ve pāpās ve keşişlerde ve sāyir keferede alacaq var ise der-i se'adetümden emr-i şerīfimle ve mektūb ile irsāl eyledüğü vekīllerine taḥsīl étdürilüb ehl-i 'örfden ve ğayrıdan kimesne müdāḥale étdürilmeye ve kefere /19/ ṭāyifesinūñ üzerlerine edāsi lāzım gelen senevi mīrī rūsūm ve taşadduq aqçeleri ve panāyirleri ve nikāḥları ve manāstirleri ve ayāzmeleri ve sāir kendüye 'aīt olan paṭrīqlıq maḥşulātı qadīmden alınūgeldiği üzre vëreler ve paṭrīq mezbūr ve yāhūd emr-i şerīfümle /20/ mā'mūr olan vekīllerine mīrī rūsūm cem'inde iken ba'z-i mahūf yerlerde aḥsen vech-ile geçmek için tebdīl-i cāme ve kisve eyledüklerinde ehl-i 'örf ṭāyifesi mücerred celb-i māl için sen bize nesr gerek ve yāhūd qarz-ı aqçe vërdük dëyü /21/ hilāf-i şer'-i şerīf rencide ve remide étdürmeyü ve bindikleri bārgīr ve qatırları ulāğa ve sāyir qapūm qūllarına aldurmeyub ve bi-l-cümle kilisālarına mütē'allıq bāğ ve bāğçe ve çiftliklerine ve çāirlerine ve manāstirlerine ve ayāzmelerine ve degirmānlarına ve sāir kilisāya

/22/ müteʿalliq eşyā ve tovārlarına bundan aqdem ve bunuñ emsālī paṭrīq olanlar ne vech-ile zabṭ ve taşarruf édegelmişler ise rāhib-i mezbūr daḥī ol-minvāl üzre zabṭ ve taşarruf eyleye ol-bābda paṭrīklīge aḥirden hiç ferd mānīʿ ve mezālīm olmayub /23/ daḥl u taʿarruż qılmıyalar şöyle bileler ʿalāmet-i şerīfe iʿtimād qılalar /24/ taḥrīren fī l-yevmi s-şāmin aşer şehr-i Recebū l-mürecceb senete işneyn miʿe ve elf. /25/ Bi-maqāmi Qoşantiniye el-mahrūse.

[Са стране:] Muṭābiq l-āşliye el-ḥaṭr /II/ Meḥmed el-Emīn ibn-i Muşṭafā el-Qādī be-Medine-i Ūsküb /III/ ʿüfiye ʿanhumā /IV/ nemeqahū el-faḳīr ileyh sübhānehū ve-taʿālā.

[Печат:] Abduhu Meḥmed Emīn bin Muşṭafā vahduhu val-ʿ iyāzu bi-llāh.

Часни, узвишени и славни султански знак и сјајна владарска тугра господара света по милости Божјој наређује:

Раја из угарских страна Румелије, из места која припадају Пећкој патријаршији, обратила се мом владарском дивану представком [у којој се каже]: „Монах по имену Арсеније, који је за своју патријаршију државној благајни плаћао годишњи одсек од сто хиљада аспри, побегао је неверницима и прешао на страну непријатеља. У исто време отишли су и митрополити. Наша села раселила су се и опустела, а државним приходима и раји нанесена је велика штета. С обзиром да је раја расељена и расута, и да више нисмо у стању да државној благајни сваке године дајемо сто хиљада аспри одсека, годишњи одсек милостиво је умањен за тридесет хиљада аспри”.

Земљишта која су њиховим старим цркавама и манастирима раније додељена као вакуфи, дају им се као и раније.

Да им се не би наносило насиље и неправда, становник Скопља на којег се односи ово царско наређење, монах по имену Калиник, молио је за милост од Порте и добио узвишени берат, којим је именован за патријарха. У дефтерима моје Царске благајне забележено је да треба да даје сто хиљада аспри на име пешкеша и сто хиљада аспри годишњег одсека. Пошто је раја расељена и расута, његов државни одсек умањен је за тридесет хиљада аспри и сада његов годишњи одсек износи седамдесет хиљада, а обичајни пешкеш сто хиљада аспри. Годишњи одсек од седамдесет хиљада аспри у целости је плаћен петнаестог рецеба хиљадустодруге године (14.4.1691) и у складу с тим записано је да је првог дана рецеба хиљадустодруге године (31.3.1691) поменути монах Калиник постављен за патријарха.

Дао сам му овај царски берат и наредио сам да митрополити, епископи, попови, свештеници и монаси у манастирима који припадају поменутој патријаршији и сви остали неверници, мали и велики, у областима Пећ, Скопље, Самоков, Дупница, Цума, Разлог, Крива Паланка, Штип, Ниш, Београд, Смедерево, у ејалету Темишвар, Босна, Ђула, Јегар, Кањижа, Скадар, Призрен и њиховим подручним местима, поменутог монаха Калиника сматрају патријархом, да му се обраћају у вези с пословима патријаршије и да му буду послушни.

Нека је држи [патријаршију] и притежава на исти начин како се то и раније чинило, све док у корист државе сваке године сакупља и мојој царској благајни даје годишњи одсек од седамдесет хиљада аспри.

Они који су побегли из патријаршије, нека се више не помињу.

Нека нико са стране не омета и не узнемирава поменутог патријарха када према старом обичају присваја заоставштину умрлих митрополита, попова, монаха и калуђера.

Без представке и оверене молбе поменутог патријарха нека се не даје и нека се не држи под управом ниједна митрополија и епископија.

Када неко од неверника у Патријаршији треба да се ожени или да се разведе од жене, нека се нико не уплиће и не омета у овим пословима поменутог монаха или његове заступнике, који су постављени на основу мога царског наређења и писма.

Ако је монах или други неверник, у складу с њиховом испразном вером пре смрти нешто завештао сиротињи њихове цркве или патријарху, све што је завештано нека се прихвати и нека нико то не омета.

Ако митрополити, епископи, попови и свештеници из патријаршије начине прекршаје у њиховој вери, нека их кажњава према обичајима њихове вере, а нико са стране нека се у то не меша.

Нека се без знања поменутог патријарха не закључују бракови између неверника, којима то према обичајима њихове вере не доликује.

Када мојој Порти Среће стигне представка и обавештење о рашчињавању митрополита, епископа и свештеника, нека се никоме не додељује митрополија и епископија, док државној благајни не преда обичајни пешкеш и затим му се, на основу оверене представке поменутог патријарха, уручи берат и царско наређење.

Када се по старом обичају и у складу с прописима њихове вере од митрополита, епископа, попова, свештеника и других неверника у било којој области узима патријарашки ресум, нека нико од представника власти, нити било ко други, не чини сметње заступницима, који су послати да сакупљају ове приходе с царским наређењем и с писмом од моје Срећне Порте.

Неверници су од старине дужни да му дају годишњи државни ресум, новац од милостиње, панађурске, брачне, манастирске, ајзамске и друге патријарашке приходе.

Ако поменути патријарх или његови заступници, који су постављени мојом царском заповешћу, сакупљају државни ресум преобучени, како би на најбољи начин прошли кроз опасна места, представници власти нека не посежу за њиховом имовином говорећи: „Треба да нам даш помоћ” или „Дај нам новац који смо ти позајмили”. Нека их не узнемиравају и не чине им сметње супротно часном шеријату и нека им улаци и други државни службеници не отимају товарне коње и мазге.

Свим виноградима, баштама, читлуцима, ливадама, манастирима, ајзаммама, млиновима и другим имањима, добрима и стоком, који припадају њиховим црквама, онако како су располагали ранији патријарси, на исти начин нека располаже и поменути патријарх.

И уопште, нико нека не чини сметње и насиља Патријаршији, нека се не уплиће и не омета. Тако нека се зна и на царски знак ослони.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a legal or administrative document. The text is densely packed and written in a cursive style. At the top right, there is a large number '2' and a decorative flourish. The text appears to be a confirmation or a decree, mentioning names and titles.

Vertical handwritten notes on the right margin, possibly indicating the date or the official's name.

Писано осамнаестог дана часног месеца рецеба хиљадустодруге године (17.4.1691).

У резиденцији, у Богом чуваном Цариграду.

[Са стране:] Веродостојност преписа потврђује Мехмед Емин, син Мустафе, кадија града Скопља – нека им је опрштено.

Написао поменути сирмах Слављеног и Узвишеног Бога.

[Печат:] Божји роб, Мехмед Емин син Мустафе, Бог му је једино уточиште.

CHARTER OF PATRIARCH KALINIK I

by

Nebojša S. Šuletić

Summary

In the *Church Office* fund (Turkish *Piskoposluk Kalemi*) of the Archive of the Presidency of Government in Istanbul, there is a certified transcript of the charter of Patriarch Kalinik I (1691–1710). The transcription was made by the judge from Skoplje Mehmet Emin, between April 17 1691 and February 7, 1695, probably for the need of a court process which Patriarch Kalinik initiated around 1693 against Ahmet, the son of Mustafa Sakol-Pasha about the exploitation rights for the estates of the monastery of the Peć Patriarchate.

In its structure, this document does not significantly deviate from the usual pattern according to which pontifical charters were prepared at the end of the 17th and during the 18th century. The facts about the procedure of issuing of a charter are of special significance, because they offer a possibility to overcome the dilemmas and mystifications related to the origin and identity of the Patriarch Kalinik. It is clear now that Kalinik did become the head of the Serbian Church under the Turkish rule in the spring of 1691. He submitted the appeal for the patriarch's nomination himself at the end of March or the beginning of April that year, introducing himself to the authorities as an inhabitant of Skoplje. Lowering of the annual tax for Serbian Church for one third of the former value and exemption from *peşkeş* (gift) point to the fact that Kalinik's appeal was not processed in a routine way, but that the key role in the manner of his appointment was played by the Grand Vizier Mustafa-Pasha Ćuprilić (1688–91). On the basis of that, one can conclude that the author of the biographical notes in *The General Chronicle of the Peć Patriarchate* is a more reliable source than the insufficiently informed nadsometimes malevolent archbishop from Bar Vićentije-Vicko Zmajević, who noted down an obviously invented story about Kalinik's Greek origin and his kin relations with Alexandros Mavrokordatos.

Филиј Крчмар

ПРИЛОГ БИОГРАФИЈИ ГРОФА МЕРСИЈА

САЖЕТАК: Једна од најзначајнијих личности у историји Баната несумњиво је Клаудиус Флоримунд Мерси (1666–1734), лоренски гроф у служби Хабзбуршке монархије. Овај даровити војсковођа остао је упамћен као први намесник Баната након аустријског освајања те области, за чије владе су постигнути велики резултати на пољу привреде. Иако му је због бројних заслуга, а првенствено због колонизације Немаца коју је спроводио, подунавско-швапска историографија одала пуно признање, Мерси је ипак остао у сенци свог много познатијег савременика, пријатеља и заштитника – принца Еугена Савојског. Подунавске Швабе су до данас написале низ радова у којима је анализиран његов живот и дело, док му историографије осталих народа који насељавају Банат нису посветиле пажњу какву он несумњиво заслужује. У раду је дат кратак преглед најзначајнијих остварења подунавско-швапске историјске науке о Мерсију, и превод најстаријег међу њима – кратке биографије из пера једног од родоначелника банатске завичајне историографије Јохана Хајнриха Швикера.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Клаудиус Флоримунд Мерси, Банат, Подунавске Швабе, историографија, Еуген Савојски, Јохан Хајнрих Швикер, Gross-Beckereker Wochenblatt.

На предлог победоносног аустријског војсковође Еугена Савојског, 12. октобра 1716. генерал Клаудиус Флоримунд Мерси постављен је за врховног војног заповедника у темишварском Банату, тек освојеном од Турака. Недуго потом, Мерсију је 1. новембра поверена и цивилна управа у овој провинцији¹. Нови намесник Баната дотле је за собом имао истакнуту војничку каријеру изграђену у Великом бечком (1683–1699) и Рату за шпанско наслеђе (1701–1714). Рођен 1666. године у Лонгвију у Лорени, Мерси је припадао старој и угледној племићкој породици која је дуго служила Хабзбурге. Тачан датум његовог рођења је непознат, услед губитка тамошњих црквених књига. Млад је ступио у војну службу и брзо у њој напредовао, учествујући у свим важнијим борбама у Угарској и Италији. После очеве смрти 1686. наследио је своју грофовију – пет села у Лорени („cinqe villes”)². Након

¹ Josef Wolf, „Kaiserlicher Soldat und Statthalter. Claudius Florimund Graf von Mercy und sein Wirken im Banat”, *Banater Kalender* 2008, Erding 2009, 71.

² Ксвир ле Франк, Мерси Ло, Мерси ла Ба, Будрези, Ињи; Gerhard Seewann, „Zur Familiengeschichte der Grafen Mercy und Mercy-Argenteau”, *Südostdeutsches Archiv* 19/20, München 1977, 60.

што је накратко био одвојен од државничких послова у Банату (1717–1720), када је узео учешћа у борбама на Сицилији, Мерси се у потпуности посветио унапређивању поверене му провинције. Мере које је предузимао (колонијација, подизање привреде, исушивање мочвара, регулисање речних токова итд.) резултирале су потпуним преображајем овог заосталог подручја. Позван 1733. да преузме команду над војним операцијама у Италији, Мерси је поново напустио Банат и погинуо 29. јуна наредне године у бици код Парме.

Од друге половине 19. века, када се започиње завичајна историографија Подунавских Шваба, па до данас, о Мерсију је написан низ радова. Најмлађи у том низу објављен је у *Банатском календару* за 2008. годину, а његов аутор је историчар Института за подунавско-швапску историју и географију у Тибингену Јозеф Волф³. Волф је на сажет и језгровит начин приказао најважније детаље из Мерсијевог живота: 1) порекло, војничку каријеру и биографију до постављења за гувернера Баната; 2) стање ове провинције након рата 1716/1718; 3) мере које је Мерси предузимао за њено привредно унапређење; 4) мало познате детаље из историје породице Мерси; 5) трагичан крај у Рату за пољско наслеђе; и 6) стање у Банату непосредно након Мерсијеве смрти, како би се могла дати оцена његовог учинка.

Герхард Зеван (Seewann) објавио је 1977. године рад о Мерсију под називом *О породичној историји грофова Мерси и Мерси-Аржонто*.⁴ Ослањајући се на скоро све што је до тада написано о Мерсију и користећи поједине мађарске и румунске историјате колонизације Баната, Зеван је у жижу свог научног разматрања поставио три члана племићке породице Мерси. То су, редом: 1) гроф Клаудиус Флоримунд Мерси (1666–1734); 2) Антон Игнац Карл Аугустин Мерси-Аржонто (1692–1767); 3) Флоримунд Клаудиус Мерси-Аржонто (1727–1794). Осим што открива мало познате појединости о Мерсију, Зеванов рад је занимљив и стога што показује чвршћу повезаност његове породице с простором Јужне Угарске, већу него што би се у први мах дало наслутити.

Идући даље у прошлост, налазимо два рада о Мерсију настала 50-их година прошлога века. Јозеф Калбрунер (Kallbrunner) писао је 1952. о њему као „носиоцу немачке културе у Банату”⁵. Осим овог, данас тешко доступног текста, Калбрунер је 1958. аутор текста о историји царског Баната од аустријског освајања до 1737, у којем је акценат ставио не толико на Мерсијеву личност, колико на мере које је спроводио у повереној му провинцији.⁶

Поводом 200. годишњице од Мерсијеве смрти, у новосадском часопису *Volkswart* посвећеном неговању немачке културе у Југославији, 1934. године се појавио кратак текст Адама Мауруса посвећен „оцу банатских

³ Josef Wolf, „Kaiserlicher Soldat und Statthalter. Claudius Florimund Graf von Mercy und sein Wirken im Banat”, *Banater Kalender* 2008, Erding 2009, 71–81.

⁴ Gerhard Seewann, „Zur Familiengeschichte der Grafen Mercy und Mercy-Argenteau”, *Südostdeutsches Archiv*, XIX/XX, München 1977, 53–69.

⁵ Josef Kallbrunner, *Ein Lothringer als Träger deutscher Kultur im Banat. Vorschau auf ein Bild des Grafen Claudius Florimund Mercy*, Heidelberg 1952.

⁶ Исти, *Das kaiserliche Banat. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1737*, München 1958; Калбрунер није никада написао други део до 1778. и инкорпорирања Баната у угарске жупаније.

Шваба⁷. Представивши Мерсијеву биографију тек у најосновнијим цртама, аутор се више посветио величању његових заслуга и значаја за банатске Швабе, тако да у том смислу овај рад има више панегирички а мање научни карактер.⁸

Један од највећих завичајних историчара Баната, Франц Ветел, писао је о Мерсију у оквиру својих банатских биографских скица, у којима је приказао животе најзначајних личности везаних за то поднебље.⁹ Ова књига појавила се први пут 1908. у Темишвару и у више наврата је обогативана новим прилозима. Своје треће издање доживела је 1932. године.

Ветелов колега, супарник и такође Вршчанин родом, чувени Феликс Милекер, објавио је 1923. у оквиру свог колосалног опуса *Банатска библиотека* књижицу у којој је описао „прву организовану немачку колонизацију Баната под Мерсијем”¹⁰.

Двојица мађаризованих Шваба, историчара – Јене (Еуген) Сентклари и Лудвиг Бароти-Грин – објавили су крајем прве деценије резултате својих истраживања о Мерсију.¹¹

Најстарији научни рад о „првом швапском грофу” потекао је из пера једног од родоначелника банатске завичајне историографије – Јохана Хајнриха Швикера.¹²

⁷ Adam Maurus, „Claudius Florimund Graf von Mercy”, *Volkswart* 8, Novi Sad (Juli-September) 1934; Адам Маурус (Темишвар 1902-Нојштат 1953), истакнути немачки културни и јавни радник, секретар Швапско-немачког просветног савеза (Културбунда), педагог и директор Немачког учитељског завода у Великом Бечкереку и Новом Врбасу, уредник *Немачког народног календара*. За време окупације 1941–1944. обављао дужност инспектора немачких школа у југословенском Банату (Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992, 1222–1223).

⁸ Маурусов рад се завршава речима: „Тако је Мерсијево име постало бесмртно, а његова дела остала незаборавна. Он је отац насељавања Баната, који је читаво своје биће и срце посветио својој земљи и тако и постигао пун успех. Низ цветајућих немачких насеља – око пола стотине – настао је за његове владе, хиљаде Немаца су нашле свој хлеб и домовину заувек! Ако данас погледамо Банат и присетимо се тешког времена Мерсијевих година, онда поздрављамо великог ствараоца и градитеља у најдубљем поштовању и са захвалношћу; јер сва насеља, сва цветне ливаде и зелена поља, сав живот и напредак он је створио у неуморном раду. Он нам је створио отаџбину и нека његово име буде спомињао заувек са поштовањем и љубављу, јер он је био наш!” (A. Maurus, *н. д.*, 3).

⁹ Franz Wettel, *Biographische Skizzen. Beiträge zur Geschichte des Temeser Banats*, Temeswar 1932.

¹⁰ Felix Milleker, *Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy 1722–1726*, Wrschatz 1923.

¹¹ Szentkláray Jenő, *Mercy Claudius Florimundus kormányzata a temesi Bánágban*, Budapest 1909 (*Владавина Клаудиуса Флоримунда Мерсија у Тамишчком Банату*); Ludwig Baróti – Grün, *Adatok Mercy Klaudiusz Florimund gróf élétéhez*, Történelmi és Régészeti Értesítő 8, Temeswar 1910 (*Прилози за историју грофа Клаудиуса Флоримунда Мерсија*).

¹² Јохан Хајнрих Швикер (Нова Бешенова 1839 – Будимпешта 1902), историчар, педагог, публициста и политичар. Школовао се у Вршцу, радио у Новом Саду, Чакову, Великом Бечкереку и Будимпешти. Његова *Историја швапског Баната* (*Geschichte des Temeser Banats. Historische Bilder und Skizzen*, Großbetschkerek 1861) сматра се једним од утемељивачких радова банатске завичајне историографије. Швикеров научни опус углавном је био посвећен изучавању историје Подунавских (банатских) Шваба, али је он дао посебан допринос и српској историографији, у виду *Историје Срба у Угарској* (*Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Nach archivalischen Quellen dargestellt*, Budapest 1880). Ово дело се недавно (2008) по други пут појавило на српском језику у преводу чувеног германисте То-

Настао је у виду новинског прилога за *Grossbecksereker Wochenblatt*, недељник на немачком језику.¹³ Објављиван је у наставцима од 7. априла до 5. маја 1860.¹⁴ Иако је на појединим местима оштећен, текст је, у целини узев, разумљив и лако се прати. На самом крају стоји ауторов потпис „Ш – р” („Sch – (wicke) – r”). Следи превод текста у целини:

Гроф Клаудиус Флоримунд Мерси беше унук оног славног племића Франца Мерсија, који је заблистао у ратним подвизима друге половине Тридесетогодишњег рата и јуначком смрћу погинуо у крвавом окршају код Алерхајма. Налик оцу погибе и његов син, царски генерал-мајор гроф Мерси, 1686. године пред Будимом. Гроф Клаудиус Флоримунд рођен је 1666. године и као шеснаестогодишњак, четири године пре очеве смрти, ступио је у царску војну службу. Са великим жаром посветио се војничком занату, иако се овај показао кобним за оца и деду; нема сумње да је поседовао већину особина које су му јамчиле сјајан успех у том позиву. Мерси беше храбар, опрезан, пун стваралачких идеја, једна [заиста] страствена природа; међутим, као што је то често случај код људи који превазилазе остале, [био је] поносан на своју неуобичајену надареност и отуда горд и често оштар према својим подређенима. Највећи недостатак Мерсијев, ако се то тако може назвати, био је међутим онај, о ком човек ни не зна да му недостаје, о ком не зна како да га присвоји, а који је свуда, а нарочито у ратним подухватима неопходан – њему је недостајала срећа.

Већ је Волтер приметио да Мерси припада породици која поседује ту особеност, да се њени чланови могу сматрати несрећнима. Ни за кога ова реч не важи толико као за Флоримунда Мерсија. Читав његов живот може да служи као пример за то. Увек у првим редовима када се опасност смешила и орила борбена врева, његово име је било увек међу оним најхрабријима, али углавном и међу онима које је задесила нека несрећа, заробљавање или рањавање.

мислава Бекића, с предговором Славка Гавриловића (први превод је из 1998). Швикер је због тога био изабран за дописног члана Српске краљевске академије (о Швикеру вид.: Alexander Krischan, *Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie. Bio-bibliographische Skizzen*, Freiburg 1993, 62–77); на српски је, у два наврата (1991. и 1995) преведено и његово дело *Историја унијаћења Срба у Жумберку* (превод Николе Живковића).

¹³ *Gross-Becksereker Wochenblatt* је 1851. године у Великом Бечкереку покренуо регенсбуршки књијар Франц Паул Плајц. Пун назив листа гласио је: *Grossbecksereker-Wochenblatt für den Geschäfts-, Gewerbe- und Landmann. Organ für amtliche Verordnungen und alle Arten Anzeigen, für Gewerbkunde, Gartenkunst, Land- und Hauswirtschaft* (Великобечкеречки недељник за трговце, занатлије и земљораднике. Билтен за службене наредбе и огласе, за индустрију, вртларство, земљорадњу и домаћинство). У почетку је доносио само саопштења, окружна писма и огласе царских надлештава, заједно са неколико привредних натписа, да би почев од шездесетих година 19. века постао садржајнији и богатији: објављивао је и песме и новеле, али и кратке бечкеречке вести које су данас веома значајан извор података за завичајне историчаре (Швикеров прилог сведочи томе у корист – прим. Ф. К.). Излазио је до 1917. године (Ferenc Nemet, *Istoriija štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007, 23–25).

¹⁴ Johann Heinrich Schwicker, *Graf Mercy*, *Gross-Betschereker Wochenblatt* 7.4., 14.4., 21.4., 28.4., 5.5.1860.

Када је Еуген Савојски желео да славно оконча свој величанствени поход у Горњој Италији 1701, царски потпуковник гроф [Мерси био је позван?]. ...децембра кроз француске [...] учествовао у нападу на Кремону. Имао је (Мерси – прим. прир.) наређење, да провали са 250 најбољих коњаника кроз отворену Маргаретину капију, у пуном трку пројури кроз град и учини све како би се заузела капија По, којем је принцу Водмону требало да буде отворен пут у Кремону. Наређење је било извршено са великим успехом: француска стража била је потучена и капија пробијена. Коњица се сјурила у град, праћена пешадијом. Сви су хтели да освоје капију По, како би обезбедили прилив појачања. Потпуковник гроф Мерси успео је да заузме положај у првом налету, али, будући да га царска пешадија под поручником Шерцером није могла довољно брзо пратити, то је успело Ирцима који су се борили у француској војсци да поново овладају капијом.

Сада су (по)ново освојени положај бранили са непобедивом истрајношћу и пожурили се, да мостове преко реке униште ватром. Сам Мерси, који је тек пре неколико недеља заменом враћен из француског заробљеништва, био је опкољен од Ираца и опет ухваћен. Напад на Кремону је пропао и Еуген Савојски се морао повући; ипак, ова смелост заплашила је његове непријатеље.

Али највећа несрећа која је икада задесила Мерсија, био је неуспех похода који је предузео 1709. године у Франш-Контеу. Он је упао у ту област, како би ујединио снаге са фелдмаршалом Вирихом и потом угрозио Лион. Међутим, био је потучен од француског генерала де Бурга и морао се повући назад преко Рајне, након што је изгубио половину људства. Овај догађај натерао је и грофа Дауна да се повуче у Пијемонт. Еуген Савојски био је огорчен због неуспеха Мерсијевог подухвата, који је много обећавао. У праведној претпоставци да многи учесници нису притом испунили своју дужност, Савојски је наредио да се одржи ратни суд, како би се „утврдио пример, да би убудуће у сличним случајевима свако испуњавао своју обавезу”. Ипак, изгледа да је Мерсију успело да се оправда, јер је 1716. поново био у милости цара и Еугена Савојског, а војска, ако га и није одмах видела, није му могла ускратити највише поштовање.

Те године учествовао је у походу Еугена против Турака као коњички генерал и у бици код Петроварадина 5. августа 1716. борио се храбро на челу своје колоне. У извештају о бици коју је Еуген упутио цару био је похваљен речима: ...да је, „због јунаштва исказаног том приликом” [Мерси] нарочито заслужио царску милост.

Након освајања Темишвара, Савојски је међу својим генералима тражио једног који би био способан да преузме врховну команду и власт у новоосвојеном подручју, подједнако у корист царског дома и на добробит поданика. Њега је нашао у коњичком генералу грофу Мерсију.

Принц му је објаснио да га је на тај положај одредио јер му је добро познато било, осим његове често пута исказане храбрости и великог искуства, и нарочито пожртвовање за друге [...] сигурно не би могао макар ни привремено да узурпира власт, будући да би се потрудио на сваки начин да у земљу уведе сређени правни поредак, и спровођењем чврсте дисциплине задобије поверење поданика. Свако друго уређење, било да се ради

о црквеним односима, успостављању власти, војсци или финансијама, остало је у надлежности цара, по чијој се наредби спроводило, након што би се прибавила тачна знања о (новоосвојеним) крајевима. Ваљало је обратити и пажњу на то да се само Немци католичке вере могу насељавати у утврђењима. Јер само њима се могло поклонити поверење. Грке, Србе и остале могло се пуштати једино у предграђа. Генерал-мајор гроф Франц Валис, који је добио команду у Темишвару, примио је слична упутства.¹⁵

Опсежније него наређење које је принц Еуген издао грофу Мерсију у вези са управљањем земљом, било је оно које се односило на још недовршене војне операције. Он је требало да одлучно крене на Панчево, Нову Паланку и по могућству чак на Оршаву, те да заузимањем ових места осигура положај царских трупа у Банату и Турке у потпуности истера из ове провинције; тиме би се становници убедили да је повратак некадашњих силника-властодржаца учињен неизводљивим. Требало је да покуша да заузимањем острва код Оршаве пресече везу Београда са преосталим турским областима, чиме би био учињен значајан помак за планиране походе у наредној години. На крају је Мерси добио и наређење да, где год је то могуће, убира контрибуције на непријатељском подручју, како би најмање један део својих трупа издржавао о трошку противника.

Гроф Мерси започео је 4. новембра поход, који му је принц Еуген наложио да изврши. Панчево се предало без и покушаја отпора, Нова Паланка исто тако. Мерси је кренуо пут Оршаве, кроз потпуно опустошени предео, будући да су кратко пре тога Татари туда страховито пустошили и становништво у ројевима одвели у робље. Овде (у Оршави – Ф. К.) се, међутим, намерио на одлучнијег непријатеља него до тада. Турци су га очекивали пред градом и, иако је Мерси успео да их потисне назад, држао је да је напад на сам град веома тешко напасти. А чак и када би га освојио, Мерси је сматрао да би се он тешко могао бранити, јер је био знатно удаљен од осталих положаја царских трупа. Мерси је стога кренуо на Мехадију, припремио место за одбрану и потом се вратио у Темишвар.¹⁶

Мерси је 1717. године припремао поход на Београд. Он је био тај који је поручника Петраша [...] залихе хране од Петроварадина ка [...] при чему је наш смели официр [спречио да ?] падне у руке Турцима. Принц Еуген је пребацио Мерсију, што се тако храбар официр излаже тако очигледној опасности. Када је Савојски крајем маја стигао у Футог, са Мерсијем је обишао Банат, како би извидео околину за ратне операције.

Приликом опсаде Београда принц Еуген послао је наређење Мерсију да непријатеља истера из ровова врх острва, које прекопута Београда твори Дунавица са Дунавом, чиме би било омогућено опкољавање тврђаве. Али, када је Мерси кренуо у испуњавање те наредбе, која је, због широких мочвара од којих је то острво било сачињено, значила само тешкоће, заде-си га услед силних напора и узбуђења нека врста можданог удара, која му похара вид и слух и остави га са скромним надама у оздрављење. Чак и да

¹⁵ Graf Mercy, Grossbecksereker Wochenblatt, 7.4.1860.

¹⁶ Уп. са: J. Wolf, н. д., 74, где стоји да је Мерси заузео Оршаву, „последње утврђено место Турака у Банату”.

је задато наређење успешно било извршено, Савојски је сматрао да [Мерси] у сваком случају не би био од користи током даљег похода.

У писму у коме је принц Еуген цару приказао овај несрећни случај, он хвали Мерсијеве заслуге у изразима пуним признања. Осим општих и изванредних војничких особина које красе Мерсија, највеће похвале вредно је његово држање прошле зиме, када је у исто време командовао напорним утврђивањем границе према непријатељу, успостављао управу над новоосвојеним подручјима и водио припреме за тренутни поход. Његова неуморна ревност и ретко виђени прегор имали би се изнова сјајно показати; несрећа која га је задесила заслужује двоструко да буде жаљена, јер иде на штету цару, а принц Еуген је ускраћен за Мерсијеву помоћ у речима и делу.

Што се више Савојски жалио на коб која је задесила Мерсија, то је био радоснији због чињенице да се његова страховања нису обистинила. Већ 16. јула могао је известити цара о Мерсијевом пуном опоравку, будући да га је зло што га је задесило једнако брзо напустило као што му је и дошло. У славној бици од 16. августа Мерси је дао јуначки допринос победи. Јер, када је на десном крилу цареваца, где је окршај најпре почео и силно се потом распламсао, срећа почела да напушта царско оружје, коњички генерал гроф Мерси пожурио је са коњицом у помоћ грофу Палфију, непријатељ је био отеран са свог положаја и принуђен на уступање. Пешадија је продрла напред у затвореним колонама, а Турци, нападнути од ње фронтално, а од коњанице притиснути по странама, нису још дуго пружали отпор. Бој је снажно беснео и са друге стране борбене линије, Турци су свуда били потиснути назад и њихово узмицање на крају се претворило у дивљи бег. У 9 сати ујутру био је Савојски господар бојишта. Шест дана касније предао се Београд.

Мерси је међутим са 12 батаљона и 8 коњичких пукова отишао назад у Банат, како би штитио Београд од непријатељских упада. Принц Еуген је нарочито наредио Мерсију да се, осим војне безбедности, побрине и за унутрашње послове Баната; мада није радо желео да види војну и цивилну власт обједињене у истим рукама, будући да је знао да су и најизванреднији генерали само у ретким случајевима [кадри?] да управљају освојеном земљом, ипак је поверио [...] он није дозволио себи да поднесе ниједан предлог који се тичао унутрашњег уређења, само један који је веровао да мора наговестити, а то је да би Банат тек касније требало присајединити Угарској. Њиме је требало управљати отприлике као и Ердељом, посебном провинцијом која је стајала непосредно под влашћу цара.

Што се самог Темишвара тиче, тако је Савојски поновио своју ранију заповест, да се у утврђење могу узимати само Немци католичке вере. Нарочито је Јевреје требало држати даље одатле, јер би у супротном последице биле мање поштена трговина и неодговорно зеленашење, а осим тога, они су више привржени османлијама него хришћани. Услед дугогодишњих веза са Турцима они тамо поседују бројне пријатеље и доушнике, са којима стоје у најужем дослуху. Стога је нарочито на њих требало обратити пажњу, и у сваком погледу се чинило пожељним да се предвиђене трговачке везе са Турском обављају преко хришћана, који би наместо Јевреја дошли у град.¹⁷

¹⁷ Graf Mercy (Fortsetzung), Grossbecksereker Wochenblatt, 14.4.1860.

Као што је племенити принц Еуген ретко грешио у процени људи, тако ни мишљење које је имао о Мерсију није било погрешно. Под његовим вођством ресурси Баната развили су се на изненађујућ начин. Земља која је [некада сто]леђима [била] под чврстим јармом, почела је брзо да напредује и цвета. [...] дах хришћанске цивилизације. Па ипак, пре него што је Мерси развио своју пуну снагу и остварио своје планове, опозван је са попршта своје активности. Између Аустрије и Шпаније избише нови спорови. Заслугом принца Еугена Мерсију је поверено заповедништво на Сицилији и то не стога што је овај имао веома високо мишљење о његовој војничкој способности, већ зато што је Мерси у Банату показао да је веома добро разумео како се успоставља власт у новозадобијеној провинцији, која на подједнак начин служи на корист и добробит и цару и народу.

Мерси је 22. маја 1719. године са отприлике 19000 људи кренуо из Баје. Четири дана касније појавио се на сицилијанској обали. На Стромболију¹⁸ се сусрео са генералом Цумјунгеном (Zumjungen) и они су одлучили да се искрцају код Патија. Ово искрцавање се одиграло без да су Шпанци покушали да га спрече. Они подигоше свој логор пред Мелацом и повукоше се у Франкавилу.

Међутим, толико срећан почетак засениле су потешкоће са којима је Мерси морао да се избори. Као највећа од свих чинила му се одбојност становништва, које се ту и тамо хватало оружја како би помогло шпанској војсци у борби против царских трупа. Насупрот томе, Мерсију је било строго забрањено да употребљава насиље над становништвом, осим у случају крајње нужде; јер, на становнике се имало гледати не као на непријатеље, него на царске поданике, и надало се да ће се њихова одбојност уклонити добрим поступањем, а они придобити за нове владоце.

Друга препрека за Мерсија била је недоступност ратних залиха, којима је био снабдевен. Недостатак новца, тај вечити проблем, испољавао се све више и више. Трупама је могао бити исплаћен само део злата. Живежне намирнице допремале су се са великих удаљености, а услед мањка товарних животиња, јединог превозног средства које је на Сицилији могло наћи употребу, Мерси је био приморан да у ту сврху искористи (своју) коњицу.

У тако неповољним околностима, Мерси је имао среће да су под његовом командом стајале изабране снаге, а генерали и виши официри који су му били придружени спадали су међу најбоље у царској војсци.

Мерсију су требале скоро три недеље да се снабде свим потрепштинама, да се могао надати успеху против непријатеља. Царска војска је 17. јуна 1719. кренула из логора крај Лимерија. Након мукотрпног тродневног марша кроз каменити и бреговити предео, скапавајући од жеђи под зрацима сицилијанског сунца, Мерси је коначно стигао до врхова Тре Фонтане, одакле је угледао Шпанце улогорене у равници Франкавиле. На тај призор узвик радости проломио се у војничким редовима, који су, уморни од дотадашњег чекања, прижељкивали борбу. До ње је и дошло следећег јутра, али она није довела до жељеног исхода. Иако ни Мерси нити његови генерали нису штедели своје трупе, иако су се ови последњи борили с невиђеном

¹⁸ Стромболи – малено вулканско острво северно од Сицилије (Ф. К.).

храброшћу, није им успело да истерају Шпанце из њихових рововских положаја. Мерси је морао да се повуче. Иако је био рањен, и то не безначајно, повукао се на тако достојанствен начин, да се маркиз де Леде није усудио да га гони.

Код Моте је Мерси заузео повољан положај, одакле је могао да мотри на непријатеља који се још увек налазио код Франкавиле и вреба на прилику да изнова нападне. Али неуморни прегор, са којим је обављао своје дужности војсковође, имао је за последицу то да га је 11. јула 1719. године задесио сличан мождани удар као пре две године у логору пред Београдом. Два сата је лежао као мртав и мада је потом опет дошао свести, беше потпуно обневидео. Будући да у таквом стању није могао дуже обављати своје дужности, предао је команду генералу Цумјунгену и дао отићи у Ређо.

Ипак, несрећа је и овог пута била пролазна и ускоро се поново нашао са својим трупима. Ове су се улогориле пред Месином и кренуле да копају ровове спрам цитаделе. Упркос свим напорима и марљивости водећих официра опсада града ишла је спору. Као главни узрок томе мора се узети пометња која је владала око Напуља и која је учинила да Мерси крене готово без залиха. Такође ни лоше расположење Сицилијанаца према царским трупима није остало без утицаја. Брижљивим поступањем Мерси се надао да ће се осећање Сицилијанаца према цару још моћи променити на боље. И у том мишљењу чврсто га је подржавао принц Еуген, који је увек препоручивао милост и поштеду.

Мерси је са нестрпљењем ишчекивао долазак помоћних трупа, које му је требао довести фелдмаршал поручник Боневал из Ђенове. Он се надао да ће његовом помоћу не само брже привести крају опсаду цитаделе, која је непрестано пружала одлучан отпор, него је рачунао и на то да ће решити проблем маса наоружаног становништва које је чинило немогућим довоз било каквих залиха које су долазиле копненим путем. Коначно, Боневал се искрцао 8. октобра 1719. године на обали Сицилије са 10000 људи. Десет дана касније цитадела Месине предала се након истински славне одбране, јер су шпанске трупе током овог похода на Сицилији показале храброст достојну памћења, храброст каква се више не виђа.¹⁹

Не може се рећи да су након овог освајања Мерсијеви подухвати на Сицилији кренули срећнијим током него раније. Жестоке расправе са Боневалом, који није желео да се потчини ни Мерсију нити Цумјунгену, означиле су почетак нових напетости. Боневал се опирао да допусти да Мерси подели снаге које је он довео на Сицилију и употреби их тамо где нађе за сходно. Принц Еуген, коме су се стране у спору обраћале, сматрао је, сасвим разумљиво, да је гроф Боневал погрешно и овај је изнова безусловно потчињен Мерсијевој команди. Али ни Мерси није могао бити ослобођен сваке кривице. Опоменут је због силине својих наступа, хитно му је препоручено одржавање најбољих могућих односа са потчињенима и хумано поступање са поданицима; на његове вечите притужбе због недостатка залиха одговорено је позивањем на Шпанце, који су без икакве помоћи споља били у стању да се одрже у земљи. Мерси је требало да учини исто, будући

¹⁹ Graf Mercy, Grossbecksereker Wochenblatt, 21.4.1860.

да је било немогуће да терет одржавања читаве сицилијанске војске падне на терет Напуљској краљевини.

Под тако промењеним околностима ускоро је сукоб између супротстављених партија решен на задовољавајући начин. Мерси је након тога отишао са Сицилије, где је у правом смислу речи много тога доживео, кући у Темишвар и вратио се управљању Банатом (мај 1720).

Мерси је посветио све своје снаге цивилизовању и култивисању поверене му провинције и просто је невероватно колико је учинио за кратак временски период од 13 година (до 1733). Овде доликује да том стваралачком раду посветимо више пажње, јер тек тада смо у стању да упознамо овог енергичног човека као ствараоца банатске културе и посветимо му частну успомену.

Под генералном командом Баната такође је стајао и један део освојене Србије. Како би се у обе ове провинције увела коморска управа, Банат је подељен у 12, Србија у 3 дистрикта. Сваки дистрикт имао је свог управника, који је столовао у главном месту и имао једног заменика. Свако село имало је месног судију (кнеза, градоначелника), а надзор над одређеним бројем села имао је оберкнез. Овим вршиоцима власти придодати су неопходни чиновници и они су имали да се брину за све политичке, привредне и правне послове поверених им дистриката. Због недостатка способних људи, Мерси је био приморан да два, па и три дистрикта преда на управу истој особи.

Мерси је надаље тражио начин да насели опустелу земљу и тло прекривено мочварама, трском и шумама претвори у плодно земљиште за орање. Стога су делимично основана нова села, а стара проширена. У ту сврху Мерси је позвао колонисте из Немачке, Италије, чак из Шпаније. Таква нова села била су: Бела Црква у новопаланачком дистрикту, истовремено и седиште управника и пуковника илирске регименте, надаље Свети Петар, Задорлак, Нова Бешенова, Нови Печуј, Дета, Кудриц (Гудурица – Ф. К.), Брукенау, Гутенбрун, који су насељени швапским и осталим немачким колонистима. Мерсидорф је добио име по оснивачу и Италијане за житеље.

Према Новом Араду на Моришу и према Ђармати населио је Немце, али ови беху изоловани од Влаха; у Бечкереку је, коначно, населио Шпанце из Бискаје, који су место прозвали Нова Барселона, али то име беше нестало са поновним доласком странаца, након што су они (Шпанци – Ф. К.) мање од домородачких Срба могли да издрже штетна испарења у тешком ваздуху оближњих мочвара.

Ово становништво, међутим, било је за Мерсија само средство за подизање пољопривреде и увођење снажне домаће привреде, будући да је он знао да ће успешна обрада земљишта ускоро удахнути живот индустрији и уметности. Како би се то постигло, позвао је у Банат искусне земљораднике и умешне занатлије, нарочито Италијане, и великодушно их помогао. Они су упућени у пределе око Мерсидорфа, Гирода, Ђармате, околину Темишвара, у Дету, Вршац и Белу Цркву. Прецизна испитивања тла и изведене пробе потврдили су да клима дозвољава узгој неких јужњачких производа. Поготово се тежило ка прилагођавању разних трава, попут броћа. Исто тако и цвекла, из које се цедило уље, а која се користила за обраду вуне, у свиларству, за осветљење и у друге сврхе. Староседеоцима је пока-

зана напреднија култура гајења житарица; научило их се бољој нези и припреми вина; подељене су им воћне саднице и упознало их се са узгојем и оплемењавањем. Главна пажња била је усмерена на свиларство. У многим местима подигнуте су плантаже дуда, а за њихово уништавање била је прописана смртна казна, што је било примерено тадашњем културном нивоу староседелаца. Мерси је заиста у два или три наврата дао да се изврши таква казна и сви управници, њихови заменици и месне судије морали су са највећом пажњом водити рачуна о овим засадама.

У Темишвару је основао „Фабричку четврт” која се и данас тако зове и ту подигао млинове за папир, гвожђаре, ковачнице, холандске пресе за уље, текстилне радионице и дао населити све саме занатлије. Овде је ника и свилара над којом је непосредан надзор имао заслужни опат Роси.²⁰

Али све ово није ни у ком случају исцрпело даље Мерсијеве планове и намере. Брда удаљена неколико миља од главног града била су прекривена густим шумама, које нису доносиле никакве користи, осим што су нудиле уточиште безбројним зверима. Изобиље дрвне грађе имало је добро доћи граду и фабрикама у повоју. Даље је било неопходно да се вишак природних и вештачких производа прерасподели са уског простора у места којима је био потребан, чиме би се развили трговина и саобраћај. У ту крајњу сврху није преостајало ништа друго него да се Бегеј из бескрајних кривудања свог тока спроведе у добро уређено корито, које се протезало од Фачета до Бечкерекa. Одатле су товарни бродови могли кроз ушће Бегеја код Титела прелазити у Тису, а одатле у Дунав и тако пласирати богате природне сировине и индустријске производе Баната на светско тржиште. Почело се дакле са копањем канала под Фачетом, одакле је ишао у готово правој линији преко Раките, Балинца и Кисета до Темишвара, где се делио у четири рукавца и након једног скретања околу тврђаве кретао даље скоро до Клека, где је ишао до старог речног корита.

Мерсијева делатност такође се огледала и у утврђивању и улепшавању главног града (Темишвара – Ф. К.). Тврђава је била значајно проширена, саграђене су велике касарне, а посебно се водило рачуна о изградњи цркава, нарочито бискупске катедрале. Намесничка, бискупска, као и палата команданта утврђења имају своју изградњу да захвале Мерсијевом прегору. И православна саборна црква заједно са епископском палатом саграђене су под његовим вођством.

Мерсијева је намера била да Темишвар буде међу најлепшим градовима Монархије, и овај град му, пре свих, има много да захвали. Његовом заслугом град је добио пијаћу воду, будући да је у фабричкој четврти подигнуто постројење, које је воду из Бегеја подземним каналима спроводило у град. Мерси је такође побољшао одбрамбене системе Старе Оршаве и изградио нове у Новој Оршави, Мехадији, Новој Паланци, Ковину и Панчеву. Исто тако се побринуо за одговарајући смештај чиновника у провинцији и под њим су израђени планови за касарне од којих неке се још и данас могу наћи у појединим местима (нпр. у Чакову, Новом Печују, Вршцу и другим насељима).

²⁰ Graf Mercy, Grossbecksereker Wochenblatt, 28.4.1860.

Усред својих планова и побољшања, Мерсија је изненадио рат који је опет избио 1733, између Аустрије, Шпаније и Француске, а који га је заувек одвојио од његовог благословеног мирнодопског рада. Мерси је као фелдмаршал постављен за главнокомандујућег снага у Италији. Крајем 1733. напустио је Банат и пожурио у Јужни Тирол где је стигао крајем јануара 1734, како би преузео вођство над тамошњим трупама и што је пре могуће кренуо у поновно освајање Ломбардије. Непосредно пред почетак кампање, поново је имао мождани удар 9. марта 1734, који га је задесио усред напорне активности, као и два пута пре тога – пред Београдом и током сицилијанског похода – и на неко време учинио неспособним за обављање дужности. Поново је изгубио вид; па ипак није хтео да одустане да своје генерале [...], било је могуће учествовати, лично [...] испунити, да [...] сви су били чврсто убеђени да су Мерсијеве патње неуобичајено неумерене (?)

Ипак, Еуген Савојски није желео да се одлучи на то да грофу Мерсију ускрати врховну команду, ако је постојала нада за његов скори опоравак. Толико је био сигуран да се Мерси разуме у вођство него било ко други. Сместа му је послао војног лекара Журдена, са задатком да брзо омогући Мерсијево оздрављење. Истовремено је тражио од принца Лудвига од Виртемберга, првог војсковође до Мерсија, да га извештава о томе да ли се може надати скором опоравку фелдмаршала или не.

Разумљиво је да човек Мерсијевих особина није желео да пристане на одузимање пренетих му овлашћења. Али, будући да је његова болест потрајала већ више од месец дана, Савојски му је 14. априла 1734. писао да се нада да ће ратне операције већ почети, јер сматра да би била непоправљива штета да једна тако лепа војска дуго остане неактивна. Стога се Мерси одлучио на потез, који га је много коштао: по принчевом савету предао је заповедништво принцу од Виртемберга, али је остао при војсци када се ова дала у акцију. Нови напад који је имао 6. маја, натерао га је да напусти војску. Отишао је у Абано у близини Падове. Али ни тада овај неуморни човек није мировао дуго у болесничкој постели, његов дух чезнуо је за радом, акцијом и славом. Тек што му се здравље поправило, већ је хитао војсци, за коју је мислио да је са друге стране Парме, али ју је нашао код Сорбола. Сместа је учинио све да надокнади пропуштено. Ипак, силаина његове природа толико га је обузела, да је 11. јуна, дан пре планираног напада на непријатеља, доживео нови и озбиљнији напад од ранијих. Сада је опет предао команду принцу Лудвигу и повукао се у Мантову.

Нови командант се приближио непријатељу у намери да заподене битку. Увече 28. јуна Мерси се опет нашао у војсци. Вид му се у приличној мери повратио; он беше преузео команду, како би наредног јутра напао Французе код Парме. Сместа је кренуо да спроведе тај план у дело, без икаквог одлагања. Али већ на почетку крваве битке, која се одиграла 29. јуна 1734, пао је Мерси погођен смртно од два куршума. Велика је била пометња која је настала услед погибије војсковође, и упркос великој храбрости којом је царска војска бранила свој положај, дан је био изгубљен за Аустрију.

Највећи губитак била је свакако Мерсијева смрт; упркос свим интригама које је принц Еуген можда и могао изнети у вези са њим, објаснио је

искрено да је цар у њему изгубио „великог човека”. И овим речима желимо да се придружимо и кажемо: био је велики човек и Банат му дугује велику захвалност!

Ш – р²¹

Швикеровој биографији за крај би ваљало додати неколико података до којих је дошла потоња историографија Подунавских Шваба, односно аутори већ поменутих радова. Мере које ће спроводити за унапређење Баната Мерси је осмислио у тзв. *Уређивачком нацрту* (у оригиналу: *Unvorgreifliche Einrichtungs Project in dem Bannat Temesvar*), који је предочен бечком двору 16. маја 1719. године²². Након што га је одобрио цар Карло VI, елаборат је служио као водила за целокупно управљање у процесу реформи који је започињао.²³

Мерсијева војничка каријера непрекидно је ишла узлазном путањом: 1702. био је пуковник, 1704. генерал-мајор, 1707. фелдмаршал-поручник, 1716. коњички генерал, 1733. царски генерал-фелдмаршал.²⁴ Рат у коме је учествовао 1719/1720. водила је Хабзбуршка монархија против Шпаније, услед недовршених спорова заосталих из времена Рата за шпанско наслеђе. Законским чланом број 125 Сабора из 1723, Мерси је добио угарско племство („индигенат”) због заслуга исказаних на бојном пољу против Турака. Исте године купио је низ села у предија у Толнској жупанији.²⁵ Након што је погинуо у бици код Парме, тело му је сахрањено у катедрали у Ређо Емилији, а срце, по сопственој жељи, пренето је три године касније у Лорену, у капелу његових предака.²⁶ Мерси за собом није оставио мушких потомака – наследио га је рођак с мајчине стране, кога је за живота усинио – Антон Игнац Карл Аугустин Мерси-Аржонто, царски фелдмаршал, командујући генерал и намесник Славоније и Срема.²⁷

Осим у историјској науци, Мерсијев лик и дело обрађени су и у књижевности. Чувени писац Подунавских Шваба, Адам Милер-Гутенбрун, одабрао је Мерсија за једног од јунака свог најпознатијег дела – историјског романа *Велика швајцка сеоба*.²⁸ Карл фон Мелер, Гутенбрунов епигон, описао је 1940. Мерсијеву смрт,²⁹ а у јеку Другог светског рата, 1943. године, појавио се роман Доротеје фон Велсен под називом: *Гроф Мерси: живиој у борби за немачке границе*.³⁰ Као и принц Еуген Савојски, и Мерси је оличавао немачки продор на југоисток Европе, моћну и незауостављиву ства-

²¹ Graf Mercy, Grossbecksereker Wochenblatt, 5.5.1860.

²² J. Wolf, н. д., 75.

²³ Исто.

²⁴ G. Seewann, н. д., 55.

²⁵ Исто, 60–61.

²⁶ Исто, 63.

²⁷ Исто.

²⁸ Adam Müller – Guttenbrunn, *Der grosse Schwabenzug*, Leipzig 1913.

²⁹ Karl von Möller, *Der Tod des Mercy*, Schwäbische Volkskalender, Temeswar (?) 1940, 45–48.

³⁰ Dorothee von Velsen, *Der Graf Mercy: ein Leben im Kampf um Deutschlands Grenzen*, Jena 1943.

ралачку енергију западног човека.³¹ У августу 2009. добио је спомен-обележје у Централном градском парку у Темишвару.

A CONTRIBUTION TO THE BIOGRAPHY OF COUNT MERCY

by

Filip Krčmar

Summary

Count Claudius Florimund Mercy (1666–1734) of Lorrainian descent, in service of Habsburg Monarchy, undoubtedly stands for one of the most prominent figures in history of Banat. After this province had been conquered by Austrian forces in 1718, Mercy served as its first governor. During his time in office, outstanding results have been accomplished, mainly in terms of economic growth. Although he was given full credit by latter Danubian-Swabian historiography (primarily because of his policy on German colonization), Mercy remained overshadowed by his much more popular contemporary, friend and superior Prinz Eugen von Savoy. Danubian Swabians wrote numerous works thoroughly analyzing Mercy's life and work, whereas historians of other nationalities inhabiting Banat failed to provide him scientific attention that he definitely is worthy of. Therefore this paper offers a short overview of bibliography on the subject at hand, as well as translation of the oldest known work regarding this topic, namely the short biography written by one of the founding fathers of local history in Banat – Johann Heinrich Schwicker.

³¹ Бранко Бешлин, „Два историјска романа о Подунавским Швабама у 18. веку”, *Ис-тјраживања* 15, Нови Сад 2004, 191.

Владан Гавриловић

О ПРЕБЕГАВАЊУ СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА ИЗ БАНАТА У БАЧКУ ТОКОМ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ ХВИИ ВЕКА

САЖЕТАК: Аутор полази од општепознате чињенице која се односи на пребегавање феудалних, спахијских и коморских поданика, али и граничара, из једних у друге области због социјално-економског угњетавања и пореских обавеза и за конкретан пример узима пребегавање поданика из Баната у Бачку, и обратно, у више таласа током прве половине ХВИИ века. Притом, износи статистичке податке о пребезима и преписку жупанијских, коморских и виших државних власти о враћању одбеглих, као и мерама за спречавање такве непожељне флукуације поданика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Банат, Бачка, Војна граница, гроф Клаудије Мерси.

У првој половини ХВИИ века пребегавање феудалних поданика било је врло честа, скоро нормална појава. Из жупаније сељаци су бежали због угњетавања од стране спахијске и коморске власти у Војну границу, а из Границе се бежало у цивилне, провинцијалне области због тегоба војничког живота, а потом и због контрибуције (пореза), кога су граничари сматрали неспојивим са њиховим војним статусом у Аустријској царевини. У време Ракоцијевог устанка (1703–1711) из Бачке се пребежавало у Банат, који је још био под турском влашћу, а касније када је Банат прешао у руке Аустрије (1718), пребегавање се наставило, јер је стање у коморском Банату изгледало сношљивије од коморског па и од граничарског у Бачкој. Али исто тако, ипак у мањој мери, било је пребегавања и у супротном правцу, односно из Баната у Бачку, односно испод Коморске администрације Баната под коморску и граничарску власт у Бачкој. О томе сведоче објављени списи од 1719. до 1725, према којима је из Бачке у Банат пребегло 346 пореских глава, док је из Баната у Бачку пребегло свега 197 глава.¹

Историчар Душан Ј. Поповић констатовао је да су се Срби из Баната насељавали више у Бачку него у Срем, јер је то „било лакше остварити преко Тисе него преко Дунава”. Пребеге из Баната Бачвани су називали

¹ Срега Пецињачки, „Документи о бачко-банатским миграцијама 1719–1725. године”, *Зборник Мајнице српске за историју*, бр. 6, Нови Сад 1972, 105–116.; Мирко Митровић, „Насељавање и колонизација Војводине 1690–1945. године”, *Годишњак друштва историчара Војводине*, Нови Сад 1982, 195–291.

„Влашкалије” или „Влашкоземци”, пошто су Срби тога доба Банат називали *Влашка*. Према пописима од 1715. и 1720. године таквих пребега било је у Петроварадинском шанцу, Гардиновцима, Дорослову, Ковиљу, Купусини, Пивницама, Чуругу, Футогу и још понегде, о чему сведоче презимена тих људи, која су изведена од њихових ранијих станишта у Банату.²

Историчар Никола Петровић је у свом чланку „О приликама у Банату после слома османлијске власти 1716–1718.” утврдио, на основу докумената из Бечког коморског архива, да су прилике у Банату у првим годинама војне управе биле изузетно тешке за становништво, које је услед такве ситуације мигрирало из Баната у Бачку.³

Године 1725. највише пребега из Баната у Бачку, било је из Кањиже, Чанада, Чоке, Елемира, Арадца, Ечке, Итебеја, Бечеја, од којих се већина населила у Гардиновце, Дорослово, Турију, Аду и Крстур.⁴ У Чуругу је живело шест породица за које је 1725. изричито забележено да су се населили из Баната.⁵ Из пописа извршеног 1733. види се да је дошло до новог таласа пресељавања из Баната у Бачку, и то првенствено из Бечкерчког и Чанадског округа, највише из Бечкереча, Чанада, Кумана, Пардања, Сечња, те се највећи број тих миграната населио у Чиб, а знатно мањи део у Турију и Каравуково. За један незнатан део пребеглих није се могло утврдити место боравка.⁶

Током 1733. године вођена је преписка око пребегавања поданика, коју је отпочела скупштина Бачке жупаније, жалећи се Царској дворској комори у Бечу на управника Баната, грофа Клаудија Мерсија да инсистира на враћању 150 поданика (или пореских глава) одбеглих у Бачку, иако он сам не жели да се држи реципроцитета и да враћа поданике из Бачке, пребегле на банатску страну. Тако је већ поступио раније, тачније 1725, када је многе пребеге вратио у Банат из Бачке, а пренебрегао да исто тако поступи и са одбеглим бачким Србима на банатској територији, чиме је Жупанији нанео велику штету.⁷ Да се не би десила иста ствар као 1725, у спор и расправу између Бачке жупаније и банатске администрације на челу са грофом Мерсијем умешала се Цаска дворска комора с наређењем да Банатска коморска управа у Темишвару врати одбегле Бачване и да у тој ствари поштује право реципроцитета.⁸ У исто време 6. марта 1733, она је и од сегединског коморског префекта Штаудахера затражила да из Бачке врати одбегле Банаћане, да се држи реципроцитета и да предузима мере ради спречавања будућег самовољног пребегавања поданика на било коју страну.⁹

Не знамо како је Штаудахер поступио, тим више што је генерал Мерси поновио свој захтев за враћање одбеглих Банаћана и што је по други пут у Бачку послао свог изасланика ради враћања чак 200–300 „кућедомаћина”,

² Душан Ј. Поповић, *Срби у Банаћу до краја осамнаестог века*, Београд 1955, 76.

³ Никола Петровић, *О приликама у Банаћу после слома османлијске власти 1716–1718*, *Miscelanea*, књ. III, Београд 1974, 14–15, 33–34.

⁴ Срета Пецинчакчи, н. д., 112–115.

⁵ Душан Ј. Поповић, н. д., 76.

⁶ Коморски архив у Бечу, Дворске финансије Угарске (Hofkammerarchiv, Hoffinanc Ungarn), г. Nr. 664, März 1733, fol. 215–216.

⁷ Исто, fol. 211.

⁸ Исто, fol. 218.

⁹ Исто, fol. 210–211.

који су пребегли у Бачку пре више година и „тамо, посебно у Чибу и Гардиновцима постали добри домаћини”.¹⁰ Повратак ових људи у Банат би умногоме оштетио Бачку жупанију и довео до осетног смањења њене популације.

Изгледа да су неки од поданика враћени у Банат али их је већина остала у Бачкој, на шта упућује недатирани попис, настао после 1733, у коме се констатује да су неки од њих помрли, да се други не могу пронаћи, а да су трећи рођени у Бачкој, и да је реч заправо о повратницима а не о пребезима.¹¹

С обзиром на значај података, посебно оних статистичких, из два пописа одбеглих поданика, као и на питања с тим у вези, сматрамо да ови списи заслужују да буду у целини публиковани, с нашим интервенцијама у угластим заградама.

Списи гласе:

Бач, 9 јануар 1733.

Скупштина Бачке жупаније Царској дворској комори поводом захтева управника Баната, генерала Мерсија, да Жупанија врати преко 150 његових избеглих поданика, иако јој он не враћа њене у Банат пребегле сељаке.

Excelsa Camera Aulica

Quandoquidem Excellentissimus, et Illustrissimus Dominus S[acri] R[omani] Imperij Comes de Mercyū Caspi Mareschallus et Banatus Pömes Variensis Generalis Commendans, certos colonos, numero circiter centum qvinqvaginta aliquot, ex praefato Banatu in Bona Excelsae Camerae Aulicae in hujusce Comitatus gremio sita, ex propriis, et privata ipsorummet Consideratione translocatos, et restitui desideraret, sed et Nostri in aeqvali fere qvantitate, qvi illuc profugissent, Nobis Vicisim Jure Reconventionis reddendi venirent, Imo Anno 1725. qvam plurimi via facti, et manu potenti, sic jam fundati, et bene radicati, cum maximo reliqvorum contribuentiam, qvorum Terrenum absq[ue] ulla percepti fructus recognitione, et legaliter, obveniente redituum exinde contributione usarunt, eo abducti fuissent, orstrorum illuc profugorum, licet apromissi, nulla tamen subsecuta restitutione.

Hinc Excelsae Camerae praejudicium omne evitare volentes, in tempore debito cum respectu repaesentandum duximus, Qvatenus circa conservationem, et manutationem praevie modo huc transmigrantium, et ex Banatu Nobis resignandorum Colonorum dignetur eam adinvenire modalitates, ut et illi stabilitati suae prospicere, et omne Publici suae Maj[es]t[at]is Sac[ra]tissimae Aeraj damnum praecaveri valeat, alioqvin Nos Regni Legibus circa restitutionem Colonorum conditis accomodare necessitabimur. Qvo in negotio dum Gratioussum praestolemur, simul perseveramus.

Excelsae Camerae Aulicae

Ex Generali Congregatione Nostra in
Oppido Bacs die 9. January Anno 1733.
Celebrata.

obligatissimi et humillimi
servi Universitas Praelatorum
Baronum, Magnatum et
Nobilium Comit[at]us
Bacsiensis

(НКА, Hoff. Ungarn, r. Nr. 664, März 1733, fol. 211)

¹⁰ Исто, fol.212–213.

¹¹ Државни архив Мађарске, Будимпешта, С–42, Acta Miscellanea, fasc.16, Nr.149.

Царска дворска комора Банатској коморској администрацији у Темишвару налаже да коморском префекторату у Сегедину врати све поданике који су из Бачке пребегли у Банат и да се у том погледу држи реципроцитета.

Hoch und Wohlgebohner

Wir haben nicht Ermanglet, So wohl an die Königl[iche] Hung[arische] Hof Canzley, also auch das Praefectorat ambt zu Segedin die Verfüg[ung] Zu thuen, damit alle jene Unterthanen, welche sich auch dasig[en] Banat hinweg und in das Bacser Land herüber begeben haben, dem jenig[en], So sich von selth[en] Ihro Kay[s[erlichen] Administration alda anmelden, und die Entwichene Unterthanen Specifice anzeig[en] wird, ganz ohnweigerlich abgefølget, und auch künftighin, da dergleich emigranten fernershin herüber Kommeten, solches in alleweg observiret werden solle.

Gleichwie aber hingegen von selth[en] das Bacser Comitata Vermög dessen in abschrift hierneben findigen Schreibens die gleichsaltige anzeige bescheh[en], dass auch aus gedachten Com[m]itat fasat eine gleiche anyahl d[eren] Unterthanen hinweg, und in den Banat Temesvar sich begeben haben solle, und solchen nach die gleichmässige Restituierung zuruckhlassung derenselben anverlanget, auch dieses Begehren an sich selbstem ganz billich ist.

Alls wolle Sy Kay[s[erliche] Administration die gleichstaltige Vorkherung thuen, damit hingegen alle Unterthanen, welche sich aus den Bacser Land in den Banat hinüber begeben, dem jenigen, so sich von seithen das Comitats, und das Ca[mer]al Praefectoratams zu Segedin, alda anmelden, und die Entwichenen Unterthanen Specifice darthuen wird, die die gleichmässige abfolglassung gestattet, und auch fūrohin bey der gleich[en] fāhlen d[a]s Reciprocum gepflogen, mithin ieden Land seine Contribuenten beygelass[en] werd[en].

Uns ūbriges etc. Wienn den 6. Martý [1]733.

An

Die Kay[s[erliche] Administrartion
Zu Temesvar

Hillprand, m.p.
Croper, m.p.

(НКА, Hoff. Ungarn, r. Nr. 664, März 1733, fol. 218)

Коморски префект Јозеф Антон Штаудхауер Царској дворској комори ради упутства како да поступи поводом захтева генерала Мерсија да се врати 200–300 кућедомаћина који су из Баната пре више година пребегли у Бачку, највише у Чиб и Гардиновце.

Hochlōb[liche] Kay[s[erliche] Hoff Cam[m]er
Ihro Hochgāfl[iche] Excellenz

Es ist in der lezt[en] Zu Petterwardein gehalten Particular Congregation des Löbl[iche] Bāczer Com[m]itate proponiret worden, wie dass S[eine]r Hochgāfl[ichen] Excell[enz] H[er]r General Veldt Marschall Graf Mercý eine Neüe Specification einig[er] vor vūllen Jahren aus den Temesvärer Banat herüber in den Bāczer Ca[mer]al District migrirten Unterthanen (worunter auch weliche, so annoch bey tūh[ischen] Zeiten aus Eben diser Landschaft hinüber sich begeben haben) zum

hottigsten zwar auch gedacht Löbl[ichen] Co[mi]t[a]t an dass Hochlöbl[ichen] Gubernium nacher Presburg geschriben zu haben, meldung gethan hat, alldie- weillen aber von der aus noch keine zuverlässige antwort herunter Ergangen, und im[m]itelst Hochged[achter] S[fein]r Excell[enz] H[er]r General Veldt Marschall abermahlen einen aigenen Officir mit einigen auss diesen Bäczer Co[mi]t[a]t ohnlängst hinüber in das Bannat getretenen zimlich erarmeten, und fast nichts habenden Inholdenen eingelangten Bericht nach herüber gesendet, mithin widerholtenermass[en] Bis 2 a 300 meistentheils guetter Würthen)worunter sich fast 2 ganze dörfer als Zeb und Gardinofze befinden) mit allen gewalt zurück gestelter anverlanget.

Zumahlen aber weder ich noch d[a]s Löbl[ichen] Co[mi]t[a]t ohne Vorwiss[en] undt Befelch hoher Instanzen diss zuberwürkhen unss getrauen. Alss habe Euer Hochgäfl[ichen] Excell[enz] und Gnaden ein solchen unterthenigst Beybringent, gehorsamst sich anfragen wollen, ob selbige Insass[en] Extradiret werden sollen, od[er] nicht? Gewiss ist, dass wan dise abgegeben Ihnen vülle von denen altisten undt besten Familien volgen, dergestalten die von einer Zethero zimlich ange- wachssene Ortschaften diminuirt werden dürfen.

In unterthenigster gewertigung [etc] mich empfehle.

Segedin den 12 ten Martÿ A[nno] 1733.

Unterthenigs gehorsamster
Jos.int.Staudacher, m.p.

(HKA, Hoff.Ungarn, r.Nr. 664, März 1733, fol. 212–213)

Списак поданика који су из Чанадског и Бечкеречког округа пребегли у Бачку и стално се населили у њој, понајвише у Чибу.

Specification

Nomina deren Distric- ten und Dorfschaften woraus die Unterthan- nen entwichen	Nomina deren Unterthannen welche entwichen	Nomina d[ere]n Dorfschaften wohin sie entwichen in der Baczzer Comitatz
Csanader Distr[ict] Von Sannath	Juka Cobany mit 2 Brüd[er]n; Milisav Mudipraja mit 1 Sohn; Nicola Govedar; Thodor Selleni Pera; Milutin Jovan mit 1 Sohn; Nicola Ranko mit 2 Brudern; Cara Janko Sohn; Ignat Bodoloschin Bruder mit 2 Söhn; Nicola Perin; Ifgo; Medak Hallasch; Ivko Radoicze	St. Ivan Körestur D ^o D ^o Parada D ^o Sterbacz Ohnwissend Körestur Sivacs Szentó oder Sivacz

Von Pattee	Petricza Kerzia ober Kness mit 1 Bruder, 3 Söhnen; Subotha Vuksanin;	Carabuka D ⁰
Von Gyalla	Milutin Jujalia; Schivan Pataz	Reczka Guzova
Von Saravolla	Stoich; Gruban Todora; Radovan Zolla	Carabuka
[Von] St.Mikolos	Saria Serdin; Ivan Trakaschovicz	Sivaz Cseba
<u>Beczkereker Distr[ict]</u> Von Ellimier	Todor Kurskanka mit 1 Bruder Mihal; Milos Kanaschan mit 2 Brüdern; Mihat Szermit	Cseme Cseba oder Csenej Vörvas
Von Kumani	Goicza Kumanzanin; Jovan Czordak; Idios Vujakovicz mit 1 Bruder; Mallescha Michailo; Laza Kovaczovicz mit 1 Bruder; Staja Csorasky mit 1 Bruder; Pero Suhazar mit 1 Sohn; Stoich Klabath mit 2 Brüdern; Nicola Kolarsky mit 2 Brüdern; Andria Kovaczevicz; Radivoj Kovacz; Philipp Kovacsovicz; Stephan Lazin	Schova Cseba Ohnwissend wohin Czeba Turia Cseba Verbass Turia
Von Betschej	Rista Sarin mit 1 Bruder; Nicola Rain mit 1 Bruder; Paja Kalataz mit 2 Bruder; Milicz Bogdanovicz; Gabrillo; Juricza	Turia D ⁰ Czeba D ⁰ D ⁰
Von Bardan	Constantin Martinzan; Schivan Gyurgin; Vesseli Vuizin; Marinko Ostoicz; Radivoi Vuizin mit 1 Bruder; Cserni Jacob; Zveja Vizin; Milosch Beczkerekan; Damian Slebsa; Jovan Marko; Radivoi Gladno Igray	Czeba

Von Beczkerek	Zweja Karakalash; Radivoi Klantigra mit 1 Bruder; Ninko Jurat mit 1 Bruder; Marco Subin; Jurat Karaschovicz; Milutin Conasan mit 3 Söhn; Kirsta Margit mit 1 Bruder; Arsin Sillaschan mit 1 Bruder; Millanka Rassy; Milsche Pereschan mit 3 Brüdern; Stojan Csabit; Nedelko Uroschin; Jurath Jossin; Subbota Toschbit	Czeba Czeba
Von Szetzan	Jurad Marin nebst verheürathen Brüdern; Jurat, und Maxim, dann einen ohnverheürathenen Sohn Nedelko; Milia, Jaka, Nicola; Mihailo Maniczlonicz	Czeba Ohnwissend wohin

(НКА, Hoff. Ungarn, r. Nr. 664, März 1733, fol. 215–216)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Коморски архив у Бечу, Дворске финансије Угарске (Hofkammerarchiv, Hoffinanc Ungarn), r. Nr. 664, März 1733, fol. 210–216, 218.
- Државни архив Мађарске, Будимпешта, С–42, Acta Miscellanea, fasc.16, Nr. 149.
- Мирко Митровић, „Насељавање и колонизација Војводине 1690–1945. године”, Годишњак друштва историчара Војводине, Нови Сад 1982, 195–291.
- Никола Петровић, *О њриликама у Банаџу њосле слома османлијске власџи 1716–1718*, Miscelanea, књ. III, Београд 1974.
- Срета Пецињачки, „Документи о бачко-банатским миграцијама 1719–1725. године”, *Зборник Маџице срџске за историју*, бр. 6, Нови Сад 1972.
- Душан Ј. Поповић, *Срби у Банаџу до краја осамнаестог века*, Београд 1955.

ON THE DEFECTION OF THE SERBIAN POPULATION FROM BANAT
TO BAČKA DURING THE FIRST HALF OF THE 18th CENTURY

by

Vladan Gavrlović

Summary

Defection of the population from Banat to Bačka, and sometimes to a smaller extent vice versa, was a very frequent phenomenon in the first half of the 18th century. The author presents statistical data about the defections and the correspondence of the district, chamber and higher state authorities about the return of the defectors, as well as the measures for the prevention of such undesirable fluctuation of subjects. This is testified by the documents from 1719 to 1725, according to which the defection in both directions included several hundred persons. The paper also presents a document with the names of the defectors from Banat to Bačka, who were settling in the Bačka district, specially in Cseb, for many years.

Владан Гавриловић

ПОДАЦИ О ГРАНИЧАРСКОЈ ПОРОДИЦИ ВОЈНОВИЋ ИЗ МАЗИНА (ЛИЧКА РЕГИМЕНТА)

САЖЕТАК: Милош Војновић је најистакнутији члан ове граничарске породице. Рођен је 15. фебруара 1821 (ст. кал.) у селу Мазин (Личка регимента). За капетана српске народне војске изабран је 11. јула 1848. О његовој истакнутој улози, личној храбрости и пожртвовању сведоче водеће личности Српског покрета, патријарх Јосиф Рајачић, вожд Ђорђе Стратимировић, Јован Дракулић и други. Био је и опуномоћени представник српске народне војске у њеним непосредним везама са добровољачким јединицама, како на подручју Српске Војводовине тако и у самој Кнежевини Србији. После револуције 1848/49, живео је у Великом Бечкереку или Елемиру. Умро је 28. маја 1901 (ст. кал.) у Српском Чанаду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Мазин, Личка регимента, Милош Војновић, Српски народни покрет 1848/49

*

Српски народни покрет је доста изучаван у нашој историографији и о њему је много тога написано. Међутим, новим истраживањима, пре свега архивским радом сазнајемо за нове, историографији непознате личности и улоге које су они имали у том изузетно важном историјском раздобљу. Једна од њих је и народни капетан Милош Војновић, чија се заоставштина налази у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду. Како сам Војновић наводи он је као „већ изузетно стар човек, од осамдесет лета” своја документа предао тадашњем управнику Матице и добром пријатељу Теофилу Димићу.

О народном капетану Милошу Војновићу и његовом учешћу у Српском народном покрету први пут смо писали поводом одржавања научног скупа (Београд, септембра 1998.)¹ на тему „Српски народни покрет у револуцији 1848/49”. Резултати истраживања до којих смо тада дошли, користивши грађу Рукописног одељења Матице српске у Новом Саду (РОМС), свакако нису били коначни. Нови подаци до којих смо дошли у погледу ове личности

¹ У истоименом Зборнику радова наш чланак под насловом „Милош Војновић, српски народни капетан у Банату 1848/49”, 251–258.

омогућили су нам не само излагање чињеница везаних за Милоша (Михајла) Војновића већ и за осветљавање појединих чланова његове породице. Своја разматрања о путу народног капетана Милоша Војновића и његовом учешћу у Српском народном покрету изложили смо у неколико радова изашлих у *Зборнику Мајице српске за историју, Истичраживањима и Насијави историје*.² Овим радом желимо да употпунимо ову слику са досад непознатим подацима о пореклу његове породице.

*

Милош Војновић, рођен је 15. фебруара 1821. у селу Мазин, у Личкој регименти.³ Он није, како смо раније претпостављали, синовац или син Јована Војновића – унтерлајтнанта Влашко-илирске регименте, који је био посланик на Темишварском сабору.⁴ Милош је, како сам наводи, син Николе (граничара) и Јелене, који су осим њега имали још троје мушке (Васу, Данила, Јову) и троје женске деце (Стану, Стоју и Марију).⁵ Милош је крштен непосредно по рођењу, односно 22. фебруара 1821 (стари календар) у Цркви Свете Марије у Мазину и том приликом добио је име Михајло.⁶

Отац Никола, када је Милошу било 2 године, остао је без жене Јелене, која је умрла и вероватно била сахрањена у Мазину (1823). Никола се ускоро поново оженио Феодором, са којом није имао деце, јер би их Милош у своме опису сигурно споменуо као своју полубраћу и полусестре.⁷ Никола је вероватно као и прва му жена Јелена умро у Мазину после 1823.⁸

Најзаслужнији за касније појављивање породице Војновић у Банату, конкретно у Панчеву, које је уследило већ негде тридесетих година прошлога века, био је Милошев старији брат Јова који се посветио трговини. Рођен је у Мазину 1805, а умро у Панчеву 1885. Он је, наиме, женидбом са Олимпијадом ћерком панчевачког грађанина Марка Станишића, своју трговину, везану до тада за Карловац и Сисак, пребацио у Панчево, где се врло брзо и сам доселио.⁹

² Владан Гавриловић, „Успомене из „четрдесет и осме” народног капетана Милоша Војновића”, *Насијава историје*, св.15, Нови Сад 2002, 62–71; Владан Гавриловић, „Учешће народног капетана Милоша Војновића у српско-мађарским преговорима у Бачкој у лето 1848. године”, *Зборник Мајице српске за историју*, св. 63–64, Нови Сад 2003, 221–227; Владан Гавриловић, „Битка код Кусића новембра 1848”, *Зборник Мајице српске за историју*, св. 65–66, Нови Сад 2004, 235–239; Владан Гавриловић, „Милош Војновић, српски народни капетан у Револуцији 1848/1849”, *Истичраживања*, бр. 18, Нови Сад 2007, 175–187.

³ Рукописно одељење Матице српске, манускрипти, (РОМС, М) бр.7353.

⁴ Наша дотадашња претпоставка да је Милош Војновић вероватни рођак или син депутата Јована Војновића, базирала се на, у оном моменту, прикупљеним документима о овој личности, за које смо и онда оградивши се рекли да ни у ком случају нису коначни. (Владан Гавриловић, „Милош Војновић српски народни капетан у Банату 1848–49”, 251–258)

⁵ РОМС, М 7353

⁶ РОМС, М – 7359. Овај документ је копија оригиналне крштенице која је незнано из којих разлога била потребна Милошу (Михајлу) Војновићу 1845, када је извађена у Мазину.

⁷ РОМС, М – 7353

⁸ После 1823, односно после информације о његовој другој женидби са Феодором, о Николи немамо других података.

⁹ РОМС, М – 7353

С обзиром на појављивање српског народног капетана Милоша (Михајла) Војновића на банатском простору у револуцији 1848/49. године,¹⁰ за претпоставити је да га је брат Јова као старији за собом позвао у Панчево. Нажалост нисмо у могућности да било шта кажемо о другој двојници браће, Данилу и Васи осим што можемо да закључимо на основу Милошевог сведочења да су били старији од њега.¹¹ Уколико би се у будућности нашли неки подаци о њима двојци, сматрамо да би се показала тачном наша претпоставка о њиховом утицају на младог Милоша и његов одабир војничког позива, с обзиром на бављење брата Јове трговином.

Њихове сестре Стана, Стаја и Марија су како изгледа остале у завичају, јер „су се све три прилично поудавале за паоре”.¹²

Јова је у браку са Олимпијадом, која је поживела 56 година (1818–1874) добио два сина – Илију и Павла.¹³

Павле који се посветио трговини, као и његов отац, умро је врло млад са једва навршених 17 година.¹⁴

Илија се посветио војничком позиву и како Милош наводи 1891. је постао фелдмаршаллајтнант у аустријској војсци. Оженио се ћерком барона Радошевића.¹⁵

Милош нам не наводи имена мушког и женског детета, рођених у браку Илије и ћерке барона Радошевића, а на основу којих бисмо били у прилици да пратимо једну родословну грану породице Војновић у Панчеву (Илијину) сигурно до Првог, а врло могуће и до Другог светског рата.

Милошева грана се угасила његовом смрћу 1903. У браку са Катарином, ћерком попа Леонтија Магарашевића из Тиса Сент Миклоша (Остојићево), није било среће у погледу деце.¹⁶

Надамо се да смо овим текстом барем делимично попунили неке празнине у развојном путу народног капетана Милоша (Михајла) Војновића и отргли од заборава неке припаднике његове породице о чијим путевима и судбинама треба и даље трагати.

Сачинили смо уз овај прилог и генеолошко (родословно) стабло породице Војновић које, надамо се, уз горе наведена објашњења и учињену легенду може сведочити о разгранатости једне граничарске породице и о њеним знаменитим члановима.

¹⁰ Владан Гавриловић, „Милош Војновић српски народни капетан у Банату 1848–49”, 252; Владан Гавриловић, „Успомене из ’четрдесет и осме’ народног капетана Милоша Војновића”, 64.

¹¹ „Оста сам иза матере 2 године стар. Отац ми се по други пут женио. Мати [мисли на маћеху] мојој било име Феодора и врло ме радо као најмлађе дете имала.” (РОМС, М – 7353)

¹² РОМС, М – 7353

¹³ Исто

¹⁴ Исто

¹⁵ За сада располажемо подацима о Јовану Радошевићу сину натпоручника, рођеног у Карансебешу, који се школовао на Царској војној академији у Бечу 1853. Учествовао је у походима у Италији, у рату са Пруском као и у окупацији Босне и Херцеговине, када је унапређен у чин мајора, а 1887. добио је чин пуковника. Пензионисан је по својој молби 1890. Врло је могуће да је с обзиром на успешну војну каријеру добио и титулу барона. (РОМС, М – 7353; Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998, 323)

¹⁶ Катарина је рођена 7. марта 1833. по старом календару. Она је два пута побацила, после чега вероватно више није могла зачети (РОМС, М – 7353).

Војновићев текст доносимо у целини, уз наше интервенције у угластим заградама и напомене.

*

Милош (Михајло) Војновић – аутобиографија

Ја сам се родио 15 фебруара [1]821 у личкој регементи у селу Мацину, оцу мом било име Никола а матери мојој име Јелена.

Оста сам иза матере од 2 године стар. Отац ми се по други пут женио. Мати мојој било име Феодора и врло ме радо као најмлађе дете имала.

Мој отац Никола и мати Јелена имали су још 3 сина и 3 ћерке. Синови су се звали Васа, Јова, Данило и Милош¹⁷ а сестре Стоја, Стана и Марија и све су се прилично поудавале за паоре.

Мој брат Јова научи код попа местног читати и писати и оде са житељима који су ишли у Горње Карловце¹⁸ да жито купују. Био је тада 12 – 14 година стар и ступи у службу једног трговца именован Нешко, који је мог брата Јову чрез његове способности и верности врло обегенише, намеравајући му једну ћерку дати. Али мој брат Јова који је 10–12 година код једног господара био и себи лепо заслужио, остави Карловце и дође као млад и самни ! трговци познат. И тако купи једну лађу и почне и он рану куповати и у Сисак и Карловац на продају сам носити. И тако се срећно ожени, узме ћерку именован Пијада¹⁹ панчевачког грађанина Марка Станишића, који је још 2 сестре и једног брата имао /Персу, Катун – обадве удовице/ и Олимпијаду и сина Димитрија.

Мој брат Јова венча се 1835. године, удође својој жени Пијади у кућу. Пијада роди сина Илију 23. децемвриа по срб. [1]835 (4. јануара 1836 – те по римском) и сина Павла 18. августа [1]837 п. срб. Илија се посвети војној а Палчика трговачком чину.

Кад је Палчика 17 година навршио, умре у Панчеву као нежења а његов брат Илија добро се учио, добро се оженио а имаде и трошка. И тако поста 1891 фелдмаршаллајтнант са више одличја /декорација/ и сада је стар 57 година. Узео је барона Радошевић ћерку, која му је 75.000 fl.²⁰ донела, родила му је и сина и једну ћерку. (Мој брат Јова родио се у личкој регементи 1805. године, умро је у Панчеву 19.августа [по старом календару] 1885. Дакле поживео је 80. година а његова жена Олимпијада родила се [18]18 а умрла 1874 у Панчеву.

Ја сам се оженио 1855. године и венчао сам се са Катарином, ћерком попа Леонтија Магарашевића из Тиса Се[н]т Миклоша торанталске жупаније. Родила се 7-ог марта 1833. године у турској Кањижи ²¹. Родила је двоје мушке деце и то мртви[x] (недошче sic !).

¹⁷ Мисли на себе.

¹⁸ Горњи Карловци су Карловац.

¹⁹ Скраћеница од пуног имена Олимпијада.

²⁰ Реч је о форинтама

²¹ Реч је о Кањижи, вероватно неком мањем месту у Банату.

Њена је мати Савета умрла 1861. године а отац Леонтије умро је 1879. као свештеник у Тиса Сент Миклошу. Био стар 73 године. Имао је 3 сина: Емила, Јулијуса и Павла и ћерку Катицу. Имао је 5 синова и 4 ћерке: Емила, Јулијуса, Петар и Павле а ћерке Катарина, Марија (умрле Мила и Тинка).²²

FACTS ABOUT THE BORDER FAMILY VOJNOVIĆ FROM MAZIN
(THE LIKA REGIMENT)

by

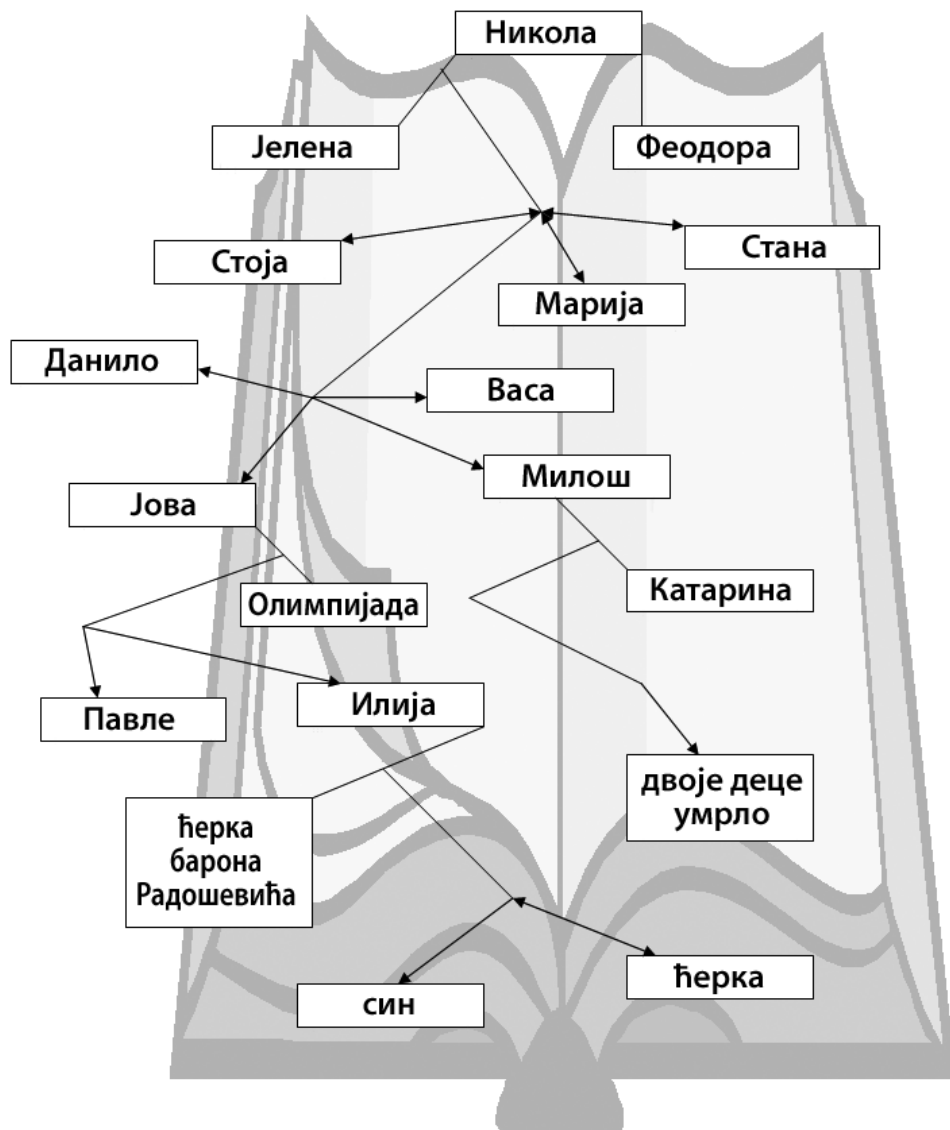
Vladan Gavrilović

Summary

Miloš (Mihajlo) Vojnović was born on February 15, 1821 (old style) in the village Mazin in Lika, present Croatia, which belonged to the Lika border regiment. On the basis of the facts related to his family, one can assume that under the influence of his older brothers (Danilo and Vasa) he chose the military vocation and that as a young officer of the imperial army he happened to be near Sremski Karlovci, the centre of events of the Serbian Revolution in 1848/49 in which he, so far an unknown participant, had a significant role. This paper presents not only the facts about his family and their family tree, but also the facts which greatly shed light on the further path of this outstanding figure of the Serbian National Movement in 1848.

²² Потпуно је нејасна цела ова реченица, јер у њеном првом делу говори да је Леонтије имао 3 сина и ћерку, док у њеном другом делу наводи још 3 ћерке поред Катарине (Катице) и још једног сина Павла, Уколико се обрати још већа пажња и овај други део узме као веродостојан, недостаје име петог сина.

Родослов породице Војновић из Мазина (Личка регимента)

Легенда:

→ мушка деца

↔ женска деца

— брак

Никола – родоначелник породице, вероватно граничар.**Јелена** – прва жена Николина, у браку изродили седморо деце (Стоју, Стану, Марију, Данила, Васу, Јову и Милоша).**Феодора** – друга Николина жена, без деце са Николом.**Васа** – без ближих података.**Данило** – без ближих података.**Јова** – трговац, рођен 1805. Умро 1885. Из Лике, се преселио у Панчево.**Милош (Михајло)** – српски народни капетан у револуцији 1848/49, рођен 15. фебруара 1821 (стари календар) у Мазину, умро у Панчеву 1903.**Стана, Марија и Стоја** – без ближих података.**Олимпијада** – ћерка панчевачког трговца Марка Станишића. Рођена 1818, умрла 1874. године.**Катарина** – ћерка попа Леонтија Магарашевића из Тиса Сент Миклоша у таранталској жупанији. Рођена 7. марта 1833 (стари календар) у Кањижи (у Банату).**Илија – прво дете Јове и Олипијаде** - рођен 23. децембра 1835 (по старом календару), 1891 – постаје фелдмаршаллеитнант, на прагу XX века живи у Панчеву.**Павле** – рођен 18/30. августа 1837, као друго дете Јове и Олимпијаде, умро 1854.**Ћерка барона Радешевића** – без ближих података, вероватно из доњег Баната.

Жарко Димић

ГДЕ И КОД КОГА СУ БИЛИ СМЕШТЕНИ ПОСЛАНИЦИ НА БЛАГОВЕШТЕНСКОМ САБОРУ 1861. У СРЕМСКИМ КАРЛОВЦИМА

САЖЕТАК: Српски Народно црквени сабори остатак су српске средњовековне традиције народних сабора које су сазивали српски владари, а губитком државности архијереји Српске православне цркве. Ово право, српском народу признато је и након Велике сеобе под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем и у Аустријском царству. Сабори се одржавају, готово редовно, од 1708. до пропасти Аустроугарске монархије 1918.

Где су и код кога су били смештени народни посланици, тј. представници српског народа на једном од три Српска народна црквена сабора, који је имао и политички контекст, свакако је питање на које смо у овом раду покушали дати одговор, и пронаћи одговор на питање како су Сабори финансирани.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Благовештенски сабор, Сремски Карловци, патријарх Јосиф Рајачић, посланици.

Чланове Саборског одбора чинили су: један епископ, 2 свештеника и 5 чланова из редова световних лица. Саборски одбор састајао се четири пута годишње.

Српски Народно-црквени сабор је одржан у Сремским Карловцима од 2. до 20. априла 1861, у време када пада православни празник Благовести. По овом празнику добио је и свој назив, па је у историји остао познат и забележен као Благовештенски сабор, као што су још два српска Народно – црквена сабора упамћена због свог значаја за српску историју: Темишварски сабор одржан 1790. и Мајска скупштина одржана у Сремским Карловцима 1848. Благовештенски сабор био је након ова два претходно поменути. Трећи, значајан политички сабор, на којем су представници српског народа у Монархији, тражили поред уобичајених очувања царских привилегија Леополда I и већа национална права и очување тек створене у Народном покрету 1848–1849 српске Војводине.¹ Нажалост, развој политичких прилика у Хабзбуршкој монархији није ишао на руку српском народу. Срби су били под сталним и будним оком осветољубивих губитника у рату 1848/1849. Хабзбуршка монархија је у покушају да осујети ослободилачку борбу угње-

¹ Жарко Димић, Народно-црквени сабори, *Даница*, Вукова задужбина, Београд 2010.

тених народа објавила на пречац, без озбиљнијих војних припрема 1859. рат Пијемонту и том приликом претрпела два тешка пораза код Мађенте и Солферина и тако изгубила Ломбардију. Овај рат и пораз против тадашње Италије, тј. Сардиније и Француске, која је потпомагала Пијемонт, озбиљно су поткопали темеље Баховог апсолутистичког режима и открили све слабости Аустријске царевине и отворили у њој дубоку политичку кризу, што је изазвало политичка и свака друга превирања и озбиљна незадовољства – највећа код Мађара.

Након ових пораза Бечки двор је био присиљен да учини изузетне уступке Мађарима. Октобарском дипломом од 20. октобра 1860. враћен је ранији устав, а 26. фебруара 1861. објављен је тзв. „фебруарски патент”. Овим потезима у Монархији је уведено федеративно уређење с централним парламентом у Бечу. Гроф Менсдорф Пуји имао је да, по питању Војводине, саслуша не само Србе, него и представнике Мађара, Немаца и Румуна. Духовито је приметио наш угледни историчар Новак Радонић, најпосле „и чивутске рабинере, ’оће ли српско Војводство или га нећеду – за ствар, за коју су Србљи потоцима крв проливали.”²

Представници Срба захтевали су да се о статусу Војводине решава само на српском Народно-црквеном сабору. Међутим, негде у то време, 27. децембра 1860. године објављена је царска одлука којом је круновина Српско Војводство и Тамишки Банат укинута и на основу мађарских „државно-правних претензија” прикључена Краљевини Угарској, што је изазвало огромно незадовољство међу Србима. Да би некако смирили незадовољство српског народа у Монархији, бечка влада је позвала српског патријарха Јосифа Рајачића да пошаље двадесет представника ради преговора о будућем устројству српске Војводине. Патријарх Рајачић је одбио да то учини са образложењем да није овлашћен да одређује представнике српског народа, него да је то право једино српског Народно – црквеног сабора.³ Да би извршили притисак на опозицију Угарског сабора и некако што хитније умирили Србе прилично резигниране наметнутим присаједињењем српског Војводства Угарској, бечка влада је на инсистирање државног министра Антона Шмерлинга и по царевом одобрењу, тј. његовом личном писму од 5. марта, сазвала Народно-црквени сабор Срба из Војводства, али без представника српске Банатске границе и Шајкашког батаљона. Овај сазив, тј. царски указ обнародован је 16/28. марта 1861. с личним потписом Антона Шмерлинга. У овом документу позива се Шмерлинг на деклараторију или рескрипт од 16/27. јула 1779.⁴ Сабор је требао да стави своје предлоге „у обзир на ујемчено одржање од старина постојећих српских привилегија и законитих егзекутиве, а поглавито на српску народност и језик, и да прецизно формулише услове и гаранције, које нађе да су нужне поводом инкорпорације српског Војводства у Краљевину Мађарску.” После ове царске одлуке управа Војводства је у Темишвару била потчињена мађарском дворском канцелару барону Вају. Ниже управне власти вршиле су своју функ-

² Др Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, Нови Сад 1990, 311.

³ Др Душко Попов, *Енциклопедија Новоџ Сада*, књ. 3, Нови Сад 1995, 295.

⁴ АСАНУК МП „А” 260/1861.

цију до 1. маја 1861, а потом су цела администрација и правосуђе некадашњег српског Војводства прешли у надлежност мађарских власти.⁵

Благовештенски сабор отпочео је с радом 2. и трајао до 30. априла 1861. Сматра се да је Благовештенски сабор „први појав српског парламентарног живота”.⁶

У овом раду нас интересује где су и код кога били смештени представници српског народа, који су учествовали у раду Сабора у Сремским Карловцима. Протокол, али и обичај је био да се уочи Сабора, у месту његовог одржавања изврше озбиљне припреме. Током заседања и трајања Сабора народни представници често су са слугама или скромном пратњом били смештани у угледним приватним карловачким кућама, које су за ту прилику биле прилагођене потребама угледних и важних гостију. Осим тога, Сабори су привлачили и велики број знатижељника, духовних, свештених лица, политичара и новинара, трговаца, занатлија и др. у новије време. Мисли се на другу половину XIX века. Било је потребно обезбедити поред смештаја и штале за смештај кочија, кола, затим храну за коње. Уочи Сабора знао се коначан списак очекиваних посланика који се налазио код митрополита, касније (од 1848) патријарха, па је унапред и уговаран смештај. О свему је наравно био упознат и карловачки Магистрат.

За прву половину XVIII века сачувана су и објављена само два таква документа, која потичу са Сабора одржаних 1735. и 1749. у Карловцима. Карловчани су и за економско-социјалне прилике прве половине XVIII века могли да обезбеде довољно кућа за смештај великог броја људи, с обзиром да су били богато место са великим бројем имућних грађана, међу њима највише трговаца и занатлија. Куће су према свему судећи раније биране и припремане за ову намену. Оне су морале да испуне неке од основних услова, пре свега да буду довољно простране, чисте и да су домаћини поштени и угледни грађани, тако да ту могу да бораве и угледни гости.⁷ Како код ова два поменута пописа, које помиње још Димитрије Руварац, тако смо стигли и до докумената, тј. пописа везаних за рад Благовештенског сабора. Први је документ из *Varie*⁸ карловачког Магистрата Архива САНУ у Сремским Карловцима, који је писан руком на немачком језику и у наслову гласи „Листа квартира о смештају депутата (посланика) за Српски национални конгрес, без датума, тако да се није одмах могло утврдити о ком се Сабору ради, тек поређењем списка народних представника на Благовештенском сабору, списак се у највећем броју имена поклопио. Овај списак писан је руком и носи следеће податке:

1. Звање учесника на Сабору; 2. Његово име и презиме, затим; 3. Звање; 4. Кућни број; 5. Име и презиме карловачког домаћина.

⁵ Др Душан Ј. Поповић, *исйо...* 311.

⁶ Д. Попов, *Енциклопедија Сремских Карловаца*, ... стр. 18. Налазимо у нашој историографији неколико датума о дужини трајања Благовештенског сабора, аутор у тексту, кроз цитат извора користи податак који је у извору назначен.

⁷ Исидора Точанац, *Српски народно – црквени сабори (1717–1735)*, Београд 2008, 40.

⁸ АСАНУК, *Varia* (попис посланика и код кога су смештени)

Следећи, можемо рећи, необичан документ, када су српски народно – црквени сабори у питању, је штампани плакат⁹ формата 60x40 cm, такође на немачком језику, који је штампан у Митрополијско-гимназијској типографији¹⁰ 1861. Као и претходни и овај (плакат) – документ у наслову говори, тј. носи информацију где су и код кога су се „на квартиру” налазили представници српског народа учесници на Благовештенском сабору.¹¹

Овај догађај представљао је за Карловчане не тако честу прилику да се представе у најбољем светлу пред угледним гостима из српства широм целе Аустријске монархије. У те дане, Карловци и Карловчани дисали су као један у домаћинској атмосфери не скривајући свој понос као домаћина, али и као становника, грађана места у којем се одвија овако важан догађај за нацију, српску цркву и српски народ. Били су то необично значајни и леви празнични дани који су се памтили и трајали међу становницима ове прелепе фрушкогорске варошице у коју су макар за тренутак биле упрте очи свих Срба у царевини. Овде су за дане саборовања Карловчани сусретали све што је у највећем броју било цвет и нада Српства.

Учеснике Благовештенског сабора прихватила су 63 карловачка домаћина. Неки од њих, као што су Стеван Матић, Персида Живковић, Георгије Пеичић, Атанасије Клисарић, Теодор Чакић, Стефан Сланкаменац, Ваза Маринковић и барон Александар Рајачић, примили су у своје домове по двоје народних посланика, док је у старом Митрополијско-патријаршијском двору било смештено 6 епископа и архимандрита. Поред угледних карловачких домаћина из списка видимо да су посебна група „домаћина” биле жене. Реч је, како примећује Исидора Точанац, о поштованим женама, удовицама угледних Карловчана.

У састав Благовештенског сабора ушли су патријарх и епископ бачки, темишварски и вршачки, као и 75 свештеничких и световних посланика из области српског Војводства. За царског комесара постављен је генерал мајор Јосиф Филиповић,¹² а за председника Сабора патријарх Јосиф Рајачић. Поред патријарха Јосифа Рајачића на Сабору су учествовали и епископи: темишварски Самуило Маширевић, вршачки Емилијин Кенђелац,

⁹ Плакат штампан на немачком језику у Митрополијско-гимназијској типографији 1861, са списком посланика Сабора и њихових домаћина у Карловцима.

¹⁰ Митрополијско-гимназијска типографија основана је на заузимање патријарха Јосифа Рајачића 1858. и радила је до 1866.

¹¹ *Истио...*

¹² Филиповић Јосиф од Филипсберга, барон и аустријски генерал (Госпић, Лика, 28.6.1819 – Праг, Чешка, 6.8.1889). Рођен је у личној официрској породици. Са седамнаест година ступио је у аустријску војску, а 1839. постао је официр. Служио је у више места и релативно брзо напредовао. Био је члан Главног стана бана Јелачића са којим је учествовао у догађајима 1848/49. у Бечу, а затим у Мађарској. Генерал је постао 1859. године. За неке победе код Солферина одликован је, а племство, тј. баронство добио је 1860. године. Исте године прелази у Земун, да би 1861. године, учествовао као царски комесар на Благовештенском сабору у Карловцима. Касније је био и врховни заповедник Чешке. Командовао је аустроугарским трупама приликом окупације Босне и Херцеговине, где је и остао на челу управе на новоосвојеним просторима.

Вид.: Јован С. Рајадочић, *Биографије Срба западно од Дунава и Дрине*, књ. III, Прометеј, Нови Сад 2009, 949–950.

бачки Платон Атанацковић. Представници, тј. народни посланици на Сабору, стигли су из следећих места:

Банат су представљали из Протопрезвителијата кикиндског: Павао Влаховић, прота; Павао Бибић, намесник и парох меленачки; Павао фон Риђички (од Скрибешћа); Др Павле Трифунац (млађи), срески начелник; Аксентије Радовић, нотар; Ђорђе Радак, адвокат; Коста Петровић, директор економата; Данило Димитријевић, адвокат; Михајло Стојановић, адвокат; Павао Недић, ревидент; Ђорђе Станковић, актуар; Велизар Мишковић, актуар.

Представници бечкеречког Протопрезвителијата били су: Данило Стајић, прота; Александар Вуков, парох молошки; Срећко Михајловић, властелин; Евстатије Михајловић, саветних врховног обласног суда; Павле Трифунац (старији), министарски саветник; Михајло Таназевић, саветник окружног суда; Стефан Вуков, адвокат.

Протопрезвителијат темишварски представљали су: Јован Дамаскин, велики жупан; Петар Чарнојевић, велепоседник; Стефан Дракулић, парох темишварски (фабрички); Стефан Миленковић, парох темишварски (градски); др Ливије Радивојевић, саветних врховног обласног суда; барон Јосиф Милутиновић, потпуковник.

Из Протопрезвителијата вршачког учествовали су у раду Сабора: Лазар Стефановић, парох вршачки, Александар Волић, градоначелник вршачки; Павле Јагодић, ц.к. саветник; Светозар Пеша, адвокат.

Из Протопрезвителијата чанадског: Ђорђе Николић, протопрезвитер чанадски; Христифор Шифман, инспектор добара; Стефан Сандић, адвокат; Стефан Георгијевић, приватник.

Представници Протопрезвителијата чаковског били су: Порфирије Милитаревевић, парох товледијски; Самуило Маширевић, саветник обласног суда; Михаило Трандафиловић, адвокат.

Представници манастира били су: Антоније Нако, архимандрит бездински; Гаврило Цветић, архимандрит месићки; Стефан Михајловић, архимандрит св.ђурђевачки.

Посланици из Бачке на Сабору, учествовали су из Протопрезвителијата новосадског: Павле Стаматовић, прота; Аврам Борђошки, парох силбашки; Ђорђе Стратимировић, генерал мајор; др Јован Хаџић, царски саветник; др Ђорђе Стојаковић, дворски саветник; др Светозар Милетић, градоначелник новосадски; Јован Ђорђевић, уредник Србског дневника; Лазар Дојић, срески начелник.

Протопрезвителијат сомборски представљали су: Ђорђе Бранковић, прота; Димитрије Рајић, парох сивачки; Трифун Атанацковић, саветник Обласног суда; Светозар Милутиновић, државни одветник; Александар Стојачковић, секретар Угарског намесништва; Владимир Ковачић, окружни инжењер; Никола Вукићевић, професор препарандије; Аркадије Николић, адвокат.

Из Протопрезвителијата суботичког били су присутни: Исидор Лудајшић, парох суботички; Емил Манојловић, адвокат; Сава Ђорђевић, адвокат; Арон Јоџић, диштритски сенатор; Исидор Коларевић, архимандрит ковиљски (као представник манастира Бођани).

Срем су представљали, из Протопрезвитеријата карловачког: Павле Николић, прота; др Јован Суботић, први поджупан; Јован Живковић, други поджупан; Павле Живановић, кнез у Иригу; др Милош Радојичић, лекар; Урош Милутиновић, прота митровачки; Стефан Стојнов, срески начелник.

Из Протопрезвитеријата шидског: Димитрије Марковић, прота; Гаврило Новаковић, почасни јурасор; Симеон Филиповић, адвокат.

Представници фрушкогорских манастира били су: Никанор Грујић, архимандрит крушедолски; Лукијан Николајевић, архимандрит беочински; Герман Анђелић, протосинђел, Теофан Живковић, архиђакон.¹³

Благовештенски сабор је стајао на гледиштима Темишварског сабора (1790) и Мајске скупштине (1848) да Срби, на основу привилегија и диплома, и на крају прихваћених од двора политичких жеља, имају право на своју политичку територију, са својим представницима власти у њој. Сабор је изнео своје жеље везане у погледу границе Војводства, које нису сретно решене приликом стварања (у Бечу) Српског Војводства и Тамишког Баната, затим његовог основног уређења, као и о односу Војводства према другим државним факторима.

Благовештенски сабор желео је знатно уже границе Војводства, померајући његово тежиште према југу, како би Војводство било што више српско. Због тога је Сабор инсистирао у свом захтеву да у његов састав уђу: Сремски провинцијал, тј. срезови Румски, Илочки и Вуковарски; Доња Бачка без делова Војне границе; а од Баната – земљиште поред Тисе и Мориша, које обухвата разбацана српска насеља са Темишваром, који је требало да буде седиште Војводине.¹⁴ Том приликом износили су Срби и многобројне статистичке податке, наравно да закључке Благовештенског сабора, Бечки двор није ни имао намеру и никада их није ни узео у разматрање, тако да по њима нису ни донете никакве одлуке. Следиле су и нагодбе, прво аустро–мађарска (1867), а затим мађарско–хрватска (1868), положај Срба и поред огромних жртава, које су дали за спас Монархије, само у СНП 1848/49. од свега, како је приметио Михајло Полит Десанчић, Србима је остала само титула патријарха. Овим нагодбама и погодбама Срби су подељени на два дела: на део у Мађарској и део у Хрватској. Тако су се српски Нови Сад и Карловци нашли раздвојени као да су у две државе.¹⁵

Организација и само одржавање Сабора изискивали су и прилична материјална средства, којима је руководио и у највећем броју изгледа измиривао трошкове Саборски одбор, на чијем челу се налазио испрва митрополит, а касније патријарх. Током трајања Сабора свакодневно су бележени издаци за храну у митрополијској резиденцији, а то омогућава увид у митрополитову трпезу, односно астал. Тако је писала историчарка Исидора Точанац, али за прилике Сабора из 1731, па тако каже: „поред домаћих прехрамбених производа, за потребе Сабора купована је и страна, за то доба егзотична, храна. Намирнице су припремане у митрополијској резиденцији и служене

¹³ АСАНУК, *Varia* (Записник првог заседања Српског Народно-црквеног сабора у Карловцима, 21. март / 2. април 1861. године – 16 листова – 31 страница)

¹⁴ Др Душан Ј. Поповић, исто..., 312.

¹⁵ Исто..., 313.

на обедима којима су присуствовали комесари, епископи, игумани и друге важне личности.”¹⁶

Организовање народно-црквених сабора представљало је, као што смо већ рекли, велики напор који је захтевао и прилична финансијска средства. Због фрагментарности извора није било могуће поуздано утврдити начин финансирање Сабора. Нажалост, у Архиву САНУ у Карловцима нису сачувани протоколи Саборског одбора за период XIX века у којима би се нашли трошковници Сабора. Сигурно је да посланици нису сами сносили трошкове, иако су митрополити (кроз XVIII век) у позивним писмима наглашавали да „са собоју доволно трошака за содржаније своје понесут”. Налазимо податке да су неке општине обезбеђивале дневнице и превоз, а негде су плаћани и са варошке благајне. Изгледа да су за ове потребе обезбеђивана средства из тзв. депутирских новаца. Због великих трошкова који су оптерећивали буџет Митрополије законодавац је 1779. прописао да укупни трошкови Сабора не смеју прелазити суму од 1.500 форинти.¹⁷ Да ли су се будући сабори, а посебно након велике новчане девалвације и банкрота од 1811, у Монархији придржавали ове одлуке мало је вероватно.¹⁸

Овом приликом немамо сазнања и нисмо у могућности да пружимо потпун одговор ко је сносио трошкове „квартира” тј. смештаја народних представника за време не тако кратког боравка од скоро месец дана трајања Сабора код карловачких домаћина. На основу већ поменутих докумената до којих смо до сада дошли утврдићемо где су и код кога су били смештени народни представници са значајним подацима за прошлост Карловаца, јер се овде појављују и бројеви кућа, као и име и презиме и занимање домаћина. С обзиром на то да су многе од ових породица нестале и давно заборављене, надамо се да ћемо успети да реконструиремо постојање најугледнијих наших суграђана средином XIX века.

Благовештански сабор у Сремским Карловцима отпочео је окупљањем „на прописани начин изабраних посланика” у, за потребе Сабора, одабраној дворани Варошке куће, тј. Магистрата, тачно у 10½ сати. Патријарх Јосиф Рајачић, који председава Сабором, именује депутацију коју предвођену епископом бачким Платоном Атанацковићем, која ће високог царског комесара позвати „да Сабор отворити изволи”.¹⁹ Поменута депутација, састављена од чланова монашког, свештеничког и грађанског „чина” предала је царско-краљевском комесару пуномоћна писма свих присутних народних посланика. Затим је царски комесар, уз громовити усклик „живио” допраћен од стране депутације у саборску дворану, где је засео на, за њега посебно припремљено, „узвишено” место под балдахином. Затим је патријаршијски секретар прочитао списак изабраних народних посланика из два сремска среза Руме и Илока, Бачке и Баната, „као бившег простора Воиво-

¹⁶ Исто..., стр. 313.

¹⁷ Исидора Точанац, исто..., 44.

¹⁸ С. Гавриловић, *Историја банкарства у Војводини*, О новчаном пословању народних фондова и црквених општина у Карловачкој митрополији (XVIII–XIX век), Матица српска, Војвођанска банка, Нови Сад 2001, 65.

¹⁹ АСАНУК, *Varia*, Записник првог заседања српског Народно-црквеног сабора у Карловцима, 21.март/2.април 1861.

довине србске”.²⁰ Овај списак народних посланика за Сабор одобрен је 5. марта 1861.

Прочитао је затим царско-краљевски мајор Машић, као комесарски актуар, писмо којим се генерал-мајор и бригадир барон Јосиф Филиповић от Филипсберга за царског комесара на „изванредном” србском народном сабору „наимилостивие” одређује. Затим, „поздрављен би царски комесар од патријарха” говором у коме је патријарх изнео намере и циљеве Сабора и указао на његов значај по српски народ у Монархији.

Каква је атмосфера владала тих дана у Карловцима преноси нам у свом додатку „Србски дневник” у броју 24 од 22. марта 1861, који је пратио рад Сабора саопштењима од протеклих пар дана: „Уторак је давао ц. Комесар ручак половици народних посланика, а друга половина обедовала је код св. патријарха. Ручак је трајао од 4–8 сати увече. Сваку здравицу пратила је пуцњава топова. Око пола 8 сати почела је банда шајкашка под прозорима стана ц. комесара свирати, а одатле дође пред тако звану „кавану” где се ручак држао. Светине се тако много слегло да се једва могло ићи. Велику похвалу заслужују наши јуначки шајкаши што им је банда за цело то време све време србске песме свирала.”²¹

Ове ручкове давао је царски краљевски посланик Филиповић у чувеној кафани „Код трубача” која се у то време налазила у некадашњој Андрејевићевој палати где је у XVIII веку била смештена пошта, а касније чувена кафана и хотел „Код поштанског рога”. У време Сабора за потребе исхране великог броја гостију коришћена је и приземна зграда уз ову Андрејевићеву, која је током богатих година XIX века припадала чувеној карловачкој племићкој породици Замфировић, а у то време је уз кафану радила и кухиња, издаване су собе за ноћење и смештај, кола и кочије. Познати угоститељ био је 50-их и 60-их година XIX века Замфировић, потомак чувене племићке цинцарске породице.²²

У време Сабора десио се и један немио догађај, мало познат нашој историјској науци, значајан и по томе што је страдао један званичан представник, тј. посланик Сабора. Како је пренео *Србски дневник* од 22. марта 1861. „У среду ујутро, у пола 6 сати, рањен је из пиштоља Миша (Михајло) Стојановић,²³ посланик из В. Кикинде и његов слуга од Андрије Шобера,²⁴ карловачког пивара, код којег су на стану били. Први ће тешко остати и већ је и свету тајну примио. За сада се још не зна шта је пивара навело на ово

²⁰ АСАНУК, *Varia*, Записник првог заседања српског Народно-црквеног сабора у Карловцима, 2.

²¹ *Србски дневник*, Нови Сад број 24, 22. марта 1861 (додатак)

²² *Србски дневник*, Нови Сад број 24, 22. марта 1861 (додатак)

²³ Жарко Димић, *Прва српска читаоница у Сремским Карловцима 1868–2008*, Градска библиотека Нови Сад, Нови Сад 2009. 57–58. Српска читаоница у Карловцима основана је 1868. Решавала је на својој редовној седници од 16. децембра 1906. године „хоће ли се (Ђорђу) Тореру, за време трајања Српског народно-црквеног сабора, уступити просторија читаонице за његове госте”. Како се читаоница граничи са Тореровом кафаном – ресторано велика читаоничка сала била је од преке потребе за велики број гостију који су долазили у „мале” Карловце за њихов смештај и исхрану. Управа читаонице је, наравно, својом одлуком за ту прилику изашла у сусрет карловачком угоститељу Тореру.

²⁴ Андрија Шобер,

грозно и крваво дело. Да би се са тог случаја узрујани народ утишао, оде депутација од неколико посланика ц. комесару и замоли га да одреди мешовиту комисију, која ће истрагу водити. Царски комесар одмах наименује за чланове те комисије од стране народних посланика: Михаила Танасијевића, Самуила Маширевића, Светозара Милутиновића, др Милана Радоичића и др Богољуба Ђорђевића”. Иначе, о овом случају су неке мађарске и бечке новине пренеле вест како је „србски народни посланик М. Стојановић убио свог домаћина у Карловцима”.²⁵

Недуго затим, 26. марта преминуо је од повреда задобијених хицем из пиштоља у Карловцима „дични посланик наших храбрих Кикинђана Миша Стојановић”. Убица, Андрија Шобер²⁶ затворен је уз непрестану војничку стражу. Слуга Мише Стојановића је жив али се сумња „да ће моћи рану преболети”.²⁷

Причала се у то време једна анегдота везана за овај догађај и његову жртву Мишу Стојановића.²⁸

Значајно је поменути да је иза Благовештенског сабора у Карловцима 1861. остао и значајан уметички траг. Према фотографији Стефана Вулпеа, чувени бечки литограф Јозеф Антун Бауер.²⁹ Израдио је литографију Сабора са портретима свих учесника, и тумач ко је ко на слици именом и презименом и одакле је. Знаменити сликар Влахо Буковац насликао је слику са портретима свих учесника Благовештенског сабора српског народа у Карловцима, где је за предлогачки очито користио Вулпеа. Буковчеву слику је касније умножавао у олеографској техници П. Николић.³⁰ Нажалост, слика

²⁵ Стојановић пл. Михаило Миша (Кикинда 10. XI 1803 – Сремски Карловци, 27. III 1861) Потиче из чувене кикиндске племићке породице. У службу Торонталске жупаније ступио је 10. III 1834, а већ 1847. године је главни жупанијски фишкал. Кратко време, 1853. године био је постављен за члана општинског председништва, заједно са Василијем Ристом учествовао је у утврђивању трасе железничке пруге кроз Кикинду. Када је напустио место у Торонталској жупанији радио је као адвокат код барона Сине. Убијен је у Сремским Карловцима 1861. године као кикиндски посланик за време трајања Благовештенског сабора.

Види: Душан Дејанац, *Лексикон познатих Кикинђана*, Кикинда, 2004. 17.

²⁶ *Андрија Шобер* (Сремски Карловци, 1834 – ?) Уочи СНП 1848–1849 завршио је пет разреда гимназије. Спадао је у ред имућнијих Карловчана. Осим пиваре која је добро пословала имао је и винограде који су доносили око 1000 акова вина. Био је ожењен, без деце и сматрали су га „незгодним” човеком.

²⁷ „Србски дневник”, број 25, Нови Сад, од 26. маја 1861. године, стр. 1.

²⁸ Занимљива је анегдота везана за овај догађај коју је пренео *Србски дневник*: „Људе, који нешто држе на такве ствари, занимаће зацело једна околност. У прошли петак позвао је г. Јован Живковић, поджупан сремски, неколико лица на вечеру, међу којима је био и несретни М. Стојановић. Кад седоше за сто, устане један од гостију, па пола у шали а пола озбиљно рече да неће седети за столом почем их има тринаест! Гости се остали смејаше, јер исти гост познат је као велики шаљивак. М. Стојановић, такођер смећећи се, рекне му да без икаквог страха седне за сто, јер ако је заиста суђено да који од њих умре, то је на њега – Стојановића – као најстаријег ред. У среду је добио Стојановић „драмле” од два пиштоља у прси! Је ли то судбина или случај?”

²⁹ *Бауер Јозеф Антон*, литограф (Минхен 1820 – Беч, 1904) Према фотографији Стефана Вулпеа, Бауер је урадио литографију и Тумпи (попис имена учесника у Сабору са скицом портрета истих). Бауер је литографисао заједно са сликаром Павлом Симићем „Мајску скупштину у Карловцима 1848”, 1863.

Вид.: *Галерија Матице српске*, Нови Сад 2001, 482–483

³⁰ Лепосава Шелмић, *Галерија Мајнице српске*, Нови Сад 2001. године, стр. 169. и Павле Васић, *Уметничка топографија Сремских Карловаца*, Матица српска, Нови Сад 1978, 50.

Благовештанског сабора од Влаха Буковца, која се налазила у збирци Музеја Војводине нестала је, тј. украдена је пре неколико деценија.

У наставку текста, доносимо листу квартира која се налази у Varii архива Карловачког магистрата о смештају депутата за српски национални конгрес.³¹ Текст је обима 3 листа, тј. 6 страна, исписан на 5 страница немачким језиком. Делови текста у колонама исписани или допуњени курзивом, допуна су аутора текста.

Следи списак који је исправљен, тј. допуњен:

Листа квартира
о смештају депутата за Српски национални конгрес

Карактер	Име госп. депутата	карактер	Кућни број	Име власника куће
Новосадски владика/ <i>бачки</i>	Платон Атанацковић	адвокат	569	Стеван Ристић
Архимандрит	Никанор Грујић		814	двор
Архимандрит беочински	Лукијан Николајевић		814	двор
Патр. протосинђел	Герман Анђелић		814	двор
Патр. Архиђакон	Теофан Живковић		814	двор
Карловачки протопрезвитер	Павле Николић		794	У својој кући
Митровачки протопрезвитер	Урош Милутиновић	Удовица протопрезвитера	851	Елизабета Моловић
Шидски протопрезвитер	Димитрије Марковић	Парох	4	Григорије Авакумовић
Ковилски протопрезвитер	Исидор Коларовић	Грађанин	691	Јован Поповић Зубан
Новосадски протопрезвитер	Павле Стаматовић	Грађанин	808	Јосим Симеоновић
Парох или жупник	Аврам Борђоски	Пензионисани магистратски канцелист	56	Стеван Илић
Сомборски протопрезвитер	Георгије Бранковић	Грађанин	719	Атанасије Клисарић
Парох и викар у Старом Сивцу	Димитрије Рајић	Грађанин	796	Димитрије Павловић
Парох и викар у Сегедину	Исидор Лудајић	Ковач	561	Ђорђе Божић
Бездински архимандрит	Антон Нако	Апотекарска удовица	837	Ана Вајскопф
Свети Георгије архимандрит	Стефан Михаиловић	Грађанин	11	Стефан Милутиновић

³¹ АСАНУК, Varia, Листа квартира посланика Националног конгреса.

Темишварски парох	Светозар Миленковић	Грађанин	67	Тома Павловић
Темишварски парох	Тома Дракулић	Трговац	7723	Коста Костић
Великокикиндски протопрезвитер	Павле Влаховић	Грађанин	724	Стеван Шероглић
Парох у Меленцима	Павле Бибић	Гостионичар	759	Димитрије Ранимировић
Архимандрит Месића	Гедеон Живетић	Трговац	841	Коста Константиновић
Вршачки парох	Лазар Стефановић	Трговац	400	Петар Аврамовић
Иришки месни судија/ кнез <i>иришки</i>	Павле Живановић	<i>Lebzelter</i>	740	<i>Теодор Јовановић</i>
Други вице жупан у Срему	Јован Живковић	Удовица физика	265	Персида Живковић
Доктор медицине у Земуну	Милош Радојчић	Удовица професора	266	Тадијана Лукић
Први вице жупан у Срему	Др Јован Суботић	Грађанин	839	Ђорђе Стаматовић
<i>Царско – краљевски начелник</i>	Стефан Стоинов	Грађанин	849	Димитрије Ђурић Алекс Рајачић, пенз. мајор аудитор
Адвокат	Симеон Филиповић		6	<i>Стефан Хинорањи</i>
Поч(асни) јурасор	Гаврило Новаковић	Бургер	388	<i>Георџије Георџијевић – Бурџер</i>
К. већник	Јохан Хаџић	Трговац	741	Теодор а. Чакић
Градоначелник Новог Сада	Др Светозар Милетић	Удовица физика	265	Персида Живковић
Већник Земалског суда	Трифун Атанацковић	Грађанин	809	Васа Маринковић
Ц.к. државни заступник	Светозар Милутиновић	Грађанин	809	Васа Маринковић
Секретар угарског намесничког већа	Александар Стојачко	Грађанин	769	Марко Бурна
Дворски већник и септемвир	Др Ђорђе Стојаковић	Трговац	835	Димитрије Клисарић
Ц.к. г(енерал) мајор	Ђорђе Стратимировић	Апотекар	834	Лудвиг Штрасер
Угарско намесничко веће	Теодор Мандић	Трговац	810	Георгије Станковић
Окружни (срески) предстојник (начелник)	Лазар Даић	Грађанин	319	Димитрије Коларовић
Редактор Србског дневника	Јохан Ђорђевић	Грађанин	35	Петар Шероглић

Ц.к. окружни инжињер	Владимир Ковачић	Коларски мајстор	702	Јохан Освалд
Адвокат	Аркадије Николић	лицидер	740	Тодор Јовановић / <i>Косџа Кон- сџианџиновић</i>
Дир. школске препарандије	Никола Вукићевић	Грађанин	719	Атанасије Клисарић
Адвокат	Емил Момчиловић	Грађанин	763	Франц Радуловић
Дистриктски сенатор	Арон Јоџић	Парох	61	Павле Малетић
Адвокат	Сава Ђорђевић	Пензиониса- ни маги- стратски већник	57	Петар Војиновић
Властелин Јарембаински властелин	Феликс (<i>Срећко</i>) Михајловић	Пензиониса- ни „мајор” аудитор	846	Александар Рајачић
Адвокат	Стефан Вуков	Грађанин	845	Александар Радовановић
Рачунски рексидент из Кикинде	Павле Недић	Грађанин	773	Петар Живојиновић
Адвокат	Михаило Стојановић	Грађанин	890	Андрија Шобер
Адвокат и директор дистр. економата	Константин Петровић	Грађанин	817	Андрија Шобер
Темишварски наджупан	Јован Дамаскин	Грађанин	383	Павле Ристић
К.к. потпуковник	Барон Милош Милутиновић	Грађанин	385	Јован Чакић
Већник Врховног земаљског суда	Ливије Радивојевић	Грађанин	389	Александар Лазаревић
Адвокат	Мих. Трандафиловић	Удовица професора	13	Марија Лазић
Већник Земаљског суда	Самуел Маширевић	Грађанин	12	Стефан Матић
Окружни средски предстојник (начелник)	Павле Трифунац, млађи	Трговац	797	Јаков Јовановић Нићифоровић
Актуар	Георг Станковић	Грађанин	738	Јаков Савић
Адвокат	Георг Радак	<i>Грађанин</i>	688	<i>Сава Секулић</i>
Средски актуар из Кикинде	Велизар Мишковић		700	<i>Burges-Wittve Рајковић</i>
Властелин (поседник) од Скрибесте	Павао фон Риђишки	Берберин	10	Петар Кнежевић
К.к. јавни бележник	Аксентије Радовић	Ситничар	720	Петар Георгијевић
Из Ст. Миклуш	Стефан Георгијевић	Бели пекар	744	Стефан Сланкаменац

Властелин (поседник) из Великог Ст. Миклоша	Јован фон Нако	Удовица гра- ђанина	381	Софија Сибинкић
Цивилни (???) секре- тар из Темишвара	Стеван Сандић	Грађанин	12	Стеван Матић
Сен. министарски већник	Павле Трифунац	Трговац	741	Теодора Чакић
Већник Врховног суда	Евстатије Михаиловић	Грађанин	793	Петар Маринковић
Већник Окружног суда	Мих. Томашевић	Удовица	5	Милована Јовановић
Вршачки градоначелник	Александар Волић	Месар	380	Павле Видаковић
Адвокат	Светозар Пеша	Црни пекар	725	Тома Дејановић
Ц.к. саветник	Павле пл. Јагодић	Грађанин	739	Јефта Ристић
Велепоседник	Петар Чрнојевић	Пензиониса- ни „мајор” аудитор	846	Александар Рајачић
Адвокат	Данило Димитријевић	Чизмар	563	Франц Менрад
Чанадски протопрезвитер	Георг Николић	Бели пекар	744	Стефан Сланкаменац
Великобечкеречки протопрезвитер	Данил Стајић	Тишљер	565	Грегор Пејчић
Парох из Модоша	Александар Вуков	Тишљер	565	Грегор Пејчић
Темишварски владика	Самујло Маширевић		814	Двор
Вршачки владика	Емилијан Кенгелац		814	Двор
?мајор градиштанске регimente	Машић	Трговац	2	Браћа Симеоновић
Царски комесар и генерал мајор	Јосиф барон Филиповић од Филипберга, заједно са његовим бригадним ађутантом Скавер Емерих	Градска кућа	1	Градоначелник мајор Милић
Парох у Толвадину	Порфирије Милитаревић	Ковач	15	Васил Петровић

На крају да закључимо.

Благовештенски сабор спада у политичке саборе, имао је основни задатак да да своје предлоге и услове поводом инкорпорације Војводства Србије у Краљевину Угарску и Хрватску.

Закључке Благовештенског сабора о успостављању Српске Војводине, са посебним обласним границама и унутрашњом аутономијом под заштитом уставне слободе у оквиру Краљевине Угарске и са изборним српским војводом на челу, бечка дворска камарила није ни имала намеру да спроведе, већ су му саборска већања само послужила да учини скромнијим мађарске државно-правне аспирације при поравнању са Пештом.

Ипак овај Сабор има значаја за Србе Војвођане, јер је на њему отпочела отворена борба грађанске класе вођене од либералне интелигенције на челу са др Светозаром Милетићем, која је заступала гледиште да треба у савезу са мађарским народом водити борбу против аустријског апсолутизма – с једне стране и високе црквене хијерархије, велепоседника, виших официра, царских бирократа и конзервативног дела грађанства, верних присталица интереса Беча, с друге стране.

WHERE AND WITH WHOM THE DELEGATES AT THE ANNUNCIATION
ASSEMBLY IN 1861 IN SREMSKI KARLOVCI WERE ACCOMMODATED

by

Žarko Dimić

Summary

The Serbian National-Ecclesiastical Assembly in Sremski Karlovci was held on The Annunciation day in 1861 and thus got its name The Annunciation Assembly. It lasted from April 2 to April 20, 1861.

It was the last attempt to establish and preserve the privilege from the Serbian National Movement in 1848/49 – Serbian Vojvodina. This was not in the Vienna Court interest, because due to the concurrence of political circumstances (defeat in the war with Italy and France) the Court opted for the federal organization and yielding to the Hungarian side.

The Assembly did not manage to fulfill its wishes and decisions. It is believed that The Annunciation Assembly in Karlovci was „the first appearance of parliametarism among the Serbs” in their modern history. It is important to underline that this paper discusses the problem to which in such occasions little attention is paid, and this is the expenses of The Assembly, accommodation of the participants of The Assembly, of the members of their delegations, as well as their nutrition.

Tradition of accommodation of the participants at the national-ecclesiastical assemblies was long in Karlovci – almost two centuries with shorter exceptions which are mentioned in this paper, therefore from 1713 to 1918.

Горан Васин

ПРОТОКОЛ ЈЕДНОГ КРАЉЕВСКОГ ОПЕЛА *Уочи 110 година од смрти краља Милана Обреновића*

САЖЕТАК: Када је српски краљ Милан Обреновић умро у Бечу, поставило се озбиљно питање места његове сахране. Опело је извршено у српској Цркви Светог Саве у Бечу. Заупокојену литургију је служио Његова светост патријарх Георгије Бранковић уз присуство цара Франца Јозефа и највиших великодостојника царства. Сам протокол опела био је прецизно одређен. До детаља је испланиран распоред стајања, затим ток и трајање литије градским улицама до железничке станице. После црквеног чина у Бечу, тело краља Милана је пренето и уз почаст сахрањено у манастиру Крушедол.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: краљ Милан Обреновић, цар Франц Јозеф, Беч, опело, Српска православна црква, патријарх Георгије Бранковић

Краљ Милан Обреновић је умро у Бечу 12. фебруара 1901.¹ Његова смрт је изазвала велику пажњу јавности, али и пажњу дипломатских кругова у Бечу и Београду. Убрзо после вести о смрти бившег српског владара, цар Франц Јозеф је дао налог да се над њим изврши опело са највишим дворским почастима дома аустријског, односно по Протоколу Дворског церемонијала. С друге стране постојала је идеја краља Александра Обреновића и српске владе да се краљ Милан ипак сахрани у Београду. Дилема је разрешена после читања последње воље бившег владара Србије. Захтевао је да почива у неком од фрушкогорских манастира.²

¹ Краљ Милан отпутовао је из Србије у лето 1900, када је намеравао да пронађе сунругу краља Александру. Када се Александар оженио Драгом Машин, Милан се више није враћао у Србију. Након тога живео је у Бечу, доста скромно и повучено. У јануару 1901. се разболео од упале плућа, од чега је и умро. О последњим данима српског краља, као и његовој сахрани вид.: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд 1990, 157–206; Коста Н. Христић, *Зайиси староџ Беоџрађанина*, Београд 1989, 133–144; Владан Ђорђевић, *Крај једне династије*, III, 717–743; Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић*, Београд 2008, 258–261; Стефан Чакић, *Краљ Милан Обреновић-ишање бечке шћамие о йоследњим данима, смрти и сахрани краља Милана*, Нови Сад 1975; Сава, епископ шумадијски, *Писма патријарха Георгија Бранковића*, Крагујевац 1994; Александра Марковић, „Некролози о Милану Обреновићу у српској штампи”, *ЗМСИ* 75–76, Нови Сад 2007, 203–215; Горан Васин, „Застава и Браник о сахрани краља Милана”, *Испраживања*, 17, Нови Сад 2007, 95–106.

² У тестаменту краљ Милан је 5. августа 1900. написао да жели бити сахрањен на територији краљевине Угарске, у неком од фрушкогорских манастира. Милан је тада по-

По поменутом Протоколу, на самом почетку, одређен је распоред стајања у српској Цркви Светог Саве у Бечу у којој је вршено опело. На почасном месту, тзв. Престолу, насупрот патријаршком, с леве стране предвиђено је да стоји цар Франц Јозеф. Затим су долазиле надвојводе и чланови царске куће, потом министри, капетан гарде, царев генерал ађутант, председници оба дома Рајхсрата, представници Генералштаба и градоначелник Беча. Места су била предвиђена и за српско посланство, страна посланства и евентуалну депутацију из Србије. Своја места имало је и племство. Око сандука са телом краља Милана били су распоређени припадници Гарде.

Детаљно је одређен начин преноса тела из стана у цркву у четвртак 14. фебруара у десет и тридесет увече. За петак, дан опела, као што је поминуто, била су одређена места за стајање, али и распоред уласка у цркву, као и изласка из цркве. Са ништа мањим бројем детаља испланиран је начин преноса покојника, од цркве до железничке станице као и уношење посмртних остатака у вагон.

У петак 15. фебруара, заупокојена Литургија краљу Милану служена је од стране Његове светости патријарха Георгија Бранковића и свештенства. Патријарх је пред цркву стигао у пола четири после подне.³ Присутан је био и лично цар Франц Јозеф. Њега је пред црквом дочекао српски првојерарх и поздравио га с пуним поштовањем и затим му дао крст, који је цар целивао. За царем су у цркву ушле надвојводе Франц Фердинанд, Фердинанд Карло, Леполдо Салваторо, Рајнер војвода од Камберленда, Ернст Август, као и заступници румунског краља Карола, а затим министри Голуховски, Калај, Кригхамер, гроф Ђула Сечењи, аустријски министар председник Кербер, председник парламента кнез Виндишгрец, адмирал Шпаун,

ручио да се у Србију не враћа ни жив ни мртав. Тестамент је предао грофу Голуховском, с молбом да буде предат и самом цару Францу Јозефу. На основу тога донета је и одлука да тело краља Милана буде најпре изложено у Цркви Светог Саве у Бечу где би му биле одаће војне почасте, јер је од 1883. од стране цара именован за власника 97. аустријске пешадијске регименте, која је носила име „Регимента краља Милана од Србије.“ Потом је обелодањено да ће бивши владар Србије бити сахрањен у манастиру Крушедолу на Фрушкој гори. Што се тиче зидања крипте у манастиру Крушедол, ни тај подухват није прошао без проблема. Од стране бана Куена Хедерварија је ангажован Херман Боле да уреди и осмисли гробницу достојну српског краља. У свом допису (1. март 1901) Хедервари је обавестио братство манастира да ће Боле ускоро посетити манастир како би што пре започео радове. Половина трошка је обезбеђена од стране бана. Такође, Боле је имао задатак да направи спомен плочу краљу Милану од Србије. Само манастирско братство је подржало идеју уређења гробнице и постављање спомен плоче, уз напомену да Крушедол нема средстава да финансира подухват. Из тог разлога је писао патријарх Бранковић Хедерварију, најбоље решење је да Влада сама финансира крипту и спомен плочу. (АСАНУК, МПА, А, 40, 80, 203 /1901.)

³ Патријарх Георгије Бранковић је истицао у писму свом зету др Милану Максимовићу, да нерадо креће за Беч, али да мора удовољити захтеву Његовог Величанства. И поред тога што се правдао лошим здрављем није ризиковао да увреди Владара па је кренуо да изврши опело. Патријарх је имао прилику да се састане са царем, који је изразио лично задовољство због доласка Његове светости. Како је писао Бранковић, краљ Милан је сахрањен по свим правилима Дворског церемонијала, уз напомену да Београд и Србија, сигурно не би толику помпу развили због бившег краља. Патријарх је такође био задовољан начином на који су Карловци одали пошту почившем српском владару (Сава, епископ шумадјски, Писма патријарха Георгија Бранковића, Крагујевац 1994, 31–33).

градоначелник Беча Карл Лигер и многи дворски великодостојници и чланови генералштаба. Били су присутни представници свих посланстава у Бечу, сем руског, затим румунски посланик у Риму Катарци, бивши председник српске владе Владан Ђорђевић, док су краља Александра заступали пуковник Лаза Петровић и генерал Драгутин Франасовић.⁴

Из цркве сандук је пренет на кола која је вукло шест вранаца, испред којих је ишао одред коњаника. Поворка је била дуга и свечана, а чинило је неколико дворских кола с пратњом. Цар с пратњом је ишао за колима. Патријарх Георгије Бранковић је прекрстио тело пре него што је унето у воз, помоливши се још једном за душу упокојеног српског краља. После опела у Бечу, краљ Милан је сахрањен у манастиру Крушедолу, а сама процедура преноса почившег српског владара је такође била прописана протоколом.

Овај документ значајан за историју династије Обреновић, налази се у Архиву САНУ у Сремским Карловцима. Целину документа чине Шема и Протокол краљевског опела. Сматрали смо да се документ мора објавити као једна целина и на немачком оригиналу и у преводу на српски. У целости овај драгоцен документ на немачком гласи:

Eintheilung der Plätze In der serbischen Kirche
bei dem Leichenbegängnisse weiland
Seiner Majestät König Milan I

SCHEMA

- A. Der Eingang
- B. Der Gatafalk
- C. Die Estrade

1. Seine kaiserliche und königlich Apostolische Majestät.
2. Die durchlauchtigsten Herren Erzherzoge.
3. Die Obersten Hofchargen und der Minister des k. u. k. Hauses und des Äußern.
4. Die Garde-Capitäne und General-Adjutanten Seiner Majestät.
5. Die Minister und Präsidien beider Häuser des Reichrathes, sowie die Präsidenten der obersten Centralstellen, die Generalität und der Bürgermeister von Wien.
6. Die serbische Gesandtschaft und die sebische Special-Mission.
7. Die eventuell anwesenden fremdländischen Vertreter.
8. Die eventuell anwesenden serbischen Deputationen.
9. Der Obersthofmeister-Stellvertreter.
10. Die beiden Kämmerer.
11. Die Edelknaben
12. Die Arcieren-Leibgarde
13. Die ungarische Leibgarde

⁴ Према сећањима Косте Христића, опело је трајало 23 минута, иако је по Протоколу предвиђено само 20 минута. Патријарх Георгије је касније прокоментарисао да је крив румунски свештеник који је споро читао молитве.

CEREMONIEL

der Überführung, Exponierung und Bestattung der Leiche weiland

Seiner Majestät König Milan I

Nachdem die Leiche weiland Seiner Majestät angekleidet ist, wird dieselbe in den bereit gehaltenen Sarg gelegt und in dem hiezu bestimmten Gemache aufgebahrt.

Überführung.

Donnerstag, den 14. Februar 1901, um 10 ½ Uhr abends, wird die allerhöchste Leiche eingesegnet und der geschlossene Sarg von k. und k. Leiblakaien erhoben und auf den bereit stehenden, mit sechs Rappen bespannten schwarzen Leichenfourgon gebracht.

Trabanten-Leibgarden und Leibgardereiter leisten hiebei die Nebenbegleitung.

Der Leichenzug setzt sich nun in folgender Ordnung in Bewegung:

Zwei Hofreitknechte mit Laternen,

eine Abtheilung Cavallerie als Avantgarde,

ein Hofeinspanier zu Pferde,

ein Hof-Obercommissär zu in einem zweispännigen Hofwagen,

ein Hof-Commissär zu Pferde,

ein zweispänniger Hofwagen mit zwei k. und k. Kämmerern,

ein zweispänniger Hofwagen mit dem, als Obersthofmeister fungirenden

k. und k. geheimen Rathe,

zwei Hofreitknechte mit Laternen,

der Leichenfourgon mit dem Sarge:

zur Seite rechts gehen sechs Trabanten-Leibgarden mit Hellebarden und zur Seite links sechs Leibgardereiter mit gezogenem Seitengewehr, mit ihren Chargen,

zu beiden Seiten gehen je vier Leiblakeien,

dann die zur Aufsicht des Leichenfourgons bestimmten Personen;

zwei Hofreitknechte mit Laternen,

ein zweispänniger Hofwagen mit dem serbischen Gesandten,

ein zweispänniger viersitziger Hofwagen mit den übrigen Herren der serbischen Gesandtschaft,

ein zweispänniger viersitziger Hofwagen mit dem Kammerpersonale des Allerhöchstverblichenen,

eine Abtheilung Cavallerie als Arrieregarde.

Zu beiden Seiten des Zuges bildet Militär ein ambulantes Spalier.

Der Zug nimmt den Weg von der Wohnung (I., Johannesgasse Nr. 16) über die Ringstrasse, den Schwarzenbergplatz, den Rennweg in die Veithgasse zur serbischen Kirche.

Bei der Kirche wird der Sarg durch Kammerdiener und Leiblakaien von dem Leichenfourgon gehoben, und von der Geistlichkeit empfangen.

Hierauf wird der allerhöchste Leichnam in die Kirche getragen.

Ein Hofcommissär,
die geistliche Assistenz,
ein Hof-Obercommissär,
treten hiebei vor.

Zwei Arcieren- und zwei ungarische Leibgarden, dann vier Trabanten-Leibgarden und vier Leibgardereiter leisten neben dem Sarge die Begleitung.

An jeder Seite desselben gehen ausserdem vier Edelknaben mit brennenden Wachswindlichtern.

Der Obersthofmeister, der serbische Gesandte und die übrige Begleitung folgen dem Sarge.

Nach Einsegnung der auf das Schaubett gehobenen allerhöchsten Leiche wird die Kirche geschlossen.

Exposition.

Freitag, den 15. Februar, um 8 Uhr Früh, beginnt der Einlass des Publikums in die Kirche zu der im geschlossenen Sarge exponirten allerhöchsten Leiche.

Die Kirche ist schwarz ausspaliert, die Betstühle sind schwarz überzogen, an den Wänden sind die Wappen des Allerhöchstverblichenen angebracht.

Das ringsum beleuchtete Trauergerüst ist mit schwarzem Tuche, und die Stelle, wo der Sarg steht, mit Goldstoff bedeckt, oberhalb ist ein schwebender schwarzer Baldachin aufgezogen.

Auf dem Schaubette sind die Insignien und Orden des Allerhöchstverblichenen auf Sammpölstern ausgelegt.

Während der Exposition sind die Ehrenposten am Schaubette von den Leibgarden besetzt.

Um 12 Uhr wird der öffentliche Einlass eingestellt.

Einsegnung.

Um vier Uhr findet die feierliche Einsegnung der allerhöchsten Leiche in der serbischen Kirche statt.

Seine k. und k. Apostolische Majestät und Ihre k. und k. Hoheiten die durchlauchtigsten Herren Erzherzoge nehmen die Zufahrt beim Hauptportale und begeben sich directe in der Kirche.

Die serbische Gesandtschaft, die fremdländischen Vertreter, die Hof und Staatswürdenträger, die Präsidien der beiden Häuser des Reichsrathes, die Generalität und der Bürgermeister von Wien, sowie die eventuell anwesenden serbischen Deputationen haben sich schon vorher nach Massgabe des Raumes in oder vor der Kirche eingefunden.

Der als Obersthofmeister fungirende geheime Rath, dann die beiden Kämmerer stehen hinter dem Sarge.

Sechs Arcieren- und sechs ungarische Leibgarden, dann je vier Edelknaben mit brennenden Wachswindlichtern nehmen die Stellung an beiden Seiten des Sarges.

Nummehr erfolgt die feierliche Einsegnung durch den serbischen Patriarchen.

Leichenbegängnis

Nach stattgefundener Einsegnung wird der Sarg durch Kammerdiener unter Beihilfe von Leiblakaien, vom Schaubette herabgehoben und zu dem vor der Kirche aufgestellten Leichenwagen getragen und auf denselben gehoben.

Den Leichenzug eröffnet ein Zug Cavallerie, dann folgen:

Ein Hofeinspanier zu Pferde,

ein zweispänniger Hofwagen mit einem Hof-Obercommissär,

ein zweispänniger viersitziger Hofwagen mit Kammerdienern,

eine Escadron Cavallerie,

ein Hofeinspanier zu Pferde,

ein Hofcommissär zu Pferde,

ein sechsspänniger Hofwagen mit den beiden Kämmerern, an jedem Wagenschlag ein Leiblakai,

ein sechsspänniger Hofwagen mit dem den Obersthofmeister vertretenden geheimen Rathe, an jedem Wagenschlag zwei Leiblakaien,

der mit sechs Rappen, bespannte schwarze Leichenwagen mit dem Sarge.

An jeder Seite gehen vier Edelknaben, mit brennenden Wachssockeln, sowie vier Leiblakaien.

Sechs Arcieren-Leibgarden rechts,

sechs ungarische Leibgarden links,

von Aussen:

acht Trabanten-Leibgarden rechts und

acht Leibgardereiter links, leisten die Nebenbegleitung;

Leibgarde-Infanterie bildet ausserhalb beim Leichenwagen ein ambulantes Spalier;

ein zweispänniger Hofwagen mit dem serbischen Gesandten,

ein zweispänniger Hofwagen mit den übrigen Herren der serbischen Gesandtschaft,

eine Compagnie Infanterie und

eine Escadron Cavallerie machen den Schluss.

Der Zug nimmt den Weg über den Rennweg, durch die Jacquingasse, über den Landstrasser Gürtel zum Staatsbahnhofe (Hofwartesalon-Seite).

Auf dem Wege sind Truppen als Spalier aufgestellt.

Sobald der Leichenzug sich von der Kirche entfernt hat, beginnt die Abfahrt des Allerhöchsten Hofes und dann der übrigen Anwesenden.

Überführung der Allerhöchsten Leiche nach Krusedol bei Karlowitz

Am Staatsbahnhofe wird der Sarg durch Kammerdiener und Leiblakaien von dem Leichenwagen gehoben und bis zum Waggon des bereitstehenden Separatzuges getragen.

Die Nebenbegleitung geht bis dorthin mit, die übrige Begleitung folgt dem Sarge.

Nach der Unterbringung des Sarges in dem Waggon wird der letztere geschlossen, die zur Begleitung bestimmten Personen verfügen sich in die Waggon, worauf sich der Separatzug in Bewegung setzt.

Während der Fahrt finden in den Stationen keine Aufwartungen statt.

Ankunft in Karlowitz

Die Allerhöchste Leiche trifft Samstag, den 16. Februar, vormittags am Bahnhofs in Karlowitz ein und wird dortselbst mit militärischen Ehren, dann von den Spitzen der Civil- und Militär-Behörden empfangen.

Hierauf wird die Allerhöchste Leiche mittelst Wagen nach dem Kloster zu Krusedol gebracht.⁵

Текст у преводу на српски језик гласи:

Распоред места у српској цркви
током погребa почившег
Његовог величанства краља Милана I

ШЕМА

- A. Улаз
- B. Катафалк
- B. Естрада

1. Његово царско и краљевско Апостолско Височанство
2. Пресветла господа надвојводе
3. Највиши дворски званичници и министри царске и краљевске куће
4. Капетани гарде и генерал-ађутанти Његовог Височанства
5. Министар и председништва оба дома Царског већа, као и председници највиших централних места, главна команда и градоначелник Беча
6. Српски посланици и српска специјална мисија
7. Евентуално присутни страни представници
8. Евентуално присутни српски депутати
9. Заменик главног дворског управитеља
10. Оба коморника
11. Пажеви
12. Гарда Аустријског цара
13. Угарска гарда

ЦЕРЕМОНИЈА

преноса, одавања почасти и сахране блаженоупокојеног

Његовог величанства краља Милана I

Након што је тело почившег Његовог величанства обучено, полаже се у већ припремљен ковчег и спушта на одар у за то одређеној просторији.

⁵ АСАНУК, МПА, А, 1901/40.

Пренос

Четвртак, 14. фебруара 1901. у 22 и 30 блаженоупокојени краљ се опојава и затворен ковчег подижу краљевски и царски (к. у. к.) лакеји и преносе на већ спремне црне погребне кочије у које је упрегнуто шест вранаца.

Гарда и коњаници гарде чине овде пратњу поред ковчега.

Посмртна поворка креће се по следећем реду:

две дворске слуге на коњима и са светиљкама,

један одред коњице као предводница,

један коњаник предводник,

један виши дворски комесар у двопрежним дворским колима,

један дворски комесар на коњу,

двопрежна дворска кола са царским и краљевским коморницима,

једна двопрежна дворска кола са царским и краљевским тајним саветником који врши дужност главног дворског управитеља,

две дворске слуге на коњима и са светиљкама,

посмртна кочија са ковчегом:

са десне стране шест гардиста са хелебардама, а са леве стране шест коњаника гардеса сабљама, са својим шаржама, са обе стране по четири лакеја,

а онда особе задужене да надгледају погребну кочију;

две слуге са светиљкама, једна двопрежна дворска кола са српским изасланицима,

једна двопрежна кола са четири седишта са преосталом господом српског изаслаништва,

једна двопрежна кола са четири седишта са личним особљем блаженоупокојеног,

један одред коњице као заштитница.

Са обе стране поворке војска образује амбулантни шпалир. Поворка се креће путем од стана (Johanesgasse бр. 16) преко Рингштрассе, Шварценбергплаца, Ренвега у Вајтгасе ка српској цркви.

Код цркве слуге и лакеји подижу ковчег са погребне кочије и предају га свештеницима. Потом се племенито тело уноси у цркву.

Овде иступају један дворски комесар,

црквени помоћници,

један дворски виши комесар.

Пратњу уз ковчег чине двојица гардиста Аустријског цара, двојица угарских гардиста, потом четири гардиста и четири коњаника личне гарде. Осим тога иду са обе стране ковчега по четири пажа са упаљеним воштаницама. Виши дворски управитељ, српски изасланици и остала пратња иду за ковчегом.

Након опојавања блаженоупокојеног положеног на свечани одар црква се затвара.

Одавање почести

Петак, 15. фебруар, у осам сати ујутро, почиње пуштање публике у цркву до изложеног затвореног ковчега са телом упокојеног краља.

У цркви у знак жалости седала су пресвучена црнином, на зидовима су грбови блаженоупокојеног краља.

Одар који је осветљен свуда округ, прекривен је црним платном, а место на коме је ковчег златним, изнад је развучен црни балдахин.

На одру су поређане на јастучићима од баршуна инсигније и ордење племенитог почившег.

Током излагања почасну стражу код одра држи телесна гарда.

У 12 сати слободан је улаз за јавност.

Опело

У 16 часова се одржава свечано опело у српској цркви. Његово царско и краљевско Апостолско Височанство и њихове царске и краљевске висоости пресветла господа надвојводе улазе на главна врата и полазе директно у цркву.

Српски изасланици, страни представници, дворски и државни званичници, президији оба дома царског већа, генералитет и градоначелник Беча, као и евентуално присутни српски депутати налазе се већ у реду испред цркве.

Тајни саветник који врши дужност највишег дворског управитеља, потом оба коморника стоје иза ковчега.

Шесторица гардиста Аустријског цара и исто толико угарских и по четири пажа са сваке стране са упаљеним воштаницама заузимају места са обе стране ковчега.

Потом следи свечано опело које врши Патријарх српски.

Погреб

По одржаном опелу ковчег са свечаног одра подижу коморници уз помоћ личних лакеја, носе га до погребних кола постављених пред црквом и полажу га на њих.

Погребну поворку отвара вод коњице, а следе:

предводник на коњу,

двопрежна дворска кола са вишим дворским комесаром,

двопрежна дворска кола са четири седала са слугама,

ескадрон коњице,

један коњаник предводник,

дворски комесар на коњу,

једна шестопрежна дворска кола са оба коморника, на сваким вратима кочије по један лакеј,

једна шестопрежна кочија са замеником вишег дворског управитеља са по два лакеја на вратима,

црна погребна кочија са ковчегом, у коју је упрегнуто шест вранаца.

Са сваке стране иду четири пажа са упаљеним бакљама, као и четири лакеја.

Шест припадника личне гарде аустријског цара десно,

лево шест угарских гардиста,

споља осам гардиста десно и осам коњаника личне гарде са леве стране образују пратњу поред ковчега:

пешадија образује код погребних кола амбулантни шпалир;
на зачељу се налазе једна дворска кола са српским посланицима,
још једна са преосталом господом српског изаслаништва,
део пешадије
и ескадрон коњице.

Поворка се креће преко Ренвега, кроз Жаквингасе, преко Ландштрасе Гиртела ка државној железничкој станици (на страни Хофварте-салона).

Трупе су на путу организоване у шпалир.

По удаљавању погребне поворке од цркве почиње одвожење чланова највишег двора, а потом и осталих присутних.

Пренос блаженоупокојеног краља у Крушедол код Карловаца

На државној железничкој станици слуге и лакеји подижу ковчег са погребних кола и односе га до вагона посебног воза који је већ припремљен.

Пратња уз ковчег иде до тамо, а остала пратња иде за ковчегом.

Вагон се затвара након што је ковчег смештен у њега, посебни воз креће по укрцавању у вагоне особа одређених за пратњу.

Током пута воз се не задржава на станицама.

Долазак у Карловце

У суботу 16. фебруара стиже на станицу у Карловце воз са блаженоупокојеним краљем који се дочекује са војним почастима и од стране врха цивилних и војних власти.

Потом се блаженоупокојени колима преноси до манастира у Крушедолу.

PROTOCOL OF A ROYAL FUNERAL RITE

On the Eve of the 110th Anniversary of King Milan Obrenović's Death

by

Goran Vasin

Summary

The duneral rite of King Milan Obrenović in Vienna was completely organized according to the rules of the Court Ceremony. The positions for standing in the church were determined in detail, as well as the transfer of the remains of the former Serbian ruler from his apartment to the church, but also from the church to the train which carried them to Sremski Karlovci. The funeral rite was attended by The Emperor Franz Joseph himself with the presence of the highest dignitaries of The Empire. King Milan Obrenović was buried in the monastery Krušedol in Fruška Gora.

Михаел Анџоловић

MAGNUM OPUS ЧЕДОМИРА ПОПОВА – ИСТОРИЈА ЕВРОПЕ У „ДУГОМ 19. ВЕКУ”

САЖЕТАК: У контексту развоја светске и српске историографије, у раду се разматра историјска трилогија Чедомира Попова посвећена историји Европе током „дугог 19. века”. Анализирани су савремени истраживачки приступи историји ове историјске епохе, теоријске и методолошке поставке на којима се заснива интерпретација европске историје 19. века коју је изложио Попов у својој синтези *Грађанска Европа*, као и њено место у историји српске историографије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историја, историографија, Европа, 19. век, Чедомир Попов.

Недостатак научних синтеза из домена опште, европске и светске, као и националне, тј. српске и јужнословенске историје, представља једно од истакнутих обележја модерне српске историографије. Учени Милан Кашанин је још средином минулог столећа (1955), критикујући склоност српских историчара да се баве појединачним питањима и уместо целовитих историјских прегледа објављују готово искључиво „прилоге” и „прилошке”, указао на „страх од синтезе” присутан у српској историографији који је, по његовом мишљењу, одредио њен ограничен утицај на српску културу и условио скромну улогу научне историографије у јавном и интелектуалном животу српског друштва.¹ Истовремено, од времена свога конституисања крајем 19. века, српска критичка историографија, осим усамљених настојања Драгољуба М. Павловића, Јована Бл. Јовановића, Алексија Јелачића те Николе Радојчића, није показала значајније интересовање за теоријска питања историјске науке као и за путеве сопственог развика. Побројани недостаци тек су делимично превладани радом генерације историчара рођених у међуратном раздобљу, који су интелектуално стасали 60-их и 70-их година 20. века. Представљено ерудитама попут Симе Ћирковића, Радована Самарџића, Бранка Петрановића, Андреја Митровића и Милорада Екмеџића, ово поколење српских историчара окончало је низ темељних послова

¹ Милан Кашанин, „Наука и витештво”, у: Милан Кашанин, *Сусрећи и њисма. Пронађене ствари. Мисли*, (=Изабрана дела, књ. 6), Завод за уџбенике, Београд 2004, 247–256.

неопходних за будући рад на српској историји. У првом реду, реч је о писању прве целовите и научно утемељене *Историје српског народа* (I-VI, 1981–1986), наставку рада на систематском приређивању историјских извора, заснивању историје српске историографије као посебне дисциплине и уочавању важности теоријских и методолошких питања историјске науке. *Историја српског народа* као колективни подухват, те волуминозна *Историја Југославије* (I-III, 1988) Бранка Петрановића представљају, у неку руку, и круну настојања у смислу историјске синтезе ове генерације српских историчара која је у својим радовима несумњиво превазишла наметнуте оквире догматског марксизма а делом и наслеђе класичног историзма, два преовлађујућа теоријско-методолошка приступа у српској историјској науци током највећег дела 20. столећа.² „Увођење Србије у светску науку” отпочето радом Леополда Ранкеа, историчари ове генерације, успешно су наставили отварајући српску историографију иновативним стремљењима која су обележила развој историјске науке на глобалном нивоу и превазилазећи уске националне оквире тумачећи српску и јужнословенску историју у њеном широм, европском и светском контексту. Значај њиховог историографског рада свој пуни смисао добија не само у контексту читаве српске историографије, која је током наведеног раздобља била „доминантно запретена у класични историцизам *неоранкеовског* типа” и схематизоване поставке вулгарног марксизма, већ и укупних друштвених околности обележених изразитим настојањима за идеологизацијом знања о прошлости.³

Историографско дело Чедомира Попова (р. 1936), истакнутог представника српске историографије друге половине 20. века, одликује изузетно богатство и разноврсност радова чија библиографија обухвата преко 500 јединица различитог карактера. У мноштву научних чланака, расправа и прилога, издвајају се монографије *Француска и Србија 1871–1878* (1974), *Од Версаја до Данцига* (1976), *Србија на њију ослобођења 1868–1878* (1980), опширна поглавља у *Историји српског народа* посвећена историји Србије у другој половини 19. века (1981, 1983), *Грађанска Европа* (I-II, 1989), *Велика Србија – стварност и мит* (2008), те *Источно њишање и српска револуција 1804–1918* (2008). Поред осталог, Чедомир Попов је уредио и написао значајан део колективне монографије *Војводина у народноослободилачком раду и социјалистичкој револуцији* (1984) док је свој поглед на историјску генезу „војвођанског проблема” изложио у коауторству са Јеленом Попов, у раду *Аутономија Војводине – српско њишање* (1993). Коначно, од значаја је поминути и две, обимом невелике али садржајем богате научно-популарне књиге – *Европске грађанске револуције од 18. до 20. века* (1992), те *Политички*

² *Историја српског народа*, I-VI, СКЗ, Београд 1981–1986; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I-III, Nolit, Beograd 1988.

³ Никола Радојичић, „Увођење Србије у светску науку”, *Летопис МС*, год. CIV, кв. 323 (1930), 29–43; Критички поглед на развој модерне српске историографије и њене савремене одлике са становишта преовлађујућих теоријско-методолошких концепата доноси: Мирслав Јовановић, Радивој Радић, *Крива историја. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Удружење за друштвену историју, Београд 2009. Упор.: Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије*, I-II, Службени лист, Београд 1996.

фронтови Друџоџ свейскоџ райа (1995). Радови Чедомира Попова посвећени теорији и методологији историјске науке као и историји историографије сабрани су у књизи лапидарног назива *О историји и историографима* (1999).⁴ Наслови најзначајнијих радова Чедомира Попова пружају јасан увид у тематски круг питања која су представљала тежиште његовог историографског рада. У хронолошком погледу то је Општа историја Новог века, универзитетски предмет који је Попов, преуевши га од свога професора Петра Поповића, у садржајном смислу значајно проширио и, истовремено, чврсто утемељио у теоријском и методолошком погледу.⁵ Током нововековне епохе три круга питања привлачила су његову нарочиту пажњу – историја Европе у распону од времена грађанских револуција у другој половини 18. века до средине 20. столећа, историја међународних односа, те српска национална револуција у ширем историјском контексту Источног питања. Поред три носеће историјске теме, научна интересовања Чедомира Попова била су у значајној мери усмерена ка европским утицајима на појаву и развитаку друштвених идеја и институција у обновљеној српској држави (1804–1918), као и питањима теорије и методологије историјске науке, те историје историографије које је настојао да научно образложи у бројним радовима мањег обима. О било којем тематском видокругу да је реч, радове Чедомира Попова одликује чврста хеуристичка заснованост, изразита ерудиција и акрибичност, те ванредна способност за историјску синтезу.

Историја Европе током „дугог 19. века” – *Грађанска Европа 1770–1914* (I–III, 2010) представља, у неку руку, животно дело Чедомира Попова и његов *magnum opus*.⁶ Започета пре четврт века, и објављена први пут далеке 1989. у два обимна тома који се односе на раздобље 1770–1870, врло брзо је постала незаобилазан извор обавештења и основни приручник за изучавање сложених токова европске историје током наведеног периода. Захваљујући својим квалитетима, прво издање *Грађанске Европе* доживело је изразито позитивну рецепцију у стручним круговима сврставши се, недуго по објављивању, у класична остварења српске историографије посвећена општој тј. европској историји.⁷ Друго издање овог дела које је угледало

⁴ Целовиту библиографију радова Чедомира Попова са релевантном литературом закључно са 2005. доноси Вида Зеремски, *Библиографија Чедомира Попова*, САНУ, Матица српска, Платонеум, Нови Сад 2006. Скрећемо пажњу да је, иначе пажљивом приређивачу библиографије, промакла врло афирмативна оцена коју је о монографији *Француска и Србија 1871–1878*, изнео у своме приказу Димитрије Ђорђевић на страницама најугледнијег америчког историјског часописа – *American Historical Review*. Ово напомињемо имајући у виду чињеницу да прикази дела српске историографије представљају изузетну реткост у воденим историјским гласилима у свету. Вид.: Dimitrije Djordjevic, „Седомир Попов, Francuska i Srbija 1871–1878, Belgrade 1974”, *American Historical Review*, Vol. 84, No. 2 (1979), 448–449.

⁵ У прилог ове оцене говори садржај ауторизоване скрипте Чедомира Попова посвећене темељним проблемима Опште историје Новог века која је, уз извесне допуне, своју вредност сачувала до данас. Вид.: Dr Седомир Попов, *Uvod u Opštu istoriju Novog veka. Skripta za studente istorije*, Filozofski fakultet – Institut za istoriju, Novi Sad 1985.

⁶ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914)*. Књига прва: *Основи европске историје 19. века (1770–1815)*; Књига друга: *Политичка историја Европе (1815–1871)*; Књига трећа: *Друшћивена и политичка историја Европе (1871–1914)*, Завод за уџбенике, Београд 2010.

⁷ Упор.: Бранко Петрановић, „Грађанска Европа: поводом синтезе Чедомира Попова – Грађанска Европа (1770–1871), I–II, Нови Сад 1989”, *Баџдала*, год. 31, бр. 368–369 (1989),

светлост дана након више од две деценије од првог појављивања представа прву целовиту синтезу историје Европе од времена грађанских револуција крајем 18. века до избијања Првог светског рата, која је написана на једном од јужнословенских језика. Упркос важности 19. столећа за разумевање процеса који су одсудно обликовали искуство људске егзистенције током „кратког 20. века”, српска историографија није располагала одговарајућим синтетским прегледом посвећеном „формативној епохи” савременог света. Одатле је несумњиво реч о историографском делу нарочито значаја које, заједно са синтетским радовима генерације српских историчара којој Чедомир Попов припада, „затвара” једно раздобље у развоју српске историографије, сведочећи истовремено о развојним путевима српске и југословенске историографије 20. века. У циљу пуне контекстуализације Поповљеве волуминозне историјске синтезе унутар европске и српске историографије, неопходно је указати на главне правце у развоју историографије о „дугом 19. столећу”.

* * *

Деветнаести век представља раздобље у историји Европе обележено свеобухватним и непрестаним променама које су у року неколико деценија из темеља преобразиле политичку и друштвену физиономију европског континента. Револуције – индустријска, политичка, друштвена, научна и културна, темељно су измениле услове живота који се нису мењали готово два миленијума. Одатле је оправдана тврдња да је 19. век био „век Европе” будући да су велике европске земље, носиоци револуционарних промена, оствариле доминацију над готово читавом планетом ширећи, неретко „огњем и мачем”, изворно европске револуционарне идеје на читаво човечанство. Истовремено, динамичан развој, опсежност промена и садашњост која се по суду савременика кретала „скоро геометријском прогресијом”, условили су изразиту историчност епохе. Распрострањено интересовање за прошлост било је побуђено потребом да се објасни узрок друштвених промена, подари легитимитет новоуспостављеном грађанском друштву, те да се у ближој или даљој прошлости пронађу корени нације – „замишљене заједнице”, као новог облика колективне мобилизације и интеграције. Убрзана трансформација друштава „старе Европе” условила је појаву првих историографских радова посвећених 19. столећу још пре него што се он, у хронолошком погледу, окончао. При томе, најранију историографију о 19. столећу одликовала је изразита превага политичке историје која је историјску науку сагледавала првенствено као историју појединих европских држава и њихових међусобних односа, поклањајући сходно своме карактеру, нарочиту пажњу истакнутим појединцима – „великим државницима”. Одатле је на прелому 19. и 20. века, доследно историзму као преовлађујућем идеј-

24–28; Milorad Ekmečić, „Čedomir Popov: Gradanska Evropa (1770–1871). Prva knjiga – *Osnovi evropske istorije XIX veka*. Druga knjiga – *Politička historija Evrope*, Matica srpska, Novi Sad 1989,” *Prilozi. Institut za istoriju*, God. 24, br. 25–26 (1990), 349–351.

ном концепту, доминантну историографску врсту представљала политичка и дипломатска историја. Упркос томе, у општим прегледима – историјским синтезама посвећеним појединим раздобљима европске историје, као својеврсни додатак политичкој историји, налазила су се поглавља о културном развоју која су се најчешће односила на тзв. „високу културу”, тј. културу друштвене елите. У том смислу, парадигматична је *Кембричка модерна историја* (1902–1912) коју је конципирао славни лорд Ектон руководећи се намером да пружи свеобухватну историју Европе и света у Новом веку.⁸ Полазећи од Ранкеовог схватања историје он је у свом волуминозном приручнику посветио чак пет томова (VIII–XII) излагању политичке историје Европе и света од последње трећине 18. до краја 19. века. У духу позитивистичких начела Ектон је инсистирао на начелу исцрпности *Кембричке модерне историје* како би она, поред великих држава, обухватила и историјски развој мањих народа, и на принципу објективности захтевајући да, примера ради, „Ватерло задовољи и Французе и Енглезе, и Немце и Холанђане”.⁹ У целини, *Кембричка модерна историја* почивала је на изразитом оптимизму њених уредника у погледу неограниченог гомилања знања у духу позитивистички схваћене историјске науке. *Нова кембричка модерна историја* (1957–1979) која је почела да излази средином 50-их година 20. века, у великој мери оличавала је промене које су се одиграле у историографији током претходних пола столећа. Њену истакнуту одлику представља упадљиво смањење садржаја политичке историје на рачун појединих друштвених феномена који су раније измицали пажњи историчара, те она уједно сведочи о ширењу фокуса интересовања историјске науке на тоталитет друштвеног живота. Истовремено, измењено схватање предмета историографије пратила је и промена у начину експликације историјских садржаја – уместо историје-приповести њу је постепено заменила проблемски заснована историја.¹⁰ Упркос „промени парадигме” која је наступила у научној историографији, *Нова Кембричка модерна историја* и даље је значајну пажњу поклањала политичким, дипломатским и војним догађајима, појавама и процесима. На глобалном нивоу *традиционална догађајна историја* као водећа историографска врста у потпуности је превладана тек 60-их година са успоном различитих видова *нове историје*, тј. социјалне историје и историје друштва. Заступници *нове историје* својим преваходним задатком нису више сматрали неограничено увећавање историјског знања већ су, како с правом истиче Мирослав Јовановић, нагласак ставили на

⁸ Будући да је Ектон изненада преминуо 1902, *Кембричка модерна историја* изашла је под колективним уредништвом које је следило Ектонов првобитни план. A. W. Ward, G. W. Prothero, S. Leathes (ed.), *The Cambridge Modern History*, I–XIV, Cambridge, New York 1902–1912. Материја је изложена у 12 свезака док додатна два тома, XIII и XIV, доносе индекс и историјске карте.

⁹ *The Cambridge Modern History. An Account of its Origin, Authorship and Production*, Cambridge at the University Press 1907, 9.

¹⁰ *The New Cambridge Modern History*, I–XIV, Cambridge University Press, Cambridge 1957–1979. Вид.: Peter Burke, „Introduction: Concepts of Continuity and Change in History”, in: *The New Cambridge Modern History*, XIII, 1–14; Франсоа Фире, *Радионица историје*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1994, 94–116.

ширење историјског учења.¹¹ У том смислу, за преокрет који је наступио у токовима светске историографије карактеристична је монументална историјска синтеза Ерика Хобсбаума посвећена „дугом 19. веку” која представља класично дело утицајног правца социјалне историографије у другој половини 20. века, инспирисане недогматским „читањем” марксистичке теорије друштва. Писана у облику „историјског триптиха” којег чине *Доба револуције* (1962), *Доба књишала* (1975) и *Доба империја* (1987), Хобсбаумова историја Европе у 19. веку јесте пример историје друштва схваћене са становишта његових сложених, вишеструких и противречних односа. Одатле друштвена теорија и појмовни апарат друштвених наука примењени на прошлост представљају изразиту одлику Хобсбаумове синтезе.¹²

Посебан правац у историографији у 20. веку представљала је марксистичка историографија. Тумачећи читаву људску историју са становишта развоја средстава за производњу и „законите смене друштвено-економских формација”, она је у историјским процесима који су обележили 19. столеће првенствено наглашавала развој капитализма, важност класне борбе и неумитност револуционарних преображаја. У своме догматском виду, она је садржавала есхатолошко виђење историје, будући да је 19. век сагледавала као епоху која је нужно претходила Октобарској револуцији и успостављању друштва заснованог на социјалистичким идеалима. Урушавање комунизма крајем 20. века имало је, поред осталог, за последицу и дискредитацију вулгарне марксистичке интерпретације европске 19-овековне историје.¹³ С друге стране, преокрет који је под утицајем „лингвистичког обраћа” (*linguistic turn*) и постмодерног мишљења наступио у западним историографијама 70-их година 20. века, условио је појаву нових истраживачких тема као и другачијих приступа историјској интерпретацији. Одатле, историографију о „дугом 19. веку” током последње трећине 20. века карактерише плурализам правца попут нове културне историје”, историје рода, социјалне антропологије и историје свакодневнице, тј. историје приватног живота који, будући да на различите начине дефинишу предмет историјске науке, приступају изучавању 19. века са различитих и неретко, потпуно супротстављених методолошких полазишта.¹⁴ Процес усложњавања и ширења историјског учења који је историјска знања учинио свеобухватнијим и разноврснијим, услед усредсређености историчара на бројна маргинална а неретко и потпуно ирелевантна питања прошле стварности, условио је губитак перспективе целовитости. Стога, заокружен поглед на историју 19. века у виду исцрпних историографских синтеза чије је тежиште на објашњењу главних токова историјског развоја, изнова добија на значају. По суду Ричарда Еванса, једног од најутцајнијих савремених британских историчара, у тренутку обе-

¹¹ Мирослав Јовановић, Радивој Радић, н. д., 69.

¹² Михаел Антоловић, „Историографска радионица Ерика Хобсбаума”, *Споменица Историјског архива Срем*, бр. 5 (2006), 201–224.

¹³ Ернст Брајзах, *Историографија: стари век, средњи век, ново доба*, СЛЮ, Београд 2009, 524–530.

¹⁴ Преглед водећих правца унутар „плуралистички схваћене историјске науке” на прелому 20. и 21. столећа даје: Peter Burke, *New Perspectives on Historical Writing*, University Park, Pennsylvania, 2001².

леженом постојањем мноштва међусобно конкурентних историја, један од најважнијих проблема са којима се суочава савремена историјска наука јесте, управо, синтетско представљање прошлости човечанства. Упркос томе што је још Ранке сматрао да је „општа историја света неопходна али да она није могућа”, на почетку новог миленијума обележеног растакањем јединственог духовног универзума и енормне акумулације људских знања, писање синтеза представља најпречи задатак савремене историографије.¹⁵

У намери да одговоре овом захтеву, поједини аутори водећи се унутрашњим структуралним обележјима, који су дали садржај главним токовима европске историје током „дугог 19. века”, употребљавају овај појам да њиме означе читаво раздобље Модерне, које је отпочело Француском револуцијом а окончало се у катаклизми светског сукоба средином 20. века (1789–1945). Ово становиште заступа канадски политиколог Хадсон Мидвел процењујући читаво раздобље са становишта изградње демократског поретка започетог крајем 18. века, који је у потпуности успостављен тек након низа револуција и два светска рата.¹⁶ На трагу ове идеје је и настојање да се раздобље од средине 18. века па до краја 20. столећа представи као једна заокружена историјска целина. У том смислу карактеристичан је преглед европске историје под називом *Оксфордска историја модерне Европе* (2000), који је уредио кембрички професор Тимоти Бланинг. За разлику од различитих праваца у историографији, који су у настојању да утврде основни чинилац динамике историјског развоја Европе у 19. веку, приступили редукцији прошле стварности на њену политичку, економску, друштвену идејну или, пак, неку другу димензију, Бланинг истиче да модерну историју Европе одликује истовремено присуство промена и континуитета, револуција и стабилности.¹⁷ Слично схватање дели и Кристофер Бејли у делу *Рађање модерног света 1780–1914: глобалне везе и поређења* (2004) у коме синтетизује приступ социјалне и економске историје, те антропологије и социологије. При томе, изразита је ауторова намера да европску историју током епохе када су велике силе старог континента оствариле потпуно доминацију над највећим делом земаљске кугле сагледа са становишта глобалне, односно, светске историје. Настојећи да превазиђе методолошка ограничења европоцентризма који је давао тон писању претходних генерација историчара, Бејли се определио за компаративни и мултицентрични приступ „дугом 19. веку”. Истовремено, признавајући важност економских чинилаца, првенствено појаве капитализма, у обликовању европске и светске историје током ове епохе, аутор одбацује свођење покретачких снага историјског развоја искључиво на нови начин производње и привредне механизме. Насупрот томе, Бејли указује на међусобне утицаје и прожимања економских, друштвених, политичких, културних и идејних чинилаца који су обликовали модерни свет, истичући да је историјски развој био одређен „комплексним паралелограмом снага оличених у економским проме-

¹⁵ Ричард Ц. Еванс, *У одбрану историје*, СКЗ, Београд 2007, 193–195.

¹⁶ Hudson Meadwell, „The Long Nineteenth Century in Europe”, *Review of International Studies*, Vol. 27 (2001), 165–189.

¹⁷ Т. С. W. Blanning (ed.), *The Oxford History of Modern Europe*, Oxford University Press, Oxford, New York 2000.

нама, идеолошким творевинама и државним механизмима.”¹⁸ Иако развој глобалне, тј. транснационалне историје представља, у неку руку, *contradictio in adiecto* будући да је предмет и метод традиционално схваћене историјске науке непосредно везан за концепт националне државе, доајен немачке социјалне историје Ханс-Улрих Велер сматра да је прихватљив модел писања историје са глобалног становишта дао Јирген Остерхамел у синтетском раду *Преображај светла: историја 19. века* (2008).¹⁹ Његов приступ такође одликује компаративност као и проблемска усредсређеност на носеће феномене који су испунили садржајем „дуги 19. век” попут револуција, формирања нација и држава, рата и интернационализма, друштвене статичности и мобилности, рада, индустријализације и капитализма, науке, религије али и тема као што су места колективног сећања и улога штампаних медија. Сагледавајући наведене проблеме у контексту акцелерације историјских процеса и њиховог узајамног преплитања, Остерхамел је пружио релативно уравнотежен поглед на доминантне правце историјског развитка, при чему му је пошло за руком да о глобалним процесима не суди са становишта европског Запада као нормативног модела.²⁰ *Приручник за Европу у 19. веку* (2006) под уредништвом Стефана Бергера такође одликује проблемски приступ при чему је он усмерен ка питањима слојевитости европског идентитета, променама у подручју привредног живота и друштвених односа, политичком развоју, интелектуалним стремљењима, религијским феноменима, култури и науци те међународним односима, колонијализму и рату. Карактеристично је да је у приручнику изостала политичка историја европских држава већ је, доследно интенцији приређивача, она изложена са компаративно-историјског становишта у поглављима посвећеним феномену револуције, настанку модерне државе, развоју демократије, појави радничког покрета, конституисању нација те настанку „женског питања”. При томе, очљиво је настојање аутора да, поред проблемског и компаративног приступа, интерпретацији историјских феномена приступе са становишта мултиперспективности.²¹ У оквиру библиотеке *Историјски њреглед* издавачке куће Олденбург, историји 19. века посвећене су четири књиге (том XII-XV). Оно што одликује ову едицију у односу на слична издања јесте чињеница да су аутори приручника, по правилу, угледни историчари који се истраживачки баве раздобљем које на синтетски начин приказују. При томе, сваки том заснива се на истоветној троделној структури чија је основна намера да пружи пресек тренутних историјских знања, укаже на главне правце и проблеме истраживања и обезбеди увид у критички приређену библиографију извора и литературе. Будући да пружају увид у достигнути

¹⁸ Christopher A. Bayly, *The Birth of the Modern World 1780–1914: Global Connections and Comparisons*, Oxford and Malden, MA: Blackwell 2004, 5–7; Jan Nederveen Pieterse, „The Long Nineteenth Century Is Too Short”, *Victorian Studies*, (autumn 2005), 113–123.

¹⁹ Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, C. H. Beck Verlag, München 2008.

²⁰ Упоп.: Hans-Ulrich Wehler, „Die erste Globalisierung. Ein großer Wurf: Jürgen Osterhammels Weltgeschichte des 19. Jahrhunderts”, *Die Zeit*, 19. 02. 2009.

²¹ Stefan Berger (ed.), *A Companion to Nineteenth-Century Europe 1789–1914*, Oxford and Malden, MA: Blackwell 2006.

ниво истражености појединих историјских проблема и епоха, приручници из ове едиције имају, пре свега, пропедеутички карактер и представљају полазиште за даља истраживања.²² Истовремено, различити савремени енциклопедијски приручници посвећени европској историји 19. века настоје да обухвате разнолика подручја историјског живота која сежу од економије, друштвених и културних феномена, политике и међународних односа, истакнутих личности, преко водећих идејних и филозофских проблема, науке, религије и образовања до родних односа, историје приватног живота и историје свакодневнице. Међу њима, информативношћу и свеобухватношћу, издваја се приручник *Европа 1789–1914. Енциклопедија раздобља индустрије и империје* (2006) у пет томова под уредништвом Џона Меримана и Џеја Винтера. Поред тематске разноврсности, њега одликује и релативно равномерна заступљеност садржаја посвећених „европској периферији”, тј. земљама северне, источне и јужне Европе што представља нарочити квалитет, будући да се тиме превазилазе ограничења сличних приручника традиционално ограничених на историју великих европских држава.²³ Са методолошког становишта од значаја је поменути и схватање Волфрама Зимана који заступа став да ће деветнаестовековна „пожуда националних држава за суверенитетом” бити превладана тек у актуелном процесу стварања уједињене Европе и поновном открићу заједничког европског наслеђа обликованог током 19. века у виду културе, архитектуре, комуникација и правних институција. Упркос томе што су извори Зимановог еврооптимизма упитни, његово апострофирање културне димензије европског јединства садржи подстицајне импулсе у теоријско-методолошком погледу. Будући да је јединство „другог 19. века” из светскоисторијског хоризонта

²² Под уредништвом угледног историчара Лотара Гала у оквиру актуелног 5. издања едиције *Oldenbourg Grundriss der Geschichte*, „дугом 19. веку” посвећени су томови: Elisabeth Fehrenbach, *Vom Ancien Régime zum Wiener Kongress*, R. Oldenbourg Verlag, München 2008⁵. (=Band 12); Dieter Langewiesche, *Europa zwischen Restauration und Revolution*, R. Oldenbourg Verlag, München 2007⁵. (=Band 13); Lothar Gall, *Europa auf dem Weg in die Moderne 1850–1890*, R. Oldenbourg Verlag, München 2008⁵. (=Band 14); Gregor Schöllgen, Friedrich Kießling, *Das Zeitalter des Imperialismus*, R. Oldenbourg Verlag, München 2009⁵. (=Band 15). Амбициозније је конципиран Гебхартов преглед немачке историје који је објављен први пут 1891. у виду двотомне књиге. Од 2001. излази 10. издање овог приручника у 24 тома, при чему се на „дуги 19. век” односе томови 13–17 под уредништвом Јиргена Коке. Приступ аутора 19. веку, чије се трајање у хронолошком погледу протеже од укидања древног Немачког царства 1806, до пропасти другог Немачког рајха 1918, одликују методолошке поставке „историјске социјалне науке” те је тежиште излагања на проблемски заснованим поставкама политичке, социјалне, привредне и културне историје. Поред тога, немачка историја 19. века се, у складу са актуелним стремљењима, сагледава у „транснационалној”, тј. широј европској и светској перспективи. Вид.: Jürgen Kocka, *Das lange 19. Jahrhundert*, Klett-Cotta, Stuttgart 2002; Helmut Berding, Hans-Werner Hahn, *Reformen, Restauration und Revolution 1806 bis 1848/49*, Klett-Cotta, Stuttgart 2010; Friedrich Lenger, *Industrielle Revolution und Nationalstaatsgründung 1849–1870/71*, Klett-Cotta, Stuttgart 2003; Volker Berghahn, *Das Kaiserreich 1871–1914*, Klett-Cotta, Stuttgart 2006; Wolfgang Mommsen, *Die Urkatastrophe Deutschlands. Der Erste Weltkrieg 1914–1918*, Klett-Cotta, Stuttgart 2002. Вид. критички приказ: John Breuilly, „What’s a History Handbook for? The Gebhardt German History Series and the Nineteenth Century”, *German History*, Vol. 26, No. 2 (2008), 314–317.

²³ John Merriman, Jay Winter (ed.), *Europe 1789 to 1914. Encyclopedia of the Age of Industry and Empire*, I-V, Thomson Gale, Farmington Hills 2006.

„фундаменталног преокрета” посебно уочљиво из перспективе културне историје која, неоптерећена политичком историјом националних држава, усмерава пажњу на процесе „средњег трајања”, 19. век првенствено представља епоху европске историје између света „Европе старог режима” и високо индустријализованих националних држава 20. века.²⁴

За разлику од токова светске историографије, постојећу литературу на српском језику о историји Европе у 19. веку, и поред вредних радова посвећених појединим политичким, економским, идеолошким или, пак, културним феноменима, карактерише изразита оскудност задовољавајућих историјских синтеза. „Одсуство синтетичког мишљења” у српској историографији све до скоро није био превладано нити преводима, иначе бројних приручника посвећених историји „дугог 19. века”, доступних на неком од светских језика. Док је у великим светским историографијама још крајем 19. и почетком 20. била јасно уочена неопходност општих прегледа европске и светске историје, српска историографија није придавала нарочити значај проблему историјске синтезе. У прилог томе сведочи чињеница да је српским читаоцима била на располагању тек неколицина наслова који су на различите начине интерпретирали историју Европе у 19. веку. Усамљено настојање Васиља Поповића да пружи синтетски преглед европске историје у раду *Историја Новоџ века: 1453–1815* (1940), с обзиром да се завршава Бечким конгресом 1815. године, тек се мањим делом односи на 19-овековно раздобље.²⁵ Одатле је деценијама основну литературу представљао приручник под уредништвом барда совјетске историографије Јевгенија Викторовича Тарлеа, *Историја Новоџ века*, (I–II, 1948, 1949) који је обухватао раздобље од Француске до Октобарске револуције у Русији и завршетка Првог светског рата. Упркос својих методолошких ограничења условљених применом поставки догматског марксизма на интерпретацију историјског развоја и пренаглашавања елемената класног конфликта, с једне и непримереног поједностављивања европске историје свођењем њеног садржаја на „материјалну базу и идеолошку надградњу”, Тарлеов приручник одликују фактографска поузданост и прегледност. У том смислу, ако се оставе по страни идеолошке конструкције и тумачења, мада застарео, он је своју употребљивост сачувао до данас.²⁶ Другачији приступ примењен је у волуминозном прегледу светске историје коју је издао *УНЕСКО* под називом *Историја човечанства. Културни и научни развој* (1976). Како је намера покретача ове едиције била да пружи опште прихватљиво тумачење историје човечанства,

²⁴ Wolfram Siemann, „Das 'lange' 19. Jahrhundert. Alte Fragen und neue Perspektiven”, in: Nils Freytag, Dominik Petzold (Hrsg.), *Das 'lange' 19. Jahrhundert. Alte Fragen und neue Perspektiven*, Herbert Utz Verlag, München 2007, 9–26. О савременим приступима изучавању „дугог 19. века” као и његовом месту у немачкој историји види: „Forum: The Long Nineteenth Century”, *German History*, Vol. 26, No. 1 (2008), 72–91.

²⁵ Васиљ Поповић, *Историја Новоџ века (1453–1815)*, Београд 1940.

²⁶ Ј. В. Тарле (ур.), *Историја новоџ века*. Књига 1: *Од француске буржоаске револуције до француско-јурскоџ рајна и Париске комуне (1789–1870)*; Књига 2: *Од француско-јурскоџ рајна и Париске комуне до победе Октобарске револуције у Русији и завршетка империјалистичкоџ рајна (1870–1918)*, Просвета, Београд 1948, 1949. О Тарлеу и његовом месту у совјетској историографији вид.: Ђорђе Ђурић, „Јевгениј Викторович Тарле (1875–1955)”, *Зборник Мајице српске за историју*, бр. 58 (1998), 247–259.

оштро подељеног међусобно супротстављеним идеологијама Хладног рата, изразито тежиште у интерпретацији свих епоха европске и светске историје, па тако и књига које се односе на 19. столеће, јесте на културним и научним остварењима као општечовечанским вредностима. Одатле овај преглед светске историје одликује компромисни и неутрални карактер, а тиме и неуравнотежена слика историјског развоја у којој су запостављени важни чиниоци историјског развоја.²⁷ Коначно, у преводу на српски, односно хрватски језик, била је доступна и књига немачких историчара *Повијесиј свијетиа од ѿочейка до данас* (1977) у којој су на лапидаран начин приказани главни токови европске и светске историје током 19. века.²⁸ Тек крајем 80-их година појавиле су се у преводу на хрватски језик прве две књиге Ерика Хобсбаума из историјске трилогије посвећене историји „дугог 19. века” – *Доба револуција* (1987) и *Доба капијтала* (1989) чиме се, уједно, исцрпљује попис синтетских радова о овој епохи европске историје, објављених током постојања заједничке југословенске државе.²⁹ Тек залагањем издавачке куће СЛЮ почетком прошле деценије објављена су три дела која пружају целовит увид у европску историју 19. века. Реч је о књигама Френклина Л. Форда *Евроиа у доба револуција: 1780–1830* (2005), Харија Хердера *Евроиа у 19. веку: 1830–1880* (2003) и Џона М. Робертса *Евроиа: 1880–1945* (2002) првобитно објављених 70-их година 20. века унутар едиције *Ойцијиа истѿорија Европе* енглеске издавачке куће Лонгман. Упркос томе што је заснована на постулатима *нове истѿорије*, ова едиција, сасвим сигурно, не спада у ред најбољих историографских остварења своје врсте у протеклих неколико деценија.³⁰

* * *

Историчари, иначе несклони теорији, увек, макар било то и несвесно, прихватају одређене теоријске и методолошке претпоставке. Насупрот, *main stream*-а у својој професији, Чедомир Попов спада у ону, бројем невелику, групу српских историчара који су, свесни идејних претпоставки своје професије, значајну пажњу у своме раду посвећивали теоријским и методолошким питањима историјске науке.³¹ Уочавајући важност ових проблема, Попов је своја схватања о предмету и методу историјске науке сасвим јасно предочио у више својих радова. Следећи своје стручне афинитете и научна интересовања, у средишту његове пажње била су питања усредсређена на

²⁷ Charles Morazé (yp.), *Historija čovječanstva. Kulturni i naučni razvoj*, svezak V, knj. 1–4, Zagreb 1976. Упор.: Mirjana Gross, *Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi*, SNL, Zagreb 1980², 293.

²⁸ John Blajken, *Povijest svijeta od početka do danas*, Naprijed, Zagreb 1977.

²⁹ Eric Hobsbawm, *Doba revolucije 1789–1848*, Školska knjiga, Zagreb 1987; Eric Hobsbawm, *Doba kapitala 1848–1875*, Školska knjiga, Zagreb 1989.

³⁰ Френклин Л. Форд, *Евроиа у доба револуција (1780–1830)*, СЛЮ, Београд 2005; Хари Хердер, *Евроиа у 19. веку (1830–1880)*, СЛЮ, Београд 2003; Џон М. Робертс, *Евроиа 1880–1945*, СЛЮ, Београд 2002.

³¹ О „бекству историчара од теорије” вид.: Peter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Equilibrium, Beograd 2002, 9–29.

раздобље Новог века, тачније епоху која се данас углавном назива Модерна историја при чему се, заправо, мисли на историју „дугог 19. века”. У своме научном бављењу нововековном историјом Попов је несумњиво одолео „помодним екстраваганцијама” како је, по сопственом суду, означио различите трендове тзв. „нове” *нове историје* који су се развили током последње трећине 20. столећа, а који су доносили све више знања о све безначајнијим и маргиналнијим истраживачким темама. Истовремено, он је избегао и сврставање уз један од „три доминантна теоријско-методолошка модела” представљена у традиционалној политичкој историографији, догматској марксистичкој историји, те тзв. компромисном „марксистичком позитивизму” који су, по ауторитативном мишљењу Ђорђа Станковића, готово у потпуности преовлађивали у српској и југословенској историографији током друге половине 20. века. Свестан ограничења „вулгаризованог марксизма”, Попов је и другу позицију снажно заступљену у српској историографији – „ретроградни позитивизам”, означио као „методологију без методологије и без видљиве мисаоне дубине и оплемењености.”³²

На уобличавање теоријског приступа Ч. Попова и разумевање главних процеса који су испунили садржајем европску историју Новог века, утицало је неколико школа мишљења. Реч је о утицајним историографским правцима који су, великим делом, обележили глобални развој историографије током прве три четвртине 20. века: традицији класичног историзма и позитивизма наслеђених из претходног столећа и нових усмерења која су настојала да превазиђу ограничења ових 19-овековних историографских концепата – марксизму и француској историографској школи *Анала*. Стасавши у традицијама српске критичке историографије чврсто везане за поставке историзма и позитивизма, Попов је уочио њене недостатке и настојао да их превазиђе прихватајући подстицајне импулсе марксистичког тумачења историје и француске „социолошке историографије”. Коначно, следећи своје афинитете у домену историје међународних односа, традиционално сведене на уско схваћену *дипломатску историју*, Попов је своје разумевање ове историографске дисциплине изградио под непосредним утицајем Пјера Ренувена. Водећи историчар међународних односа у првој половини 20. века, Ренуven, са својим учеником Жан-Батистом Дирозелом, значајно је проширио видокруг историје међународних односа садржајима попут географских, демографских, привредних и идеолошких чинилаца који су раније остајали непримећени од стране историчара дипломатије.³³ Преузевши одређене поставке историзма и позитивизма, Попов у својој интерпретацији нововековне историје значајан део придаје садржајима политичке и дипломатске историје. При томе, неопходно је нагласити да је он политичку историографију обогатио становиштем да политички феномени представљају тек ви-

³² „Трагање за тоталном историјом”, (разговор са Чедомиром Поповим водио Душан Вујичић), *Насишава историје*, бр. 6 (1997), 73; Ђорђе Станковић, *Iskušenja jugoslovenske istoriografije*, Beograd 1988, 97–116.

³³ Čedomir Popov, „Metodološke koncepcije Pjera Renuvena. Prilog upoznavanju savremene francuske istoriografije”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–4 (1967), 111–148. (=Чедомир Попов, *О историји и историчарима*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1999, 73–127.)

дљиву манифестацију „дубинских снага” реалних животних сфера историјског развоја, оличених у условима које намећу географско окружење, демографска кретања, економска производња и друштвени односи. Свестан да политички догађаји, појаве и процеси представљају тек „врх леденог брега” низа чинилаца „материјалног живота”, Попов заступа методолошки став да политичка историја сублимира мноштво разнородних чинилаца чије изучавање води ка идеалу „тоталне историје”, схваћене у свој сложености, многострукости и испреплетености историјских процеса. Заједно са Андрејом Митровићем, Попов је увео појам „тоталне историје” у српску историографију, обогативши је на тај начин у садржајном и методском погледу.³⁴ Наглашавање „дубинских снага” историјског развоја последица је његове отворености ка инспиративним интелектуалним увидима које је 60-их година нудио изворни недогматски марксизам, првенствено, марксистичка теорија друштва. Прихвативши „Маркову методу материјалистичке дијалектике”, тј. класно-конфликтни модел друштвеног развоја који, што треба нагласити, уз Веберову и Диркемову социологију, представља *locus classicus* и темељ модерне друштвене теорије, Попов је садржај историјских процеса, односно, предмет историјске науке, дефинисао у утврђивању и научној *реконструкцији* физичко-географских услова човекове егзистенције, демографске структуре, научно-технолошког развоја, економских и друштвених структура и односа, облика друштвене свести, идејних система и идеолошких творевина те политичких интереса и циљева појединих друштвених класа, сталеза, група и слојева, и држава.³⁵ Дакле, идеје изворног марксизма и на њему засноване друштвене теорије и филозофије историје представљају основу на којој Попов заснива свој методолошки приступ и изграђује оквир историјске интерпретације. Истовремено, марксизам је копча која повезује Попова с француском историографском школом *Анала* као и с британском социјалном историјом, пре свега са Ериком Хобсбаумом. Упркос своје несклоности марксистичком редукционизму феномена историјског живота на начин материјалне производње и мотив класног сукоба, оно што повезује марксистичку историографију с француским аналитима јесте обострано уважавање материјалне компоненте историјског развоја супротно идеалистичком разумевању историје, карактеристичном за традиционалну историографију. Утицај „француске социолошке историографије” на теоријско-методолошке погледе Чедомира Попова, премда знатно ограниченијег обима у односу на марксизам, ипак није без значаја. Остављајући по страни дела „очева утемељивача” Блока и Февра, на Попова је несумњиво понајвише утицаја имало монументално дело најзначајнијег представника друге генерације школе *Анала*, Фернана Бродела. Упркос томе што идеје о три историјска времена, динамици капитализма и материјалној цивилизацији, концептуализоване за епоху Ране модерне историје, нису нашле много следбеника чак ни унутар саме „Броделове школе” када је реч о кратком времен-

³⁴ „Трагање за тоталном историјом (разговор са Чедомиром Поповим водио Душан Вујичић)”, *Насињава историје*, бр. 6 (1997), 71–81, посебно 72–73.

³⁵ Чедомир Попов, „Објективност и ангажованост историчара”, у: Чедомир Попов, *О историји и историјарима*, 22–23.

ском раздобљу какво представља чак и „дуго 19. столеће”, његове основне премисе видљиве су у Поповљевој интерпретацији Новог века као светско-историјског раздобља, на подручју његове унутрашње периодизације, те наглашавању капитализма као доминантног чиниоца историјског развоја током нововековне епохе. Када је, пак, реч о ревизионистичком тумачењу Француске револуције анализе Франсоа Фиреа, о револуцији као „исклизнућу” из иначе „нормалног” тока француске историје, Попов је остао привржен традицијама француске марксистичке историографије које понајбоље представљају Албер Матјез, Албер Собул и Жорж Лефевр.³⁶ Поред француске „нове” историје, на уобличавање његових теоријско-методолошких схватања значајан утицај имала је британска марксистичка историографија, првенствено концепција Ерика Хобсбаума о социјалној историји, тј. историји друштва. Коначно, прихватајући уз извесне ограде, темељне методолошке постулате Пјера Ренувена и његово разумевање покретачких снага у међународним односима, Попов је у сопственом историографском раду извршио успешну синтезу готово свих, у херменеутичком погледу, релевантних усмерења која су обележила главне токове историографије током 60-их и 70-их година 20. века. Једини правац „нове историје” који није оставио значајнијег трага на Поповљеве историографске концепције јесте „историјска социјална наука” коју је у СР Немачкој заступала тзв. „Билефелдска школа” предвођена Хансом-Улрихом Велером и Јиргеном Коком. На важност њихових идеја у српској историографији први је, указао Андреј Митровић, применивши их делимично у својим радовима.³⁷

Magnum opus Чедомира Попова – *Грађанска Европа*, триологија посвећена историји „дугог 19. века”, представља кохерентну историографску синтезу која се заснива на побројаним теоријско-методолошким постулатима. У хронолошком погледу она захвата период од 70-их година 18. века до краја „старе Европе”, који је наступио у катаклизми ратног сукоба 1914. С обзиром на то да питање периодизације представља један од основних проблема историјске методологије, неопходно је указати на начела периодизације која је Попов применио у интерпретацији европске историје 19. столећа. Следећи барда енглеске марксистичке историографије, Хобсбаума, Попов се определио за концепт „дугог 19. века”. Као и Хобсбаум, он се руководио структуралним чиниоцима који су испунили ову епоху, имајући првенствено у виду развој капиталистичког система производње и са њим нераскидиво повезану изградњу грађанског друштва. Процењујући целокупну историју Новог века са становишта развоја производних односа, Попов уочава три временски неједнаке епохе: *епоху генезе капитализма*, од краја 15. до друге половине 18. века; *епоху либералног капитализма*, од краја 18. века до 70-их година 19. века, за којом следи *епоха империјализма*, тј. *монополистичког капитализма*. Унутрашње противречности империјалистичке епохе нововековне историје окончавају се избијањем Првог

³⁶ О школи *Анала* и „Броделовом добу” вид.: Peter Burke, *The French Historical Revolution. The Annales School 1929–1989*, Polity Press, Basil Blackwell, Cambridge, Oxford 1990, посебно 32–64.

³⁷ Андреј Митровић, „Теоријски усмерено сазнавање историје”, у: Јирген Кока, *О историјској науци*, СКЗ, Београд 1994, 321–341.

светског рата који означава, истовремено, крај „дугог 19. столећа” и почетак Хобсбаумовог „доба екстрема” које је обележило савремену историју. Структура *Грађанске Европје* почива на наведеним претпоставкама унутрашње периодизације историје Новог века, обухватајући раздобље либералног капитализма и империјализма (1770–1914). Оваквој, у суштини марксистичкој периодизацији историје, својствено је наглашавање економских и друштвених чинилаца као основних покретача историјског развоја. При томе, тзв. Рана модерна епоха, тј. раздобље генезе капитализма представља припремну фазу у којој су се зачели сви доминантни процеси који су, развивши се у пуној снази, испунили садржајем 19. столеће. Историјску вододелницу између овог раздобља и епохе либералног капитализма представља неколицина економских, друштвених, политичких и идејних процеса током последње трећине 18. века у чијем средишту се налази Француска револуција. Не спорећи њен светско-историјски значај, Попов, пак, следећи методолошке поставке Хобсбаума, Жака Годшоа и Роберта Палмера, границу између двеју епоха поставља у 70-е године 18. века када је отпочела тзв. „двојна револуција” – индустријска и политичка, на коју је скренуо пажњу управо Хобсбаум.³⁸ Почетак индустријске револуције у Енглеској а потом и у Француској, из темеља је револуционисао начин капиталистичке производње који је обележио читав 19. век. За њом је следила политичка револуција оличена, прво, у рату америчких колонија за независност, а потом и Француској буржоаској револуцији. Упркос томе што се одиграла на северноамеричком континенту, америчка револуција представља по суду Попова, „најважнији догађај европске историје 18. века пре Француске револуције”. Ово посебно имајући у виду светско-историјски значај америчке револуције која је почивала на основним претпоставкама европске просветитељске мисли и дала подстрека демократским настојањима у многим европским земљама, убрзавши избијање револуције у Француској.³⁹

Поред Хобсбаума, на уобличавање Поповљеве концепције утицала су и схватања Роберта Палмера и Жака Годшоа о тзв. „атлантској револуцији”, односно, „ланцу грађанских револуција” које сежу од 70-их година 18. века да би врхунац достигле 1848–1849, испуњавајући садржајем главне токове европске историје у раздобљу од осам деценија (1770–1850).⁴⁰ При томе, важан саставни део Годшоовог концепта „атлантске револуције”, која је током наведеног раздобља захватила земље које запљускује Атлантски океан (Западна Европа, источна обала Северне Америке), представља мисао о вишедимензионалности револуционарног процеса који се манифестовао не само у областима политичког живота већ и у демографији, пољопривреди и индустрији условивши темељан друштвени преображај старе феудалне

³⁸ Упор. Поповљев приказ Хобсбаумове књиге *Доба револуције*: Čedomir Popov, „E. J. Hobsbawm, *Doba revolucije 1789–1848*, Zagreb 1987”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, God. 23, br. 3–4 (1988), 283–286.

³⁹ Чедомир Попов, *Грађанска Европја (1770–1914)*. Књига прва: *Основи европске историје 19. века (1770–1815)*, 42.

⁴⁰ Robert R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America 1760–1800*, I-II, Princeton NJ 1964, 1970; Žak Godšo, *Revolucije 1848*, Nolit, Beograd 1987.

Европе и поставивши основе за модерно грађанско и индустријско друштво.⁴¹ Важно је истаћи да Попов, коригујући поставке периодизације засноване на економском детерминизму схватањима Хобсбаума, Палмера и Годшоа, унеколико одступа од све тројице аутора. У првом реду он епоху либералног капитализма (1770–1871) узима као посебно и целовито историјско раздобље, те за разлику од Хобсбаума који доњу границу ове епохе ставља у 1780, Попов је помера на 1770. тако да она обухвата и почетак индустријске револуције као и рат северноамеричких колонија за независност. У погледу на крај овог „револуционарног раздобља” који Хобсбаум, Палмер и Годшо смештају у 1850, Попов, руководећи се еволуцијом либералног капитализма у империјалистичку фазу, коначним укидањем феудалних односа у два полуапсолутистичким империјама – Хабзбуршкој монархији и Русији, те окончањем вишедеценијског покрета за немачко и италијанско национално уједињење, који су из темеља променили политичку карту Европе, горњом границом револуционарног раздобља сматра 1871. годину. Поред наведених чинилаца, у прилог оваквој периодизацији он наводи и „дезагрегацију феудално-апсолутистичког државног система архаичне Османске империје”, снажење национално-револуционарних покрета и убрзано отпочињања модернизационих процеса у средњој и југоисточној Европи. Сви ови процеси дају за право, по суду Попова, да се период од 1770–1871. означи као револуционарно раздобље, коинцидирајући са марксистичком периодизацијом која трајање епохе либералног капитализма окончава са 70-им годинама 19. века.⁴²

Следећи периодизацију на поменутих основама, Попов је историју Европе током епохе либералног капитализма изложио у прве две књиге *Грађанске Европе*, при чему је прву ограничио на раздобље индустријске и политичке револуције – Америчке и Француске, које је окончано 1815. године. Указавши са поменутог становишта на опште друштвене, економске и политичке проблеме Европе у раздобљу грађанских револуција, Попов је, с пуним оправдањем, средишње место доделио Француској буржоаској револуцији, интерпретирајући историју европског континента првенствено у контексту Француске револуције и Наполеонове владавине. Следећи зацртани идеал „тоталне историје”, Попов је готово половину преосталог садржаја прве књиге посветио „темељима европске индустријске цивилизације у 19. веку” (стр. 273–469) у којима је указао на правце демографског, научног и техничко-технолошког преображаја европских друштава који је отпочео крајем 18. и текао све бржом динамиком током читавог 19. века. При томе, имајући у виду карактер ових процеса он их је сагледао у контексту тзв. броделовског „средњег трајања”, анализиравши поменуте феномене у раздобљу 1770–1870.⁴³ У склопу поменутих разматрања Попов је нарочито истакао важност друштвене и политичке мисли, указавши на карактеристичне одлике водећих идеолошких система који су се консти-

⁴¹ Види: Чедомир Попов, „Жак Годшо – историчар револуција”, у: Чедомир Попов, *О историји и историчарима*, посебно 200–203.

⁴² Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914)*, књига прва: *Основи европске историје 19. века (1770–1815)*, XI–XIII.

⁴³ исто, 273–362.

туисали током епохе либералног капитализма. Реч је о конзервативизму, либерализму, национализму и социјализму те о „две велике мисаоне синтезе 19. века – позитивизму и марксизму”. Оно што одликује приступ Попова темама које се уобичајено називају историјом политичких идеја и друштвених теорија јесте наглашавање укупног историјског контекста који је условио њихову појаву и одредио њихов потоњи развој. Одатле, сваки идеолошки систем вредности и идеја он анализира са становишта друштвених снага које су га заступале, и политичких циљева које су настојале да остваре.⁴⁴

Политичку историју Европе у раздобљу од Бечког конгреса преко пан-европског револуционарног покрета 1849–1849, све до окончања немачког и италијанског покрета за национално уједињење, Попов је изложио у другој књизи *Грађанска Евроја (1815–1871)*. Указавши на политичке основе система рестаурације успостављеног у виду *Свете алијансе* након Бечког конгреса, Попов је анализирао главне правце политичког, привредног и друштвеног развоја великих европских земаља у раздобљу 1815–1848. године. Задржавајући у средишту пажње велике европске земље које су одсудно допринеле правцу историјских збивања у читавој Европи – Велика Британија, Француска у доба рестаурације и јулске монархије, немачке земље, Хабзбуршка монархија и царска Русија, Попов је указао и на главне одлике историјског развоја мањих европских земаља на Апенинском и Пиринејском полуострву, у Скандинавији, Швајцарској и земљама Бенелукса, да би потом изложио главна обележја међународних односа током овог раздобља.⁴⁵ У том контексту разматрао је и еволуцију Источног питања, а унутар њега и настојања балканских народа за еманципацијом од Османске власти и образовањем сопствених независних држава. Ако је „националним револуцијама балканских народа” (Димитрије Ђорђевић) посвећена знатно већа пажња него што је то уобичајено у сличним синтезама европске историје 19. века, то је по ауторовом сопственом признању последица свесне намере да се исправи у њима често присутно, „вапијуће непознавање, или хотимично испуштање, балканске и српске историје” као и да се нагласе „они моменти националне прошлости у којима је она играла важну улогу у историји нашег континента”.⁴⁶ Револуционарним збивањима која су током 1848–1849. потресли европски свет од Балтика до Медитерана и од Атлантика до Урала, Попов је посветио нарочиту пажњу. При томе, он се није задржао на експликацији политичке димензије револуције, већ је указао важност економске кризе која је револуцији претходила да би потом изложио општеевропске карактеристике револуције као и њен ток у појединим националним контекстима задржавајући, мимо „постојбине револуција” – Француске, нарочиту пажњу на приликама које су одликовале збивања на Апенинском полуострву, у немачким земљама и Хабзбуршкој монархији.⁴⁷ Две деценије

⁴⁴ исто, 362–469.

⁴⁵ Чедомир Попов, *Грађанска Евроја (1770–1914)*. Књига друга: *Политичка историја Евроје (1815–1871)*, 1–192.

⁴⁶ Чедомир Попов, *Грађанска Евроја (1770–1914)*. Књига прва: *Основи евројске историје 19. века (1770–1815)*, IX–X.

⁴⁷ Чедомир Попов, *Грађанска Евроја (1770–1914)*. Књига друга: *Политичка историја Евроје (1815–1871)*, 193–254.

које су уследиле иза слома револуције (1849–1871), Попов означава „тријумфом либералног капитализма” током којег је он остварио суверену превагу у односу на преживеле институције „старог режима”. Поред главних политичких, економских и друштвених процеса који су обележили развој европских земаља у овом раздобљу, аутор је одговарајуће место доделио и политизацији широких слојева радништва које је од средине 19. века започело да се организује и истиче своје политичке циљеве у оквиру међународног удружења радника. Коначно, у посебном поглављу Попов је указао на доминантне путеве развитка европске књижевности и уметности, обухватајућу раздобље од класицизма и просветитељства закључно са реализмом друге трећине 19. века.⁴⁸

У трећој књизи *Грађанске Европе* Попов је изложио друштвену и политичку историју Европе у раздобљу 1871–1914. године. Историјску интерпретацију епохе империјализма он је структурирао у три јасне и логички заокружене целине. У првом делу, Попов је утврдио *основне чиниоце европске историје* током епохе империјализма, те је полазећи од општих географских и демографских услова као претпоставки историјског развоја, анализирао економске механизме који су одредили развој Европе у посматраном периоду. У првом реду, реч је променама у начину производње, техничко-технолошким иновацијама и Другој индустријској револуцији, развоју европске трговине и финансијских тржишта и, с тим у вези, јачању војних снага и трци у наоружању. Попов је одговарајући значај посветио карактеристици европског друштва – скициравши главне правце промена које су обележиле његов развој он је указао на стратификованост друштва на управљачке слојеве, тзв. средње слојеве, сељаштво и радништво да би, потом, анализирао доминантне одлике друштвене и интелектуалне мисли представљене у новим филозофским школама, научним концепцијама, књижевним и уметничким правцима као и карактеристичним идеологијама империјалистичке епохе – социјализму, национализму, расизму, социјалимперијализму, те пацифизму и феминизму.⁴⁹ У склопу разматрања екстремних идеологија од нарочитог значаја јесте суд Попова да су оне, иако настале унутар друштвено и политички најразвијенијих европских земаља, доживеле рецепцију и од стране народа на које су се оне неретко односиле. Наиме, Попов указује на, у националним историографијама често пренебрегавану чињеницу из историје националних покрета балканских народа, да су и они „били захваћени појавама националне митоманије, мегаломаније и нетрпљивости, па и шовинистичке мржње једних према другима.”⁵⁰ Изложивши „основе европске политике у епохи империјализма”, Попов је другу целину књиге посветио догађајима, појавама и процесима који су обележили *унутрашњи политички живот великих европских држава*. Реч је, првенствено, о историји Треће француске републике, Краљевине Италији, Другом немачком рајху, Аустро-Угарској, Великој Британији и Руском царству.⁵¹

⁴⁸ исто, 255–492.

⁴⁹ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914)*. Књига трећа: *Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, 3–77.

⁵⁰ исто, 75.

⁵¹ исто, 81–193.

Руковођен, по свему судећи, пресудном улогом великих сила на главне токове историјског развоја током империјалистичке епохе, Попов је тек лапидарно указао на политички развој мањих европских држава. Истовремено, историју балканских народа у потпуности је интерпретирао у контексту Источног питања коме је посветио изузетну пажњу у трећој целини књиге о *међународним односима* током раздобља империјализма. Анализирајући факторе међународне политике од Франкфуртског мира (1871) до Берлинског конгреса (1878) Попов је, са пуним оправдањем, средишње место доделио Великој источној кризи у склопу које је оценио националне покрете балканских народа, те њихову борбу за независност. У потоњем излагању Попов се задржао на кључним чиниоцима који су одредили карактер међународних односа крајем 19. и почетком 20. века. Реч је, првенствено, о Бизмарковом систему савезништва и његовом потоњем краху, колонијалној експанзији европских сила, стварању француско-руског савеза, немачкој *свейској пољитици* током вилхелминске ере, англо-немачком супарништву, те појави међународних криза у 20. веку које су резултирале формирањем двају супротстављених војно-политичких савеза и коначно, довели до избијања Првог светског рата.⁵²

Имајући у виду интерпретативни оквир који је Попов применио у кључном тому своје синтезе оличен у његовој троделној структури, у њему је најдоследније спровео своја теоријска и методолошка схватања. У тематском погледу, осим поглавља о утицајним идеологијама 19. века, нарочито су значајни садржаји посвећени организовању радништва и појави социјализма, будући да је након слома комунистичке „утопије на власти” 90-их година 20. века, наступила својеврсна ревизија у историографији с циљем да умањи значај, а у појединим случајевима и да у потпуности порекне било какву улогу радничког покрета у историјским процесима модерне епохе. Док је ранија марксистичка историографија неоправдано прецењивала значај радничког покрета у модерној историји, потпуна негација улоге радништва у делу савремене историографије представља идеолошко кривотворење знања о реалним токовима историјског развоја. У том контексту, посебну важност има уравнотежен и објективан суд о организовању европског радништва, питању коме је Попов доделио управо оно место које му у историји и припада. При томе, посебно у трећој књизи, он у анализи европског друштва не примењује стриктно марксистичку теорију друштвених класа већ је комбинује теоријом друштвених слојева.⁵³ Будући да је, пак, Попов значајан простор посветио експликацији политичке и економске историје великих држава Европе, овакав поступак проистекао је не само из његовог општег теоријско-методолошког становишта већ из реалних услова историјског живота Европе током 19. века, обележеног снажењем државе тј. „успоном модерног Левијатана” (Јерн Леонард). Доживљавана од огромне већине савременика као врхунска вредност изван које не постоје

⁵² исто, 197–300.

⁵³ Упор.: Клаус Тенфелде, „Рад, радници, раднички покрет”, у: Рихард ван Дилмен (ур.), *Историја. Лексикон појмова*, СЛЮ, Београд 2010, 103–114; Gregor Schöllgen, Friedrich Kiessling, *Das Zeitalter des Imperialismus*, R. Oldenbourg Verlag, München 2009⁵, 28–31.

слобода и напредак и која једино обезбеђује народима место у историји, национална држава заједно са новом идеологијом национализма, несумњиво заузима средишње место у епохи „дугог 19. столећа”.

С обзиром на одсудну улогу коју је концепт националне државе играо у историјском развоју европских земаља у 19. веку, неколико питања везаних за постојање и карактер општеевропског идентитета, а тиме и заједничке европске историје у наведеном раздобљу, чине се нарочито значајним. У првом реду, да ли је у посматраном периоду оправдано говорити о историји Европе или је, пак, могућа једино историја појединачних националних држава? Шта даје за право писању европске историје, тј. који садржаји чине заједничку европску историју? Да ли заједничке одлике европског идентитета треба тражити у културном наслеђу антике, хришћанској религији или у нарочитим политичким институцијама изворно насталим у (западно)европском културном кругу? Задовољавајући одговори на ова као и на низ сличних питања нужно зависе од „стајне тачке историчара”, тј. од општих теоријских и методолошких претпоставки са којих се приступа истраживању и интерпретацији историјске стварности. Из перспективе традиционалне „догађајне” историографије усредсређене на политичку историју појединих држава и деловање истакнутих државника и на реконструкцију појединачних и непоновљивих историјских феномена, сасвим сигурно, не дају се уочити општеевропски садржаји историјског развоја, већ постоји искључиво историја националних држава и њихових међусобних односа који свој израз имају у привременим политичким савезништвима и неизбежним периодичним конфликтима. Ако се, пак, визура историчара прошири на тоталитет друштвеног живота, што је приступ карактеристичан за различите видове *нове историје*, у том случају је без сумње могуће запазити и оне појаве и процесе који представљају заједничка својства европске историје 19. века. У том смислу, Ричард Еванс, одбацујући приступ који европску историју своди на историју земаља унутар данашње Европске уније, као и приступ традиционално карактеристичан за британску историографију која изједначава историју Европе са историјом европског континента без Британских острва, сматра да садржаје европске историје треба тражити првенствено у домену културе. Ово посебно, будући да Европа није континент већ, пре свега, културни концепт који је и сам мењао своје значење током минула два и по миленијума.⁵⁴ Свестан важности које ово питање представља са становишта историјске синтезе, Чедомир Попов сматра да, упркос мноштву јасно уочљивих разлика у историјском развоју појединих земаља Европе у раздобљу од 1770–1914, постоји „неколико преважних особина и историјских токова који омогућују макар условну идентификацију идентитета Европе”. У првом реду, реч је развоју капиталистичког привредног система, разградњи сталешког и постепеног успостављања грађанског друштва, те низу квалитативних промена на подручју економије, друштва, политичког орга-

⁵⁴ Richard J. Evans, „What is European History? Reflections of a Cosmopolitan Islander”, *European History Quarterly*, Vol. 40, No. 4 (2010), 593–605; Laurence Cole, Phillip Ther, „Introduction: Current Challenges of Writing European History”, *European History Quarterly*, Vol. 40, No. 4 (2010), 581–592.

низовања и културе у најширем смислу, које се заједнички означавају процесом модернизације. Саставни део овог процеса представља и „измишљање нације” која је, како Попов с правом истиче, „била изразити облик модернизације и еманципације европских друштава од феудалних локализама и апсолутистичког насилног државотворства”.⁵⁵ Изграђујући класно друштво наместо органске сталешке заједнице, Француска револуција успоставила је нови облик политичке легитимације. Настојања „трећег сталеза” за признавањем својих права у смислу потпуне политичке самосталности, заједно са тријумфом капиталистичких производних и друштвених односа, испунили су садржајем историју овог столећа. Када су се у августу 1914. „погасила светла у Европи”, у пожару светског рата – „исконској катастрофи 20. века” (Волфганг Момзен), окончало се и једно раздобље у историји европског континента. Одатле, насупрот појединим ауторима, који попут Хагена Шулцеа, јединство европске историје а тиме и основе актуелног проблема изградње наднационалног европског идентитета проналазе у заједничком културном наслеђу антике, Попов дели мишљење да управо процес модернизације представља заједнички садржај европске историје током „дугог 19. столећа”.⁵⁶ Притом, изразито својство читаве епохе на које он с правом скреће пажњу, садржано је у њеној дијалектичности – „освајање слободе” отпочето Француском револуцијом представља „црвену нит” европске историје 19. века. Стремљења широких друштвених слојева ка идеалима прокламованим у знаменитој *Декларацији њрава човека и грађанина* – правној једнакости, неприкосновености приватне својине и слободи привредне иницијативе, остваривана су низом готово непрекидних идеолошких, политичких, друштвених и оружаних сукоба који су, на концу, омогућили успостављање друштва *грађанске Европе*. Према томе, „дуго 19. столеће” јесте век изразитог прогреса који је био остварен уз огромне жртве и праћен константним сукобима – „стреловити материјални напредак” био је, како истиче Попов, плаћен падом човека на „најнижу тачку своје бруталности”.⁵⁷

Поповљева „велика приповест” о главним токовима историјског развоја Европе током безмало једног и по столећа, почивајући на синтези теоријско-методолошких постулата традиционалне и *нове историје*, одређује његово разумевање историје и историјске науке. Недирут великим потресом који је у виду постмодерног јуриша довео у питање могућност историјског знања оспоривши његов научни карактер, Поповљев историјски резон имплицитно подразумева могућност објективне реконструкције најважнијих димензија прошле стварности – привреде, друштва, културе и политике који су, у виду историјских догађаја, појава и процеса, структурирани унутар времена „средњег и кратког трајања”. Ово напомињемо стога што је у српској али и делу стране историографије постала одомаћена употреба појма „дуго трајање”, супротно садржају коју му је приписао

⁵⁵ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914)*. Књига трећа: *Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, 309.

⁵⁶ исто, 307–309; Упореди са: Hagen Schulze, *Die Identität Europas und die Wiederkehr der Antike*, Zentrum für Europäische Integrationsforschung, Bonn 2009.

⁵⁷ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914)*. Књига трећа: *Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, 303.

Бродел с намером да означи „време готово непомично” у коме се, са становишта људског живота, одигравају тешко уочљиве промене најопштијих геолошких оквира људске историје. При томе, доминантан вид експликације историјских садржаја Чедомира Попова представља историјска нарација у којој је у потпуности усклађена интерпретација појединачних појава са општим процесима. Одатле, његова презентација главних токова европске историје неодољиво подсећа на стил барда немачке историографије Томаса Нипердаја који је, ширећи тематски видокруг историјског истраживања, приповедање сматрао суштинским обележјем историографије. Делећи приврженост Ранкеовом императиву да је задатак историчара да „(по)кажу како је заправо било”, и Нипердај и Попов опредељују се за историјску приповест као најпогоднији начин презентације историјских знања. При томе, историјска нарација нарочито добија на значају са становишта њене комуникативности – настојања појединих праваца унутар *нове историје* да историографија оснажи своју егзактност и објективност угледајући се на природне науке, имала су за последицу њено затварање у „кулу од слоноваче” учинивши историјска знања неприступачнима изузев уском кругу специјализованих стручњака.⁵⁸ Будући да историографија има изражену друштвену функцију у формирању „слике света” сваког појединачног људског поколења као и у супротстављању различитим покушајима релативизације историјске истине, комуникативност историјске науке великим делом одређује њено место унутар друштва у коме она делује. Одатле Габријела Шпигел, имајући у виду савремени тренутак обележен снажном културном нестабилношћу и несигурношћу, сматра да је „први задатак историчара да траже оне фрагментисане унутрашње наративе како би се појавили из сопствене тишине”. У том контексту, свестан чињенице да је „људски ум склон и пренебрегавању и злоупотреби прошлости” док су „знања о њој све мања а манипулисање њима, тако осиромашеним и убогаленим, све већа”, Попов својом синтезом опомиње и подсећа на „низ епохалних материјалних, интелектуалних, моралних, социјалних и политичких тековина које историја, докле год буде постојала, мора чувати од заборава”. На тај начин, Попов наглашава важност друштвене функције професије историчара у савременом друштву који су, по духовитом поређењу Питера Берка, пре свега „чувари незгодних чињеница, костура у ормару друштвеног памћења” опомињући људе на оно што би они најрадије заборавили. Обезбеђујући рационална знања о прошлости и супротстављајући се „митовима опхрваној историјској свести” историјска наука одговара своме друштвеном позиву и испољава свој „радикалан друштвени потенцијал” (Кнут Ћелстали).⁵⁹

У контексту наведених ставова неопходно је просуђивати и о *Грађанској Европи* Чедомира Попова, делу од прворазредне важности не само за

⁵⁸ У прилог овог става говоре примери тзв. Клиометрије и серијалне историје. Види: Ернст Брајзах, н. д., 499–501. Упор.: Јирген Кока, „Натраг ка приповедању. Пледоаје за историјску аргументацију”, у: Јирген Кока, *О историјској науци*, 190–210.

⁵⁹ Gabrielle M. Spiegel, „Presidential Address: The Task of Historian”, *American Historical Review*, Vol. 114, No. 1 (2009), 1–15; Peter Berk, „Istorija kao društveno pamćenje”, *R. E. Č. Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, (decembar 1999), 92; Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914)*. Књига трећа: *Друштвена и политичка историја Европе (1871–1914)*, 303.

српску историографију већ и српску културу у целини. Ово првенствено имајући у виду чињеницу да европска историја 19. века, упркос њеном значају у обликовању модерног српског друштва и државе, све до појаве Поповљеве маестралне историографске синтезе, у српском културном кругу није била представљена на целовит и задовољавајући начин. Одатле, она у српској историографији представља нужан предуслов за „историзовање 19. века”, тј. његову критичку и уравнотежену процену са становишта историјске науке као и за даље унапређење историјских знања о „европском путу у модерност”. При томе, важност синтезе Чедомира Попова огледа се не само на нивоу задивљујућег мноштва историјских чињеница које су представљене унутар складне историјске приповести, већ још и више, у домену теоријско-методолошког приступа који је Попов применио у структурирању свога рада показавши да је теоријска заснованост услов сваког ваљаног историографског дела. Имајући у виду, пре пуног столећа изречену оцену Едуарда Фитера да унапређење научног метода представља основни критериј који одређује место историчара у историји историографије, Поповљев допринос несумњиво је најзначајнији управо у овој области. Попов је, наиме, извршио успешну синтезу постулата традиционалне историографије са највреднијим достигнућима *нове историје*, првенствено историје друштва и марксистичке историографије, чиме је превазишао њихова ограничења и обезбедио подстицајан оквир за интерпретацију нововековне европске историје. Јасно истакавши своја теоријско-методолошка начела, Попов је указао на неопходност друштвене теорије у историјском раду која представља *conditio sine qua non* сваке развијене историографије и неопходан оријентир у „амбису индивидуалности” који, у супротном, представља људска историја (Фридрих Мајнеке). Ако марксистички приступ историји за који се определио Попов може у складу са помодним интелектуалним и идеолошким тенденцијама, деловати унеколико анахроно, од користи је подсетити се Хобсбаумовог суда да марксизам ни у чему није изгубио на својој херменеутичкој подстицајности, будући да је „још увек једини који нам омогућава да објаснимо целокупни распон људске историје.”⁶⁰ У српској историографији, сиромашној теоријским увидима и историјским синтезама, историја „дугог 19. века” Чедомира Попова истиче се нарочитом важношћу као темелјан приручник, незаобилазно полазиште за даља истраживања, инспиративни модел у писању историјских синтеза те као сведочанство о идејним утицајима под којима се обликовала српска историографија током друге половине 20. века. Коначно, будући да „широка општа култура и књижевни дар без којих”, како с правом истиче Милан Кашанин, „нема великог историчара”, представљају изразите одлике Поповљевог бављења темама европске и српске историје, *Грађанска Европа* је, без сумње, обезбедила професору Попову истакнуто место у историји српске историографије.

⁶⁰ Erik Hobsbaum, *O istoriji. O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, Otkrovenje, Beograd 2003, 170.

ČEDOMIR POPOV'S *MAGNUM OPUS* – HISTORY OF EUROPE
IN THE „LONG 19th CENTURY”

by

Mihael Antolović

Summary

In the context of the development of the world and the Serbian historiography, the paper discusses Čedomir Popov's historical trilogy dedicated to the history of Europe „the long 19th century”. The author analyzes contemporary research approaches to history of this historical epoch, theoretical and methodological assumptions which provide the basis for the interpretation of the European 19th century history propounded by Popov in his synthesis *Gradjanska Evropa (Civil Europe)*, as well as its place in the history of the Serbian historiography. The paper points to the innovative combination of the postulates of traditional and *new history* which Popov applied in the interpretation of the history of Europe in the 19th century, underlining the significance of the influences of Marxist historiography, British social history, French Annals School, as well as Pierre Renouvin's concept of the history of international relations.

Василије Ђ. Кресџић

ОД СЕЉАЧЕТА И ЧОБАНЧЕТА ДО УГЛЕДНОГ ИСТОРИЧАРА

ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА ИСТОРИЧАРА ЈЕРЕМИЈЕ МИТРОВИЋА

Наш најстарији живи историчар данас је Јеремија Митровић. Рођен је 28. августа 1910. у селу Брзану, у Крагујевачком срезу. Основну школу учио је у родном селу. Зато што је био често болешљив а одличан ђак, родитељи су одлучили да га школују, иако он то није желео. Волео је живот на селу и уживао чувајући стоку.

Више разреде гимназије похађао је најпре у Лапову, у којем је на кратко радила Виша основана школа, а затим у Крагујевцу, где је, као одличан ђак, ослобођен свих усмених испита, и матурирао 1930. Како због економске кризе родитељи нису били у стању да плаћају његово издржавање у граду, седми разред гимназије полагао је приватно и био је спреман да ступи у Војну академију, у којој је школовање било бесплатно. Међутим, због здравствених проблема, због засенчења на плућима, није примљен у Војну академију. Одлучио је да студира математику или агрономију, али је, сасвим случајно, уписао историју, где је под А имао општу историју, под Б националну историју и византологију а под Ц нашу књижевност. Дипломирао је на крају 8 семестра, јуна 1934, са оценом 10 из писменог и 8 из усменог испита. Општу историју слушао је код професора Николе Вулића, Виктора Новака и Васиља Поповића, националну код Станоја Станојевића и Владимира Ћоровића, византологију код Драгутина Анастасијевића и Филарета Гранића, а нашу књижевност код Павла Поповића, Павла Стевановића и Уроша Џонића.

Професори Станојевић и Ћоровић запазили су Митровића као доброг, веома заинтересованог и вредног студента, па су га почетком друге године студија узели за асистента волонтера. Прави асистент био је тада Драгослав Страњакковић. Како је он баш у ово време био заузет израдом своје докторске дисертације, сав рад у Српском семинару – у Одељењу за историју пао је на Митровића. Он је у исто време прилежно и одговорно обављао асистентске дужности и послове библиотекара, али је стизао на време и са одличним успехом да положи и све испите. Штавише, успео је 1933. године

да напише и објави рад *Крађујевац до 1839. године* и да својим прилозима испуни прву свеску „Темнићског зборника” (1932), који је издавао адвокат Драгић Јоксимовић. За књигу *Крађујевац 1839. године* добио је светосавску награду из фонда Луке Ђеловића. На четвртој години студија Митровић је прешао у Семинар за византологију, у којем је сарађивао са професором Острогорским, који је избегао из Немачке, био примљен на Филозофски факултет и трудио се да што брже и боље савлада српски језик.

У почетку студија Митровића су издржавали родитељи. Тада је, једно време, становао у Студентском дому краља Александра. Међутим, родитељи нису били у стању дуже да помажу сина. Кад је остао без њихове помоћи издржавао се давањем часова ђацима, повременом помоћи коју су му обезбеђивали његови професори из неутрошених средстава намењених историјском Семинару, од Светосавске награде коју је добио за књигу о Крагујевцу и од повремених хонорара за објављене радове. У последњој години студија постао је питомац краља Александра, када је добијао 1000 динара месечног благодетјанија, чиме је решио питање свог издржавања и окончања студија.

После више месеци чекања по свршетку студија, захваљујући посредовању професора Станојевића код министра просвете Стевана Ћирића, постао је суплент гимназије у Руми, да би потом био додељен на рад Трећој мушкој гимназији у Београду. У исто време био је и асистент волонтер, а затим дневничар на Филозофском факултету у Београду. Кад је 1937. била отворена Седма мушка гимназија у њој је добио запослење и наредне године положио је професорски испит. За све ово време јављао се краћим чланцима и прилозима у часописима и новинама а 1938/39. написао је *Историју Југославије* за III и IV разред гимназије, која је била прихваћена као уџбеник. Део тиража тог уџбеника изгорео је 1941. приликом немачког бомбардовања Београда.

У лето 1940. Митровић је изабран за асистента на Филозофском факултету у Семинару за византологију, чиме је престао његов рада у Седмој мушкој гимназији. Будући да је њега највише занимала национална историја, и да се њоме бавио, Митровић сматра да је штета и за њега и за византологију што није постао асистент на том предмету.

По избијању рата, у јесен 1941. Митровић је отпуштен из службе због тога што је означен да је комуниста. Међутим, он никад није био комуниста. Припадао је Давидовићевим демократама и као такав залагао се за шира социјална права против сваке диктатуре. Сумња да је био комуниста пала је на њега зато што је, станујући у студентском дому, био врло активан у трезвењачком покрету. Заправо, он је био вођа београдских ђачких трезвењачких дружина. У том својству дозвољавао је ђацима да слободније иступају и говоре, а како је међу трезвењацима било и комуниста, као што су Вукашин Мићуновић, Слободан Шакота и други, и на њега је пала сумња да је комуниста. Кад је, путем једног писменог образложења код министра просвете Велибора Јонића успео да се оправда да није комуниста, после три месеца враћен је у службу па је током окупације радио у Семинару за општу историју новог века, у којем је, после трагичне смрти професора Васиља Поповића, шеф био проф. др Мита Костић.

После повлачења окупатора из Србије, приликом масовног стрељања оних који су од нове власти означени као народни непријатељи, у ноћи између 3. и 4. децембра 1944. у Крагујевцу је погубљен и Митровићев отац. Стрељан је више старе Пиваре на левој страни пута Крагујевац – Јагодина. То стратиште народ је потајно назвао „Титове Шумарице”, за разлику од оних „хитлеровских” из 1941. године. Убиство оца, означеног као народног непријатеља, у новом друштвено-политичком систему није остало без последица по сина. Митровића ће пратити уверење да је син народног непријатеља. Иако његов отац није био народни непријатељ, што не значи да је волео комунисте, Митровићу ће дуго бити затворени путеви за бављење науком и стално ће бити под сумњом да је политички непоуздан и непријатељски расположен према актуелној власти

По свршетку рата и ослобођењу Митровић се од 1. маја до 9. августа 1945. нашао у затвору под сумњом да је гонио комунисте. У његову корист тада су сведочили његови ђаци – комунисти, међу којима и Вукашин Мићуновић. Из затвора је пуштен као невин, али је, упркос томе, захваљујући оптужбама неких колега са Универзитета, отпуштен из службе. Три године био је без посла, а током лета 1948. три месеца одлежао је у затвору зато што је причао политичке вицеове који су се тицали Стаљина. Кад је изашао из затвора, после резолуције ИБ, донетој јуна 1948, имао је прилике да од омладинаца који су радили на радној акцији за изградњу Новог Београда, чује како на улицама певају „Ој Стаљине, свињски сине!”

Ново запослење, после трогодишње паузе у служби, Митровић је добио 1951. у Библиографском институту Србије. Исте године по добијању посла поново је на краће био отпуштен (како се у оно време говорило „квотиран”) из службе. Пошто је поново враћен у Библиографски институт, 1953. запослио се у Народној библиотеци Србије. Као добар и стручан библиокарски радник 1954. постао је шеф пријемног одељења. Међутим, под сталном политичком сумњом, три пута (1956, 1962–1965. и 1969) био је деградиран са шефовског места, да би на крају био и оптужен због нестанка неких књига. Истрагом је установљено да је оптужба била неоснована и да је Митровић недужан, јер „нестале” књиге су пронађене. После свих неугодности које је имао током службовања Митровић је 1. фебруара 1970. отишао у пензију.

Док је службовао у Библиографском институту радио је на прикупљању грађе за биографије професора Лицеја, Велике школе и Универзитета у Београду до 1948. године. Тај посао је потом био напуштен а сакупљена грађа је негде загубљена. У Народној библиотеци организовао је службу набавке, а када је 1954. постао шеф Набавног одељења, руководио је целокупним улазом књига у Библиотеку (куповином, поклонима, разменом и обавезним примерком). Док је обављао тај посао Библиотека је стекла око 100.000 старих књига и око 20.000 годишта периодике. Кад је други пут био деградиран (1962–1965) радио је у одељењу периодике. Као библиокар био је активан у Друштву библиотекара Србије, члан његове управе и уредништва часописа *Библиотекар*. Ван званичног посла, од 1951. до 1978. године био је члан редакције за израду ретроспективне библиографије наше периодике, коју је издавао Југославенски лексикографски завод у Загребу.

Био је секретар Комисије за израду Српске ретроспективне библиографије књига при Народној библиотеци од њеног оснивања 1954. до 1960. године, кад је Библиотека преузела тај посао као редовно задужење. Био је један од три члана те Комисије која је израдила правила за ову библиографију.

Од почетка рата 1941. до 1949. године Митровић ништа није писао. Његово перо тада је пресахло, а када се после окупације вратио писању, будући да је најпре радио у Библиографском институту Србије а затим у Народној библиотеци, пажњу је посвећивао проблемима библиотекарства и библиографија а само узгред и ређе историји. Тек после пензионисања вратио се својој правој струци – историји, посебно деветнаестом и двадесетом веку. Највише се бавио проблемима српске политичке и културне историје, историјом српско-хрватских односа, као и улогом појединих личности. Радове је објављивао у мање знаним али и веома угледним периодичним публикацијама као што су Југословенски историјски часопис; Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор; Српски књижевни гласник; Гласник југословенског професорског друштва; Годишњица Николе Чупића; Зборник о Србима у Хрватској; Историјски гласник; Споменик САНУ; Историјски часопис; Ковчежић; Зборник за историју Матице српске; Зборник Историјског музеја Србије; Весник Војног музеја ЈНА; Балканика; Просветни преглед; Библиотекар; Новинарство и Гласник Етнографског музеја. Писао је за дневне и недељне листове као што су Политика, НИН, Дуга и Вечерње новости а сарађивао је у Енциклопедији Југославије и у енциклопедији Ларуса. Његова библиографија има око 240 јединица. Поред већ поменуте његове прве књиге *Крађујевац до 1839. године* (98) и уџбеника *Историја Југославије за средње и стручне школе*, I (Средњи век) и II (Нови век) део (140 и 155) Митровићеве посебне књиге су: *Добровољци у ратовима 1912–1918, доживљаји и сећања*, Београд 1971, (410); *Байочина и околина у прошлости*, Баточина 1976, (152); *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године (часописи, новине, календари, алманаси)*, Београд 1984, (138); *Србофобија и њени извори*, Београд 1991, (80); *Српство Дубровника*, Београд 1992, (304); *Историја Срба*, Београд 1994, (512) и *Великосрпска њомама – Grosskroatische Wahn*, Београд 1995, (232).

Међу најпознатије библиографије које је саставио Митровић су оне које се односе на радове Владимира Ђоровић, Миленка Вукићевића и Миодрага Пурковић. У појединим тренуцима упуштао се и у полемике са колегама с којима се није саглашавао у тумачењу наше прошлости. Најпознатије су његове полемике с Миодрагом Поповићем (поводом књиге *Видовдан и часни крст*), Никшом Станчићем (поводом студије *Хрватска национална идеологија прејородног њокрећа у Далмацији*) и Јосипом Лучићем (поводом неких проблема из историје Дубровника).

Његов живи интерес за науку и научну продукцију потврђује за једног историчара неубичајено велики број приказа дела његових старијих и млађих колега. Рецензије је писао о делима В. Ђоровића, Г. Острогорског, Д. Ј. Поповића, Г. Јакшића, Рад. Марковића, Ђ. Сп. Радојичића, Д. Страњковића, Ј. Дурковића Јакшића, М. Кићовића, Г. Ковијанића, К. Милутиновића, Г. Добрашиновића, Г. Станојевића, В. Стојанчевића, С. Гавриловића, В. Крестића, Ј. Ракића, Ђ. Станковића и других.

Будући да је реч о ђаку добре Београдске школе, Митровић је као историчар веома поуздан. Он је умео да одабере теме које су у науци биле заостављене, мање или погрешно проучене. Његови текстови увек су снабдевени или новим чињеницама или новим тумачењима. Радовима је показао да има смисла и за анализу и за синтезу. Да у најбољим стваралачким годинама није имао политичке проблеме с којима се суочавао и због којих је прекинута његова универзитетска каријера, Митровић би, у то сумње нема, јер то потврђује његова историографска продукција настала после пензионисања 1970. године, био много плоднији и за нашу науку успешнији. Захваљујући широком образовању, великој количини знања, које је стекао марљивим радом, и добром здрављу у поодмаклим годинама он је успео да надокнади оно што је изгубио у времену које му није било наклоњено. Политички спутан у времену када је могао да буде најкреативнији, Митровић је постигао много када је био ослобођен идеолошких и политичких притисака. Ценећи његов рад на пољу наше историографије и њега као часног човека, поузданог колегу и пријатеља, овим текстом желимо да обележимо његову стогодишњицу рођења, да му је честитамо, пожелимо још много година доброг здравља и покажемо да га нисмо и да га нећемо заборавити, јер он заборав не заслужује.

FROM A SMALL PEASANT AND SHEPHERD TO
A RESPECTABLE HISTORIAN

by

Vasilije Dj. Krestić

Summary

On the occasion of a 100th anniversary of birth of the historian Jeremija Mitrović, the oldest living Serbian historian, the author wrote his biography. He acquainted the readers with his place and year of birth, social background in which he grew up and went to school. He presented the facts from his biography related to the prewar, war and postwar time, and pointed to the political problems which Mitrović had during German occupation of Serbia and to the difficulties he faced at the time of the communist rule, when he was even imprisoned. The author discussed in detail Mitrović's working biography, when he, for a short period of time, was a secondary school professor, an assistant at The Department of History of The Faculty of Philosophy in Belgrade and a librarian at The National Library of Serbia. The author dedicated special attention to the professional-librarian works of J. Mitrović and his studies on Serbian newer national history.

Андреј Л. Шемјакин, ИДЕОЛОГИЈА НИКОЛЕ
ПАШИЋА – ФОРМИРАЊЕ И ЕВОЛУЦИЈА (1868–1881),
Завод за уџбенике, Београд 2008, 371

Насловљено дело је докторска дисертација А. Шемјакина, руског историчара – изузетног специјалисте за српску историју у 19. веку. Истрајан истраживачки рад у руским и српским архивима, овладавање обимном литературом, старог, новог и најновијег датума, рад дуг две деценије, стоји иза овог дела. Објаснити формирање Пашићеве идеологије изискивало је познавање и времена и амбијента где се тај човек појавио и почео свој политички рад. За странца, макар он био и Рус, зналац српског језика, у односу на српског научника, то је била отежавајућа околност.

Србија друге половине 19. века, иако претежно аграрна земља није била изоловано острво са завршеном изградњом националне државе, стабилизованим парламентаризмом и поодмаклом модернизацијом. Императивни времена тражили су одговоре од аутократа кнежева и краљева Обреновића, званичне Србије, а тиме се бавила и млада српска интелигенција. Пашић је припадник те интелигенције, школовао се у Србији, али и у Швајцарској. Није се задовољавао мирним, грађанским животом, већ се дохватио ризикантног политичког деловања, што га је и отерало у емиграцију (Бугарска, Русија). Млад, активан човек комуницирао је с људима, радознао дух читао је и што му није била струка (на пример Н. Данилевског идеолога свесловенства). Живећи у иностранству Пашић је, разуме се, посматрао те земље, њихово устројство, што га је наводило на поређење са властитом отаџбином, њеним друштвеним и државним бићем.

Онако како човек сазрева, образује се, неминовно гради и своју животну филозофију постаје „ковач своје среће”. Писати о Пашићу значило је знати куда се кретао, колико су га савремене политичке теме и идеје интересовале и обузимале, колико га је притискала национална политичка традиција, а колико је сам трезвено видео где је Србија

и где је све српски народ. А видео га је и јужно, северно и западно од кнежевине Србије у туђинским државама.

Млад, активан Пашић у друштву српских социјалиста (круг С. Марковића), бугарских националних радника, руских револуционара – емиграната у Европи, словенофила у Русији, остављао је траг, који се нашао у различитим изворима и мемоаристици. Што више то боље, али ваљало је то све пронаћи и простудирати.

Аутор је сам себи поставио као обавезан задатак „попунити и биографске лакуне као што су: реконструкција средина у којима је Пашић у иностранству боравио и које су у великој мери (нарочито у Цириху) утицале на њега, идентификовање људи из његовог окружења, итд. Удубљивање у биографију (тамо где је то неопходно) омогућује да се суштински проникне у склоп Пашићевог мишљења, у логику његових поступака.”

Свестран хеуристички рад аутора уродио је замашним плодом; овладао је максималном фактографијом о најранијем Пашићевом животу, образовању, политичком расуђивању, што је до ове књиге било мање знано. Каснији период, када је Пашић био у средишту политичких збивања, лакше је било истраживачки обрадити.

Улога личности (појединца) на челу политичког покрета, партије, државе, тешко је мерљива. Она (улога) не зависи од карактера друштва, било оно аграрно или грађанско, индустријско. Меродавна је само сама личност, њена харизма, капацитет. Пашић није био бриљантни интелектуалац у фотељи партијског вође или премијера, а изградио је харизму тешко читљиву и младалачким партијским друговима (Раша Милошевић). Наравно, ово Шемјакин зна те подсећа на речи Васе Чубриловића да „историја Радикалне странке то је историја Николе Пашића”.

Шемјакинова методолошка премиса је исправна; почива на два принципа „хроно-

лошко (коришћење биографске потке) и про-блемског (типолошка анализа његових идеја у контексту социокултурног развоја Србије). Ово, „двојство“ и јесте одредило жанр рада – интелектуална биографија.”

Композиција књиге проистекла је из наведене методолошке поставке. Прати се време, амбијент и главни јунак у њему. Прегледно, материја је подељена и организована у пет глава, а оне укупно на 28 одељака. То говори о разглобљености теме и тежњи ка свеобухватности описа.

У глави првој (*Србија у другој њоловини XIX века – држава која „хвата корак“ у развоју*) аутор рељефно приказује стварност Србије крајем 19. века. Констатује да је Србија била типична аграрна земља: сељаштво је чинило 87,5% становништва. Године 1900. у Србији је било само 4.000 индустријских радника. Особеност српског аграрног друштва била је и у сфери својине. Није било племства, аристократије, латифундија, већ је преовладавао ситнији и средњи посед: 68,7% сељака имало је власништво над поседима величине од 2 до 20 хектара, што је чинило 79% обрадиве површине. Аутор цитира руског посланика Н. В. Чарикова у Београду који је забележио (1901) следеће: „У овој земљи, која има изразито земљораднички карактер, нема бедних [...] као што нема ни крупних земљопоседника. Фабрика ни завода нема, нема ни пролетаријата [...] Радници, овдашњи сељаци и житељи градова још нису одвојени од земље. Градова је мало и нису велики – имају по 5–6 хиљада становника”.

Скоро истовестан опис оставио је Белгијанац Емил де Лавеле, али и констатовао: „Демократија, коју је на другим местима требало увести путем силе, понекад и по цену крвавих преврата, овде постоји као древна установа и наслеђени обичај.”

Упутњујући слику Србије мноштвом чињеница, аутор је закључио да је „у Пашићевој отаџбини демократска идеологија, у различитим облицима,” била најшире распрострањена.

Један западњак је видео Србију као „рај за малог човека”, што лепо звучи, али Шамјакин упозорава да је тај „рај” карактерисала зачауреност у традиционалне економске и политичке установе – задругу и општину у којима се формирао колективистичка свест. При овоме вредно је приметити да аутор ванредно влада обиљем података, који дочаравају слику српског друштва, посебно његових установа (задруга, општина), а све то доводи у везу са менталитетом српског човека. Шемјакин ипак афирмише српску задругу,

као државу у малом, која не ствара пролетаријат, а утиче на стварање колективистичке етике, културе и морала. Аутор не идеализује задругу, општину у народњачком стилу, већ установљава да је изградња државе (администрација, војска, полиција) неминовно била кобна по задругу. Закључује: „Држава која се модернизује и друштво које чува свој патријархални карактер ишли су, у српским условима, нажалост, не у сусрет једно другом већ, пре би се рекло, вукли су на разне стране.”

У такво друштво и државу извргнуто императивима модернизације стизале су идеје европског либерализма и социјализма, руског народњаштва и словенофилства. Тако су у првим годинама независности Србије, после Берлинског конгреса и настале прве политичке странке: Радикална, Напредњачка и Либерална. Идеолошке разлике између ових странака почивале су на визији модернизације (европеизације) и изградњи државе: либерална држава као средство убрзане модернизације друштва или „народна” држава, као чувар историјских традиција сопственог народа, као и залог самобитног социо-културног развоја.

Никола Пашић – сјасаванье њолийичара је тема друге главе (42–129), коју је вероватно имајући у виду очуваност извора, било онајтеже изучити. Прегледно је дат опис најранијег живота (и порекло) Пашића, затим школовање (гимназија) у Неготину, Зајечару, Крагујевцу. У гимназијским данима Пашић је могао, наводи аутор, да прочита следеће: „Код нас нема прекомерно неизмерног богатства као у другим земљама, али нема ни оне прекомерне сиротиње као у другим земљама где сиромашни људи умиру од глади.” Ова мисао каже Шемјакин „временом ће постати камен–темељац његове свеукупне друштвене филозофије, од кога ће он полазити у сваком свом политичком пројекту.”

Школовање је Пашић наставио у Београду на Великој техничкој школи (1865–1867), па у Цириху на Факултету за грађевинске инжењере на Политехници од октобра 1868. године. Циришки период, наводи аутор, слажући се са претходним Пашићевим биографима, био је веома важан у његовом идејном формирању.

Да би описао Пашићево идејно стасовање, тј. пут ка стварању радикалне партије Шемјакин је доста простора посветио Светозару Марковићу, и групи Срба – студената, истомишљеника организованих у „Задругу” и руској студентској колонији, која је бројала око 300 лица. Аутор наводи имена Руса с

којима је Пашић сарађивао у саставу српског кружока, а детаљно описује и рад заједничке руско-српске штампарие.

На самом крају свог боравка у Цириху, Пашић је оставио доста података о свом поимању националних и државних интереса, што како аутор наводи је од „прворазредног значаја за проучавање идеологије „раног” Пашића.” Тако Пашић пише: „Србија је држава, која ако хоће живети мора ући у ток европске индустрије и цивилизације”, а на другом месту: „Капиталистичко друштво ретко је хуманистичко спрема својих суграђана а још ређе спрема туђих држављанина. Осигурати страном капиталу добит а сачувати народни интерес – резимирао је он – често је врло тешко.” По Шемјакином схватању цитирани став је народњачки – неприхватање „нехуманог” либералног капитализма – „што потврђује да Пашићево активно дружење с руским социјалистима у Цириху није било узалудно.”

По доласку у Србију Пашић је две грађевинске сезоне (1874–1875) радио као окружни инжењер у Крушевцу, али се истовремено укључио у социјалистички покрет Светозара Марковића, тада неспорног, и по Пашићевом мишљењу, лидера. Однос Пашића према С. Марковићу Шемјакин је исцрпно описао и показао самосталност будућег радикалског вође. Његов практични и прагматични дух једном приликом је формулисао да „кад се самоуправа и слободе у народу уведу онда се могу увести и социјалне реформе”.

Шемјакин је детаљно описао Пашићев однос према устанку Срба у Херцеговини (1875), идејама руских анархиста и социјалиста о „револуционарној акцији”, али и Пашићев (посетио Херцеговину) реални увид да за „социјалну револуцију” не постоје ни најмањи услови.

Закључујући анализу Пашићевог политичког стасавања аутор каже да је он (Пашић) 1875. први пут поставио питање власти како би са позиције власти преуредио државу у народном духу, те да се уочи рата (1876) политички формирао и изградио свој „политички инструментариј”.

Средишњи део књиге (129–236) заузима глава трећа (*Десет њ година које су пошресле Србију – на челу нейомирљиве опозиције*), а почиње описом новог стања, сада, независне Србије. Нове геополитичке околности створене су Берлинским конгресом, уласком Аустро-Угарске у БиХ и разоткривеном санстефанском политиком Русије и Бугарске. Аутор цитира Пашића из 1880. године: „Противник нашег народног ослобођења и ује-

дињења изменио се и место „груле Турске” дошла је културна Аустро-Угарска с унутрашњим грађанским слободама”. А за Санстефански уговор казао је да је „као гром распрштао српске идеале.”

Под утицајем наведених политичких околности дошло је до радикалног расцепа у политичкој елити и јавности Србије из чега је проистекла аустрофилска политика краља Милана Обреновића. Са изузетним познавањем материје Шемјакин описује нови политички амбијент у коме се нашао његов јунак са својим истомишљеницима, каже, сви из круга Светозара Марковића. На другом полу био је монарх и Напредњачка странка, прононсирани „европеисти”, заговорници европског либерализма (М. Пироћанац, С. Новаковић). Проникнуће у суштину спора омогућило је аутору да лапидарно закључи да је у основи сукоба „био однос према Европи и њеним либералним вредностима.” Али, сукоб се није ограничио само на сферу идеја, већ се у најоштријем виду испољио у јесен 1883. године у Тимочкој буни. За Шемјакина буна је била отворени сукоб два потпуно супротстављена виђења развоја Србије, при чему је „Европска привремено победила; Пашић и други заштитници, „старине” обрели су се у туђини или иза решетака.” Анализа сукоба омогућила је аутору да уочи три компоненте (социјална, политичка, национална) Пашићеве идеологије. Једноставно њему је у држави био потребан уставни поредак, слободе, демократије, социјална хармонија да би се остварила „заветна мисао српска” – национално ослобођење и уједињење свих Срба. Аутор цитира Пашића из 1902. године „Србија може опстати и извршити свој национални задатак само ако буде слободна уставна монархија.”

Низ страна аутор је посветио односу Радикалне странке према Русији, који није почињао на сентименталном русофилству, већ на томе да унутрашња политика ако ужива подршку већине народа у спољној политици тежи наслону на православу Русију, а наслон на Аустро-Угарску рађа сукоб с народом.

Анализа радикалског поимања економије омогућила је аутору да устврди да су они на прво место стављали народно благостање, а то је подразумевало „имућност свију грађана” (социјална једнакост). Овај закључак Шемјакин супротставља како каже „овешталим тврдњама да су се они наводно, борили... и поставили демократске слободе... и људска права изнад свега.” Образлаже да су радикалима демократске слободе биле само средство за трансформацију бирократске државе у „народну кућу.”

После слома Тимочке буне (октобар 1883) наступа шестогодишње странствовање Николе Пашића. У оквиру ове теме аутор уверљивије побија тврдње Слободана Јовановића и Милана Протића Млађег да је Пашића у изгнанству финансијски помагала званична Русија. Први пут Пашић је дошао у Русију децембра 1885. године и у Петрограду и Москви дошао у додир са руским словенофилима, који ће, описује аутор заиста новчано помоћи Пашићу и његовим друговима (радикалима) – избеглицама.

Шемјакин пише да Пашићева „опседнутост борбом против Милана Обреновића уистину није знала за границе”, али систематски образлаже и сплеткарства црногорског књаза Николе Петровића, његове додире с радикалима с тежњом да у игру (слом краља Милана) увуче и Русију. Владајући архивским материјалом аутор закључује да је „књаз Никола безочно лагао” када је говорио о свом суздржаном односу према збивањима у Србији.

Цитирајући Пашића Шемјакин закључује да је завереничка делатност емиграната – радикала носила снажан идеолошки набој, да су истрајавали на својим принципима и циљевима, да се нису срзали до огољеног тероризма, да њима нису владали династички разлози, а да су сновали обарање краља Милана и да је Пашић настојао да за то добије помоћ Русије. Дана 11. децембра 1887. године, аутор цитира, опет, самог Пашића: „Ми молимо да нас Русија помогне да се опростимо тога стања које прети пропашћу и издањем веза са нашим заштитником. Ми је молимо да што пре похита са мерама које би нам помогле да Србију повратимо српском и руском народу...” Од свега тога није било ништа, али наступили су догађаји судбоносни и за Србију и самог Николе Пашића. Краљ Милан одрекао се престола фебруара 1889, а марта исте године из емиграције се вратио Пашић: „Дочекале су га десетине хиљада људи из свих крајева Србије, сви они који су у њему видели мученика за народну ствар и пророка” – закључује Шемјакин на крају треће главе.

Идеологија Николе Пашића – кристјализација система је тема главе четврте (236–327), која је разглобљена на осам аналитичких одељака, а односе се на суштину теме целе књиге. Аутор стартује с тврдњом да је у емиграцији Пашић уобличио своју друштвену филозофију (ја бих додао, можда: филозофију историје), у чијем центру стоји фундаментално питање о узајамним односима Запада и Истока и о месту Србије између два цивилизацијска пола.” Шемјакин

наводи да у рукама има обимну Пашићеву емигрантску преписку, његове рукописе и забелешке, те да је у могућности да „потпуно исцрпно и систематски” покаже Пашићево поимање европске идеје, али и свој идеал. Без недоумица аутор наводи да је Пашић „идеолошки у потпуности на страни цивилизације Истока. За њено средиште, стедиште и упориште сматрао је Русију.” Али Пашић није био романтичар, идеалиста већ реалан човек, који је видео преимућства германизма над словенством, за њега западна култура оличава се у изреци: *Drang nach Osten*. У саопштавању свог схватања Запада, каже Шемјакин, Пашић „не штеди тамне тонове”: *Зараза је опасна – пише он 1881. – јер је пренешена [у Србију] са друштвеног организма који се распада, којом су заражени сви западни слојеви друштва, који живи туђом муком и зарадом, који живи varaјући и изврћући Божије истине, којима је Папа-Бог, а Бизмарк-оличена Божја воља. Зараза је опасна јер у сили гледа право, у лажи политику, у лицемерству побожност. Зараза је опасна и због тога, јер ствара у човека жеље неприродне, недруштвене, небратске.”* А зашто је то тако Пашић види у томе што „западноевропско друштво уздигло је новац врх свега, врх поштења, рада, морала, врх свију добродетељи и врлина, који друштво крепе и уздижу”. Нижући оригиналне (?) Пашићеве мисли о западном друштву и негативним последицама који из њега проистичу угрожавајући „душу” човекову, аутор закључује да из изнетог постаје јасно зашто Пашић „више мрзи цивилизоване Немце, но варварске Турке.”

Са анализе Пашићеве филозофије историје и критичког сагледавања западног друштва, посебно организовања швајцарске државе, Шемјакин је прешао на анализу програмских ставова лидера радикала, писања програма и нацрта устава при чему установљава обим Пашићевог ауторства. На исти начин написани су и пасаже о Пашићевом поимању Православне цркве, што како аутор каже је „изузетно важно” за схватање његове политичке концепције. Доноси, поред осталог, и овај лапидаран цитат, који баца јако светло на тему. Према Пашићевим речима, „црква православна остала је (после Велике шизме 1054 – А. Ш.) црква саборна, а црква латинска постала је црква *непогрешног папе* (курзив у оригиналу – А. Ш.). То су два против положена принципа. Једна базирана је на схватању у умове свију њених исповедника а друга само на схватање и ум једнога човека. Једна је демократска „друга апсолутистична.”

Камен темељац Пашићеве политичке концепције била је сеоска општина. Он се према њој, каже аутор, односио с највећим пијететом, сматрајући је „душом словенског света” и „почетком славенског друштва.” Пашић је делио словенофилске погледе о руској општини те је и установљавао битне сличности: „Српска задруга најближа је социјална организација у славенству и у свету, која стоји најближе руској ‚општини’, и руском ‚миру’.” Иза те српске задруге стоји српска општина, која још није испустила или напустила захтев о својој ‚самоуправи општинској’ и која још има довољно општинског земљишта, које припада целој општини. Вредности српске задруге и српске општине по Пашићевом мишљењу биле су и у томе што су „сачувале народ од економског ропства”, а у садашњости и будућности од „притиска Запада”.

Изузетно документовану анализу Пашићевог поимања српске општине, Шемјакин кондензује у закључак да је Пашић „намеравао да своју државу ‚принуди’ да у свему следи пут општине, преузимајући њено врло богато ‚политичко’ искуство.” Другим речима „његова ‚народна држава’ требало је да се оживотвори у облику једне такве огромне општине.”!

Следећи ову темељну поставку, аутор анализира радикализам и парламентаризам. Он оспорава мишљења (О. Поповић—Обрадовић, Ђ. Станковић, М. Протић) да се Пашићев модел државно политичког уређења Србије заснивао на кантонима европског парламентаризма, да је он (Пашић) био заговорник уставног и демократског парламентарног уређења, да је Радикалне странке у свом парламентаризму била под претежним западним утицајима, нпр. „британске уставне и парламентарне теорије.”

Доводећи у питање наведена мишљења, Шемјакин указује да социјална структура стање у Србији „није било баш повољно за увођење класичног парламентарног система.” Јер, у земљи у којој је доминирао сељак (87% сељака приближног имовног стања) има само један интерес а њега артикулише и заступа народна радикална партија. За Пашића, образлаже Шемјакин, народна радикална странка изражавала је интерес 90% становништва земље и на слободним изборима би обезбедила готово монополско присуство у скупштини, те би таква скупштина представљала целокупан народ као јединствену целину (а не његов победнички део) и „постала би седиште народног суверенитета) и носилац јединствене суверене власти.” Из наведеног проистиче, наглашава аутор, да

„радикалско схватање демократије није се заснивало на признавању плурализма.”

Из идеологије проистекла је и организација партије о чему Шемјакин детаљно пише. За врло кратко време Србија је премрежена месним одборима, сељаштво се масовно сврстало под радикалску заставу, радикализам је постао „нова религија,... у коју је народ фанатично веровао” (Ј. Жујовић), а из тога је каже аутор изникла и моћна харизма Николе Пашића”. Аутор наглашава да је створена „народна” што значи масовна партија, општински, срески и окружни одбори, да је уведена гвоздена унутрашња дисциплина, да је један савременик приметио да организација личила „на уређење војске и цркве”, да је један странац (К. Сфорца) оценио да је организација француске радикалне странке „само дечја игра у поређењу са организацијом старе српске радикалне странке”, да је лојалност партији дигнута на ниво жртвовања, да је био створен систем – монолит: „Бог, народ и Русија.”

Насићување „нове ере” је тема главе пете (327–358) у којој аутор описује политичко стање у Србији непосредно пре и после абдикације краља Милана (22. фебруара 1889). Аутор рашчишћава недоумице неких историчара о плановима радикала за преврат, објаснивши да они (радикали) никада од тога нису одустајали, али и да никада за то нису добили сагласност званичне Русије.

Следећи свој метод анализе амбијента у коме живи и ради Пашић, Шемјакин брижљиво описује околности око доношења Устава (21. децембар 1888), те закључује да он (Устав) није био сасвим у складу са програмом Радикалне странке и идеологијом самог Николе Пашића, али јесте њихово дело, плод компромиса. Пашићев саборац М. Николић је октобра 1889. године на скупштини странке изјавио да на њима (радикалима) „лежи велика морална дужност, да добрим законима паралише и исправи оне тачке у новом уставу, које се никако не слажу са начелима радикализма.”

Пашићев повратак у Србију (марта 1889) био је и његов стварни повратак на чело странке. Тај чин аутор брижљиво описује, те закључује да је сам Пашић то представљао као успех Радикалне странке, што је поистовећивао са општенационалним интересом. Водећа Пашићева позиција се стабилновала, када је Главни одбор странке, чији је он био председник, постао надређен радикалској влади. На изборима за такозвану Ванредну скупштину (14. септембар 1889) радикали су добили 102 од могућих 117 мандата, те захваљујући томе Пашић је постао

председник Народне скупштине, а 11. фебруара 1891. формирао је своју прву владу. Имајући у виду изнете чињенице аутор недвосмислено закључује да је Пашић 1889–1892. године „био најмоћнији и најутицајнији политички чинилац у Србији”.

У општем, крајњем закључку (358–363) Шемјакин је систематизовао бројне закључке и резимирања после анализа релевантних питања. Ако би се покушало у неколико реченица фиксирати најуже језгро Пашићеве идеологије, онда је, како аутор наводи у средишту „било питање српског ослобођења и уједињења”. Шемјакин установљава и Пашићеву петочлану интегралну формулу: *грађанске слободе – ђолићичке реформе – народна држава – социјална једнакост – национално јединство*, а „народна странка” била је средство за остваривање, док је Русија проглашена за стратешког спољног савезника.

Шемјакинов циљ је био да напише интелектуалну биографију Николе Пашића. Несумњиво, то је урадио на заиста бриљантан начин. Но ова књига је и више од тога; она даје ванредну рељефну слику друштва и државе Србије на крају 19. века. Та слика изграђена је уз помоћ обимног фактографског материјала, али њена врлина је и у изузетној моћи аутора да да нову интерпретацију извора. Захваљујући овоме аутор је постигао висок ниво објективности, што се огледа и у савесном ишчитавању претходних аутора, расправи о њиховим ставовима и оспоравању, чиме је квалитет књиге дигнут на надпросечан ниво и српске и руске историографије. Отуда комплименте заслужује и издавач, моћни Завод за уџбенике (Београд).

Никола Б. Појковић

UDC 94(4)

ЕВРОПА КАО ИЗАЗОВ И ИНСПИРАЦИЈА

Richard J. Evans, *Cosmopolitan Islanders. British Historians and the European Continent*, Cambridge University Press, New York 2009, p. 255

Британски историчар Ричард Џ. Еванс (р. 1947), у српским историографским круговима познат је првенствено као аутор снажно полемички интониране књиге *У одбрану историје* (СКЗ, 2007) посвећене анализи постмодерног порицања научног карактера историјске науке. Несумњиво изузетно важно, чему у прилог говори и чињеница да је преведено не само на већину европских језика већ и на турски, корејски, кинески и јапански језик, ово дело представља тек мали део Евансових интересовања усмерених ка политичким, друштвеним и културним феноменима немачке историје током претходна два столећа. Еванс је аутор више књига међу којима се издвајају: *The Feminist Movement in Germany 1894–1933* (1976) *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years 1830–1910* (1987), *Rethinking German History* (1987), *In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past* (1989), *Rereading German History: from Unification to Reunification 1800–1996* (1997), *Tales from the German Underworld: Crime and Punishment in the Nineteenth Century* (1998), *Telling Lies About Hitler: The Holocaust, History and the David Irving Trial* (2002). Круну његовог научног опуса представља трилогија о успостављању, успону и пропасти Трећег рајха: *The Coming of the Third Reich* (2003), *The Third*

Reich in Power 1933–1939 (2005) и *The Third Reich at War 1939–1945* (2008). Вишедеценијска посвећеност истраживачком раду, популаризација историјских знања те честа присутност у јавности који одликују Евансов професионални хабитус крунисани су избором за Краљевског професора модерне историје (*Regius Professor of Modern History*) на универзитету у Кембриџу у октобру 2008. године. Установљена пре готово три века, Краљевска катедра (*Regius Chair*) представља највише признање које историчар у Уједињеном краљевству може стећи, а Еванс је 21. по реду носилац овог угледног признања. Међу његовим претходницима на овој престижној катедри налазила су се имена попут лорда Ектона, Џорџа Тревелјана и Квентина Скинера.

Књига коју овом приликом желимо представити непосредно је везана за избор Еванса за Краљевског професора на Кембриџу – њену основу представља инаугурално предавање које је Еванс одржао у мају 2009, да би у знатно проширеном и допуњеном облику исте године било публиковано у виду књиге метафоричног наслова – *Космопољитички остврљани*. Основно питање на које је аутор настојао да пронађе задовољавајући одговор јесте однос британских историчара према прошлости европског континента током минула два и по столећа. При томе,

„дрвену нит” Евансовог тумачења представља сагледавање британске историографије о европском континенту у контексту политичких, идеолошких и економских односа између Уједињеног краљевства и европских земаља који су током посматраног периода и сами имали различит квалитет и другачији садржај.

У уводном поглављу под називом *Неједнака размена* (1–58) Еванс настоји да одговори на питање зашто постоји мноштво британских историчара који се истраживачки баве историјом појединих европских земаља док је, у обрнутом случају, готово занемарљив број историчара са континента који су дали иоле значајнији допринос енглеској, тј. историји Уједињеног краљевства. Један од разлога оваквој диспропорцији он проналази у карактеру самих историјских студија у Британији где оне, за разлику од европских земаља, никада нису имале за циљ образовање наставника за рад у школи већ су стране делом општег образовања које развија критичко мишљење применљиво у низу најразличитијих професија. Међу европским земљама највећу пажњу иностраних историчара (америчких, британских, немачких...) привлачи Француска док је пажња искључиви британских историчара усмерена првенствено на немачку а потом на француску, италијанску и руску историју. Занимљиво је Евансово запажање о рецепцији британских историчара који пишу о појединим феноменима националне историје европских народа. Она је често условљена тренутним политичким и идеолошким дискурсом и од тога, колико историјско дело одговара прихваћеном идеолошком обрасцу, зависи и рецепција самог дела у земљи на чију се историју оно односи. Критика интерпретације британских аутора је нарочито приметна у случајевима када они разобличују поједине опште прихваћене националне митове. Одатле је основна Евансова намера садржана у настојању да одговори на питање шта побуђује интересовање британских историчара проучавање европске историје. Да би дао задовољавајући одговор на ово питање он је пратио однос британских историчара од времена Просветитељства до савремених дана према збивањима на европском континенту.

Наслов другог поглавља своје књиге Еванс је сликовито насловио *Поглед њреко Канада* (59–101). У њему је подвргао анализи почетке интересовања британских историчара за збивања на европском континенту у раздобљу од средине 18. до настанка модерне научне историографије током друге половине 19. века. Одлучујућу прекретницу у

бављењу историјом европског континента имала је Француска револуција која је учврстила британске историчаре у уверењу да је историјско искуство Британских острва суштински другачије од континенталног. Одатле је дошао и непосредни подстицај за упознавање историје Европе као „чудноватог и удаљеног” страног ентитета. Утицај дуготрајног рата са револуционарном и Наполеоновом Француском учинио је да је током читаве прве половине 19. столећа Француска револуција представљала готово једини предмет истраживања оних британских историчара који су се занимали историјом Европе о чему најбоље сведочи пример историчара Томаса Карлајла. Хоризонт британских историчара проширио се тек у последњој трећини 19. века, у првом реду захваљујући радовима Џона Силија о пруском реформатору Штајну и лорда Ектона који је указивао на значај изучавања једне врсте пан-европске историје насупрот историји појединих европских држава. Истовремено, као убеђени космополита Ектон је одбацивао концепт националних држава залажући се за мултиетничке државе попут Хабзбуршке монархије, будући да је спровођење националног принципа у дело, супротно већини својих савременика, сматрао претњом по очување идеала слободе. Снажење либералних покрета на европском континенту такође је побуђивало интересовање британских историчара међу којима опсегом свога опуса Џ. М. Тревелјан заузима доминантно место. У својим радовима посећеним италијанском Ризорђименту он је борце за национално уједињење Италије разумевао првенствено као борце за слободу на начелима политичког либерализма, који је и сам искрено подржавао.

Отворене границе (102–153) наслов је трећег поглавља у коме је Еванс указао на околности које су утицале на преусмеравање интересовања британских историчара у годинама између два светска рата. У овом раздобљу, услед нових међународних околности и измењеног положаја Велике Британије у односу на европски континент, у видокруг британске историографије ступила су земље у средњој и источној Европи и на Балкану. Најзначајније име несумњиво је Роберт Ситон-Вотсон чијим је залагањем основана и престижна *Школа за словенске и источно-евројске студије*. Док је Ситон-Вотсон у средишту свога интересовања имао средњу и југоисточну Европу, сер Бернард Перс поставио је основе за изучавање историје Русије, пишући синтетске прегледе који су били непосредно подстакнути „растућим насиљем

и хаосом” који су одlikovali међуратну Европу. Управо из тог разлога историја међународних односа постала је најугледнија и најиздашнија потпомагана историјска дисциплина у Великој Британији док су њени историчари црпили своје интересовање за прошлост европског континента управо подстакнути снажним и драматичним утицајем који су европска збивања вршила на становнике Острва. Најистакнутији представници дипломатске историје између два светска рата били су, несумњиво, Џорџ Пибоди Гуч и Харолд Темперли. Име Харолда Темперлија је нарочито важно за српског читаоца будући да је он, поред осталог, током Првог светског рата написао и веома афирмативну историју Србије што га је квалификовало за члана британске делегације на мировној конференцији у Паризу. Кругу историчара дипломатије који су истраживали прошлост континента припадали су још и Џон Вилер-Бенет, Едвард Халет Кар, Бенедикт Самнер и историчар светског угледа А. Џ. П. Тејлор. Додатни импулс истраживању европске историје након Другог светског рата пружила је група емигрантских историчара који су уточиште пронашли у Британији. Реч је о историчарима пореклом већином из Немачке који су своја немачка имена заменили именима прихватљивијим за енглеску средину. Међу њима, нарочити допринос развоју историографије о Европи дали су Џефри Елтон (Готфрид Еренбург), Сидни Полард (Зигфрид Полак) и Џон Гренвил (Ханс Губраер). Заједно са британским историчарима они су на разне начине пружили допринос ратном напору док је, истовремено, рат непосредно утицао и на рад појединих историчара којима је историја савремене Европе послужила као подстрек за истраживање. У том смислу карактеристични су радови Алана Булока, Вилијама Дикина, Хјуа Тревора-Ропера и Мајкла Хауарда о Другом светском рату.

Ширење хоризонта интересовања британских историчара на различите аспекте историје европског континента као и појединих европских земаља у раздобљу након Другог светског рата предмет је Евансове експликације у четвртном поглављу под насловом *Осећање авантуре* (154–188). Изузетна експанзија историјских студија која је обележила другу половину 20. века била је омогућена ширењем мреже високообразовних институција, оснивањем нових универзитета и установљењем нових катедри за историју. У склопу процеса демократизације високог образовања и политичких настојања изражених у захтевима за друштвеном реформом изузетну популарност стекла

је нова историјска дисциплина – социјална историја. Снажење веза између Велике Британије и континента које је добило посебан импулс њеним приступањем Европској заједници додатно је подстакло британске историчаре да се крајем 60-их и током 70-их година у још изразитијој мери посвете изучавању историје Европе. Истовремено са ширењем предмета историјског истраживања на друштво у целини, проширивали су се и видици историчара на различите феномене европске историје при чему је био нарочито снажан интелектуални утицај француске школе *Анала* под руководством Фернана Бродела. За разлику од међуратног раздобља када је британске историчаре на бављење европским континентом нагнала опасност ратног сукоба, припаднике тзв. *бејби-бум* генерације историчара рођених након рата, којој припада и сам аутор, историја Европе привукла је из потпуно другачијих разлога. У првом реду, како то Еванс из властитог искуства сведочи, жеља за откривањем новог и непознатог, осећај за авантуру, вера у велике идеје и потрага за утицајним учитељима – великим именима европске историографије, били су водећи покретачки мотиви који су руководили британске историчаре да се посвете истраживању често крајње сложених феномена европске историје.

Проблем језика (189–234) наслов је петог и уједно последњег поглавља Евансове књиге у коме је он указао на језичку баријеру са којом се сусрећу британски историчари у намери да се истраживачки баве историјом европског континента. Еванс је овом питању приступио из савремене перспективе указујући на растући тренд непознавања страних језика међу студентском популацијом у Великој Британији. Одатле се, у ситуацији све већег пораста интересовања за курсеве посвећене разним аспектима европске историје на британским универзитетима, непрестано смањује број британских студената који задовољавају нужне језичке предуслове за бављење историјом појединих европских земаља. Недостатак британских стручњака за европску историју надомешта се доласком историчара са континента који преузимају катедре посвећене европској историји. Поред језичке препреке која у великој мери отежава стицање докторског звања неопходног за обезбеђивање академске позиције, друга околност која, такође, значајно демотивише студенте да се посвете изради докторске дисертације посвећене некој од изазовних тема европске историје јесте смањење средстава које државне власти намењују финансирању докторских радова, захтевајући

да докторат мора да буде завршен у року од три године. Како је студентима европске историје потребно додатно време да овладају неопходним знањем одговарајућих језика, они за три године нису у могућности да квалитетно припреме докторат. Коначно, отежавајућу околност представља и актуелни тренд библиометријског исказивања научне компетентности који нарочито млађе историчаре излаже бесконачном притиску да објављује што више радова. Свој осврт на однос британских историчара према истраживању прошлости европског континента Еванс закључује судом да је развој савремене историографије обележен снажењем компаративног, транснационалног и интеркултуралног приступа истраживању историје. У том контексту он наглашава важност изучавања британске историје на свим нивоима образовања будући да она представља суштински део националног идентитета. Истовремено, контекст за његово целовито разумевање пружа европска историја на којој, управо, великим делом почива и британски идентитет те је у том смислу „Европа суштински део ове шире слике”.

Засвођавајући приказ књиге Ричарда Еванса, наглашавамо да је реч о делу које красе прегледност, ерудиција те неконвенционалност и изражена духовитост у приступу теми. Како критички истиче и сам аутор, она представља један од могућих приступа и подстрек на даља истраживања овог изазовног и релативно слабо истраженог проблема. Истовремено, Евансово дело важно је и за српску историографију, будући да, поред осталог, осветљава бављење британских историчара прошлошћу балканских народа и указује на значајна имена британске историографије чији су радови остали изван видокруга српске историјске науке или су, пак, у међувремену потонула у забрав. Ово посебно добија на важности не само за свако потоње истраживање утицаја под којима се образовала српска историографија већ и за шире сагледавање српско-британских културних и идејних веза. У том смислу, превођење Евансових *Космополиитских оствљана* било би несумњиво од велике користи.

Михаел Анџионович

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текстови по правилу не треба да буду дужи од приближно три табака, куцани ћирилицом, у фонту Times New Roman, величина слова 12. Један табак износи приближно 16 страница од 28 редова са 66 знакова у реду, односно око 30.000 знакова.

Текст намењен рубрици „Чланци” треба на почетку да садржи сажетак (апстракт), са основним садржајем рада, обима 100 до 250 речи и до десетак кључних речи. На крају текста потребан је резиме (Summary) до једне десетине дужине чланка и кључне речи, на енглеском језику. Сажетак, кључне речи и резиме се пишу истим фонтом, величине 10.

Наслов рада се пише на средини, великим словима – верзалом (фонт 14). Радови се предају у штампаном (2 примерка) и електронским облику.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге у курзиву (италику), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља зарез. Када се наводи број странице, наводи се без икаквих додатака (нпр. стр., р., рр.. и слично). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично, пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно, али је пожељно.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴.

Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.”.

Уколико се помиње више места где је књига издата, раздвајају се цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично, под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања курзивом, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига).

Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника курзивом, место издања, издавач, година издања.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично, потом курзивом гласило у којем је пропис објављен, зарез, број и година објављивања, раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану курзивом (италиком) и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три), књиге или чланка, раздвајају се зарезом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена.

Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.“.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка.

Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига или чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст са више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци са више различитих страна, наводе се њихови бројеви, раздвојени зарезима. Уколико се цитира више страна које се не одређују тачно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље“.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „Исто“.

Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али са различите стране, користи се „Исто“, наводи страна и тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се курзивом.

12. Страна имена се транскрибују на ћирилици на српском језику како се изговарају, а приликом првог помињања у тексту њихово презиме се наводи у загради у изворном облику на страном језику курзивом.

13. За „видети“ користи се скраћеница „Вид.“, а за „упоредити“ се користи скраћеница „Упор.“

14. На крају рада се наводи листа референци (литература).

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 420-199
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: +381-21/420-199
email: jboarov@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је 83. свеску 24. маја 2011. године
За издавача: проф. др Душан Николић
Стручни сарадник Одељења: Јулкица Боаров
Лектор и коректор чланака: Мирјана Зрнић
Преводилац резимеа: проф. др Предраг Новаков
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад
Штампа: ИДЕАЛ, Нови Сад

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Милош Благојевић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – . – 24 cm

Два пута годишње. – Наставак публикације: Зборник за историју. –
Резимеи на енг. и нем. језику.

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410